

Fig. 1. Byen set fra sydøst 1838 (udsnit af fig. 3, s. 70). Kirken ses med sit oprindelige, senromanske $\dagger$ kor og med det senmiddelalderlige $\dagger$ tårn. — The town viewed from the south east, 1838 (detail of fig. 3, p. 70). The church is seen with its original Late Romanesque $\dagger$ chancel and with the Late Medieval $\dagger$ tower.

SKT. NIKOLAJ KIRKE

HISTORISK INDLEDNING. Kirken, hvis bygning formodentlig er påbegyndt hen imod 1250 (jf. s. 98), var indtil 1907 byens eneste sognekirke, ofte omtalt blot som 'byens kirke' eller Vejle Kirke. At den som så mange andre købstadskirker er viet til *den hellige Nikolaj* er først bevidnet 1491,¹ men navnet har formodentlig gammel hævd.

Byen var i middelalderen en del af Jelling Syssel i Ribe Stift,² der omfattede Nørvang og Tørrild herreder. Kirken nævnes tidligst o. 1325 i kirkelisten i håndskriftet Ribe Oldemoder.³ Den ydede her ligesom en række andre kirker i Jelling Syssel en afgift på

4 skilling sterling (sølv), kun overgået af fire andre kirker, der hver gav hhv. 5 og 6 skilling.⁴ Til landskatten i 1520'erne betalte kirken 15 mark, mens de øvrige kirker i Jelling Syssel måtte udrede mellem 7 og 24 mark.⁵

Anneksforhold. Det er tænkeligt, at kirken, før byen blev et selvstændigt sogn, er grundlagt inden for Hornstrup Sogn, hvis kirke således har været dens moderkirke. I den senere middelalder, i al fald fra og med sidste del af 1400-tallet, var Hornstrup Kirke til gengæld anneks til Vejle,⁶ et forhold der varede ved til 1908, da Hornstrup blev et selvstændigt pastorat.

Fig. 2. Kirken og kirkegården set fra det ubeboede terræn øst for Mølleåen 1802. Kirken ses med sit oprindelige $\dagger$ kor og $\dagger$ sakristiet (s. 104) ved dets nordside, begge nedrevet 1855. Skibets store gavnl er i bindingsværk. På den græsklædte kirkegård ses to monumenter (s. 184). Koloreret tuschtegning ved S. Ravn i RA. – *The church and churchyard viewed from the uninhabited terrain east of Mølleåen, 1802. The church is seen with its original $\dagger$ chancel and $\dagger$ sacristy on its north side, both demolished in 1855. The large gable of the nave is in half-timbering. In the grassy churchyard we see two monuments.*

Jordegods. Som noget specielt for Vejle foreligger detaljerede oplysninger fra senmiddelalderen om både kirkens og præsteembedets jordbesiddelser.⁷ Det gods, der tilhørte selve kirken, synes at have været optegnet i en såkaldt 'kirkens bog', der indeholdt afskrifter af skøderne, og hvoraf der blev læst op ved de årlige regnskabsaflæggelser,⁸ mens det gods, der tjente til præstens underhold, i henhold til et brev fra 1508 var indført i en messebog, der lå på højaltret.⁹ Borgmester, byråd og menighed udfærdigede 1468 en omfattende *fortegnelse* over den del af godset, der lå i selve købstaden, tilhørende dels kirken, dels præsteembedet foruden fem navngivne altre (jf. alterstiftelser s. 76).¹⁰ Kirken ejede da 16 jorder og tre humlegårde i byen og besad i øvrigt tre gårde i Vinding (hvoraf de to tilhørte Vor Frue Alter), en gård i Gårslev¹¹ og én i Grejs.¹²

Kongen havde i middelalderen *patronatsretten* over kirken, der i breve fra o. 1500 udtrykkelig omtales som 'kongens kirke'.¹³ Reformationen ændrede intet ved

dette, og kirkeværgernes regnskaber blev fortsat revideret af provsten over Jelling Syssel ('regnskabsprovsten').¹⁴ Sysselprovstiet blev som forvaltningsorgan gradvis opløst i årtierne efter 1660, og kongen afstod 1676 (afgifterne af) 16 af de 28 kirker, heriblandt Vejle Kirke, til Trinitatis Kirke i København, der var Universitetets kirke.¹⁵ Den professor, der var værge for Trinitatis Kirke, var herefter tillige patron for kirken i Vejle, idet *kaldsretten* dog fortsat tilhørte kongen. Vekslede præster i syslet optrådte som 'kurator' (tilsynsførende) på Universitetets vegne.¹⁶ Universitetet (ofte benævnt Akademiet) opretholdt patronatet over kirken indtil 1781, da dette efter professorernes eget ønske blev overdraget til byen selv.¹⁷

Kirken var i tiden efter reformationen ofte i en bygningsmæssig dårlig forfatning, og bedre blev det ikke med 1600-tallets tilbagevendende krige og besættelser. Sognepræst Jens Farsen Riber rejste 1588 til København for at bede om 'bygningshjælp', hvortil kongen

Fig. 3. Kirkegade og broen til den nyanlagte havn set fra vest i 1830'erne. Tv. husrækken mellem Grønnegade og Mølleåen. Teglstenskirken står med hvidkalkede blændinger og hvide vinduesrammer af træ. Det senmiddelalderlige $\dagger$ tårn (s. 99) fremtræder i sin gamle skikkelse før Thielemanns ændringer i 1850'erne. Den tidligere kirkegård er omdannet til en plads (s. 81). Maleri i Vejle Museum. – *The street Kirkegade and the bridge to the newly established harbour viewed from the west in the 1830s. Left: The row of houses between Grønnegade and Mølleåen. The brick church stands with whitewashed recesses and white window frames of wood. The Late Medieval $\dagger$ tower appears in its old form before Thielemann's alterations in the 1850s. The former churchyard has been converted into a square.*

bevilgede 100 dl.¹⁸ En forordning om indtægterne af stolestader og begravelser, der var kirkens vigtigste indkomst, blev stadfæstet af kongen 1594.¹⁹ Samme år bevilgede kongen, at kirken i de følgende to år måtte oppebære indtægterne af byskatten og anvende dem til kirkens istandsættelse, idet kirkeværgerne skulle aflægge regnskab over for lensmanden på Koldinghus, Caspar Markdanner.²⁰ Kirken var 1604 endnu brøstfærdig, og lensmanden fik i opdrag at undersøge, hvilke af lenets kirker, der kunne komme den til hjælp.²¹

Kirken led stor overlast under Kejserkrigens besættelse, 'da fjenderne kom i landet', og kirken ikke modtog indtægter fra Mikkelssdag 1627 til Mikkelssdag 1629.¹⁸ 1630 og igen 1632 blev de formuende kirker i Jelling Syssel og senere i hele stiftet bedt om at bidrage til kirkens istandsættelse.²² Atter under Torstenssonfejden 1643-45 og Svenskekrigene 1657-60, efter hjæl-

petropperne kaldet 'polakkernes tid', gik det ud over bygning og inventar.²³

Kirkeregnskaberne, der er bevaret fra og med 1582,²³ beretter om vedligeholdelse og reparationer, men også om daglige hændelser og om datidens vilkår. 1601-02 stod således en af kirkens boliger øde formedelst 'den farlige syge pest', og gentagne gange, især under Trediveårskrigen, udbetalte kirkeværgen almisser til udenlandske flygtninge og fordrevne.²⁴ Blandt udgifterne opregnedes også (1624) indkøb af vokslys til allehelgensdag og (1667) pyntning af kirken pinsaften med birkegrene og 'majurter'. Under de slesvigske krige var kirkens skib 1848 skilt fra koret og opfyldt af 'krigsmaterialer'. 1870 var i kirken opstillet 16 spytbakker, der indvendig skulle males 'brunlig-grønne'.

Gudstjenesteskikke og jubilæer. I 1600-tallet holdtes (aften)gudstjeneste om onsdagen. Tusindårsfesten for

kristendommens indførelse i Danmark blev 1826 fejret med blæsermusik fra tårnet. Ved reformationsfesten 1836 blev det bekransede Luther-billede (jf. s. 151) ophængt i en smykket bue.²³

Mønter. Under kirkens hovedrestauration 1965–66 fandtes ved harpning af løse gulvlag et større antal mønter, hvoraf de fleste er danske middelalderlige mønter.²⁵ Ældst er en penning slået under Valdemar Sejrs i tiden ca. 1234–41. To penninge er slået under Erik Plovpenning (1241–50), fire under Christoffer I (1252–59), otte under Erik Glipping (1259–86), 15 under Erik Menved (1286–1319) og seks under Christoffer II (1320–32). Hertil kommer 13 ubestemmelige danske mønter fra tiden ca. 1275–1332 samt tre danske skillinger fra enevælden. Af udenlandsk mønt fandtes en engelsk penny slået under Edward II (1307–27) og en hulpenning fra Hamborg eller Holsten.

En *segelstampe* af bronze fundet i gulvet under kirkens restaurering 1965 har tilhørt Jens Assersen, sognepræst i Vejle i årene o. 1460.²⁶ Den cirkelrunde signet, 2,5 cm i diameter, har på bagsiden en øsken til ophängning. Den omløbende indskrift med minuskler om en hjelm lyder »iohane i asceri pebri«.

Sagn. 23 hovedskaller, der er indmuret i Nordre Kapel (jf. s. 103), siges i Hofmans Foundationer 1759 og i Danske Atlas 1769 at være henrettede sørøvere. Ifølge senere og endnu mindre troværdige optegnelser skulle det være polakker, der var slået ihjel under svenskekrigene, eller kosakker. Også fornyelsen af koret 1855 gav stof til sagnagtige beretninger: Tre af byens rige købmænd forsøgte efter sigende at flytte altertavle og prædikestol, hvad der dog kun fremkaldte ulykker for dem selv, hvorfor de to inventarstykker fik lov at blive stående.²⁷

MIDDELALDERLIGE KAPELLER OG ALTRE. Fra den katolske tid og tiden umiddelbart efter foreligger skriftlige efterretninger om i alt tre kapeller og ni alterstiftelser.

Kapeller. 1) *Søndre Kapel* er ifølge en kalkmalet *†*indskrift (s. 113) viet til *Den hellige Trefoldighed* (Trinitatis) og opført 1518 af borgmester Nis Jonsen som familiegravsted.

2) Et *Helligkors Kapel*, nævnt 1566,²⁸ er formodentlig identisk med det ret betydelige Nordre Kapel (jf. Helligkorsalter).

3) Et *Sjæle Kapel*, nævnt 1537,²⁹ skal formentlig identificeres med et nu forsvundet (*†*)kapel, hvoraf en rest indgår i søndre sideskib (jf. s. 104).

Alterstiftelser. 1) *Vor Frue Alter* rækker mindst tilbage til første del af 1400-tallet, sandsynligvis meget længere.³⁰ Det modtog 1459 en gård, der var testamenteret af Anders Skeel,³¹ og ejede ifølge godsfortegnelsen 1468 14 jorder i byen foruden en toft, et antal humlegårde og indtægten af en gård i Søndergade.³² Hertil kom

to gårde i Vinding³³ og et byggested i den forsvundne landsby Holbøl i Jerlev Sogn.³⁴

2) *Skt. Maria Magdalena Alter* blev i Anders Skeels testamente 1459 betænkt med bl.a. et hus i Vindelev imod at holde messer.³¹ Ifølge fortegnelsen 1468 havde Skeel tidligere skænket to jorder, det ene med et hus, og samtidig oplyses det, at alterpræsten til sit underhold modtog afkastet af otte jorder, en humlegård og en toft. Dele af afkastet af en anden jord finansierede dagligt et alterlys af voks.³²

3) *Helligkors Alter*, der synes at have været den rigeste alterstiftelse, omtales første gang i fortegnelsen 1468, da dets besiddelser opgøres til seks jorder og en humlegård. Dertil modtog altret afkastet af en del landgods i byens opland.³⁵ Det præcise omfang, 3 bol og 14 gårde, fremgår af et mageskifte 1547 mellem kronen og altrets sidste vikar, mester Jens Varder.³⁶ Efter dennes død overdroges godset 1547 til hospitalet i Ribe.³⁷

4) *Skt. Erasmus Alter* omtales første gang i godsfortegnelsen 1468, da det ejede to jorder i byen. En vikar, Peder Jensen, der senere omtales som præst i Vejle, overværede en domsafsigelse 1503.³⁸

5) *Skt. Nikolaj Alter* omtales første gang i godsfortegnelsen 1468, da det ejede to jorder. Efter altrets nedlæggelse ved reformationen søgte efterkommerne af nogle givere, der o. 1480 havde skænket en humlegård til altret, uden held at få gaven tilbage. Humlegården, der i mellemtiden var udlagt til det nyoprettede hospital i byen (jf. s. 269), dømtes 1539 til at forblive under hospitalet, da gaven uden forbehold var skænket til gudstjeneste.³⁹

6) *Skt. Anna Alter* nævnes første gang 1525 eller 1526, da altervikaren, hr. Simon Jensen, skødede et jordstykke til sognepræsten, mester Oluf Nielsen. En humlegård tilhørende altret blev udlejet til sidstnævnte 1533.⁴⁰

7) *Sjæle kapels Alter* (Allesjæles Alter?) kendes alene fra en rettertingsdom 1537, da det af et mageskiftsbrev fremgår, at en hr. Didrik på et tidspunkt havde været forstander for »sielle capelle alther i Wægllø kyrke«. Han må være identisk med præsten Didrik Jensen, nævnt 1508.⁴¹

8) *De tre søstres Alter?* I en oversigt over kirkens jorder og ejendomme nævner regnskabsbogen 1582 en bolig (lige vest for kirken, se s. 80) ved navn »residens altaris trium sororum«. Måske er der tale om tre søstre, der har stiftet altret.

9) *Skt. Mortens Alter?* Et jordstykke i byen, 'Skt. Mortens Torv', omtalt 1589, kan måske referere til et alter i kirken.⁴²

Efter reformationen overdrog kongen 1542 indtægterne af de katolske præsteembeder (vikarier) til underhold for latinskolen og dennes rektor, når de, der havde embederne i forlening, var døde.⁴³ Helligkorsaltrets gods blev som nævnt overdraget til hospitalet i Ribe 1547.

Fig. 4. Kirken og Kirketorvet set fra nordvest 1866. †Tårnet fremtræder i den skikkelse, det havde fået ved ændringer i 1850'erne (s. 100). Tegning ved Ferdinand Richardt. – The church and Kirketorvet (Church Square) viewed from the north west, 1866. The †tower appears in the form it had been given by alterations in the 1850s.

BELIGGENHED OG †KIRKEGÅRD

Kirken, der indtil 1826 var omgivet af en †kirkegård, ligger i den østlige del af den middelalderlige bykerne (jf. s. 69 fig. 2,17). Den er opført på en lav, tungeformet banke, der skyder sig ud mod øst fra selve bybanken, hvis højeste punkt findes omkring Rådhusetorvet og Klostergade ca. 150 m vestnordvest for kirken. Terrænet omkring kirken skråner dels mod syd, dels mod øst og nordøst ned mod Mølleåen.⁴⁴ Området har været bebygget, før den nuværende kirke rejstes i 1200-tallet, idet Vejles hidtil ældst kendte bebyggelse er påtruffet lidt sydvest for den nedlagte kirkegård. Her fandt man 1991 ved udgravningen til et nyt center, Torvehallerne, den vestre del af et nord-

syd orienteret †stolpebygget hus, der ud fra sin svagt krummede langside er foreslået dateret til begyndelsen af 1100-tallet.⁴⁵

Indtil middelalderens slutning lå byens verdslige centrum umiddelbart vest for kirken og kirkegården. Her var byens ældst kendte *torv* (senere Gammeltorv og i dag Kirketorvet) med tingsted og marked, og her rejstes ved midten af 1400-tallet byens første rådhus på torvets nordside ved det vestre hjørne af Kirkegade og Grønnegade. Da rådhuset brændte 1530, blev et nyt indrettet i det nedlagte †Sortebrødre kloster (jf. s. 260), hvortil også torvefunktionerne blev flyttet, og herefter blev torvet ved kirken til Gammeltorv. At ting-

sted og kirke oprindelig lå tæt ved siden af hinanden er måske forklaringen på, at et retsmøde tamperonsdag 1454 blev afholdt på kirkegården, 'foran Vejle bys kirkedør'.⁴⁶

Byens topografi kendes fra og med reformationstiden så nogenlunde i detaljer. Den rekonstruerede plan (s. 69 fig. 2) viser kirken og de nærmeste omgivelser i begyndelsen af 1600-tallet før Kejserkrigens ødelæggelser 1627-29. Den indhegnede kirkegård strakte sig fra torvet ned til Mølleåen, omgivet af Kirkegade (tidligere Residensgade) mod nord og den lille, nu forsvundne Præstegade mod syd. Torvet var dengang noget mindre end det nuværende Kirketorv, idet den søndre del, helt frem til 1849, var optaget af bebyggelse, og yderlige stod der et hus på hjørnet af selve kirkegården, nordvest for tårnet.

Området omkring kirken har i de to første århundreder efter reformationen været den lille bys 'latinerkvarter' med skole og embedsboliger for de to præster og de to latinskolelærere, men også for klokker og organist. Ved kirkegårdens sydøstre hjørne, ned mod åen, fandtes latinskolen og rektors bolig, mens sognepræsten boede i sin firlængede gård nord for kirken på nordsiden af Kirkegade, og kapellanen på det vestre hjørne af Kirkegade og Grønnegade.

Fra kirkegården har der i 16-1700-tallet været frit udsyn mod øst ud over humlehaver og enge og mod nordøst til præstens indhegnede have. Mod syd, på den anden side af Præstegade, lå kun et par spredte huse med frugt- og urtehaver. Stod man uden for selve byen, på dæmningen øst for Mølleåen, var der til gengæld frit indblik til kirken og kirkegården, sådan som det fremgår af et billede fra 1802 (fig. 2). På det tidspunkt var præstegården nedlagt, og en husrække ved Kirkegades nordside strakte sig helt frem til åen.

†KIRKEGÅRDEN OMKRING KIRKEN (fig. 2 og 5) var indtil 1826 byens begravelsesplads og må have været så gammel som kirken selv. En særlig betydning fik den efter 1805, da begravelserne ophørte inde i kirken, og alle, høj og lav, blev begravet på kirkegården. Ved en minutøs opmåling 1757⁴⁷ (jf. ndf.), foretaget på begæring af Universitetet, blev længden angivet til 130 alen og bred-

den til 72 alen (dvs. ca. 82×45 m). På grundlag af denne opmåling har M. Basse 1927 foretaget en rekonstruktion af kirkegården i 1700-tallet.⁴⁸

Afgrænsningen bestod i hovedsagen af en *teglhængt mur*, men over lange strækninger, bl.a. ned mod åen, var der *plankeværk* og nogle steder blot et flettet gærde. Indhegningen krævede stadig vedligeholdelse, der kan følges år for år i regnskaberne, hvor der også berettes om tyveri af plankerne. Særlig store var udgifterne efter Kejserkrigen 1627-29, da fjenderne havde forskanset sig på kirkegården og 'den ganske mur trindt om kirken blev nedbrudt, og alle sten (var) slet forødt og borte'.⁴⁹ Jesper murmand modtog 1634 betaling for at opmure 26 favne (ca. 50 m) af nordre kirkemur, og samtidig blev der indkøbt brædder til plankeværket, der efter opsætningen blev strøget med rødbrunt. Plankeværket blev igen fornyet 1663 over en lang strækning på den søndre og vestre side.²³ 1750 klagede man over, at løsgående svin og får brød igennem plankeværket. Inden kirkegårdsmurens nedrivning 1826 var nordsiden fornyet 1809 og sydsiden 1819.²³

Indgange. Hovedindgangen var en køreport fra Kirkegade i nord, ud for tårnet og lige over for præstegården. Den blev nyopført som en muret og teglhængt *portal* af Jesper murmand 1634, og fra tid til anden måtte tagsten og de tømrede fløje fornyes. Foruden denne var der tre *ganglåger*, 'stetter' eller 'riste' som de kaldtes efter den *jernrist*, der lå i bunden af indgangen: To i sydsiden, der ledte ind fra Præstegade, og en vestre indgang, der gav adgang fra torvet. Fra den sidste indgang ledte en *stenbro* frem til kirkens hoveddør i tårnets vestside. De tre 'kirkeriste' blev udvidet 1640 og den gravede grube herunder muret af nye sten. 1729 tales også om 'kirkelågen ved åen'. 1823, kort tid før kirkegårdens nedlæggelse, stod lågerne rødmaledede med hvide knopper.²³

Kirkegårdens inddeling og takster for begravelse. Ifølge en forordning 1591, udarbejdet af lensmanden på Koldinghus, Caspar Markdanner, blev taksterne for begravelse gradueret, så 'vel formuende' betalte 2 dl. for et 'lejersted' og ringere stillede 1 dl., mens fattige kunne nøjes med hhv. 2 og 1 mark eller få fri begravelse, hvis de intet havde at give af. Reglementet, der blev vedtaget sam-

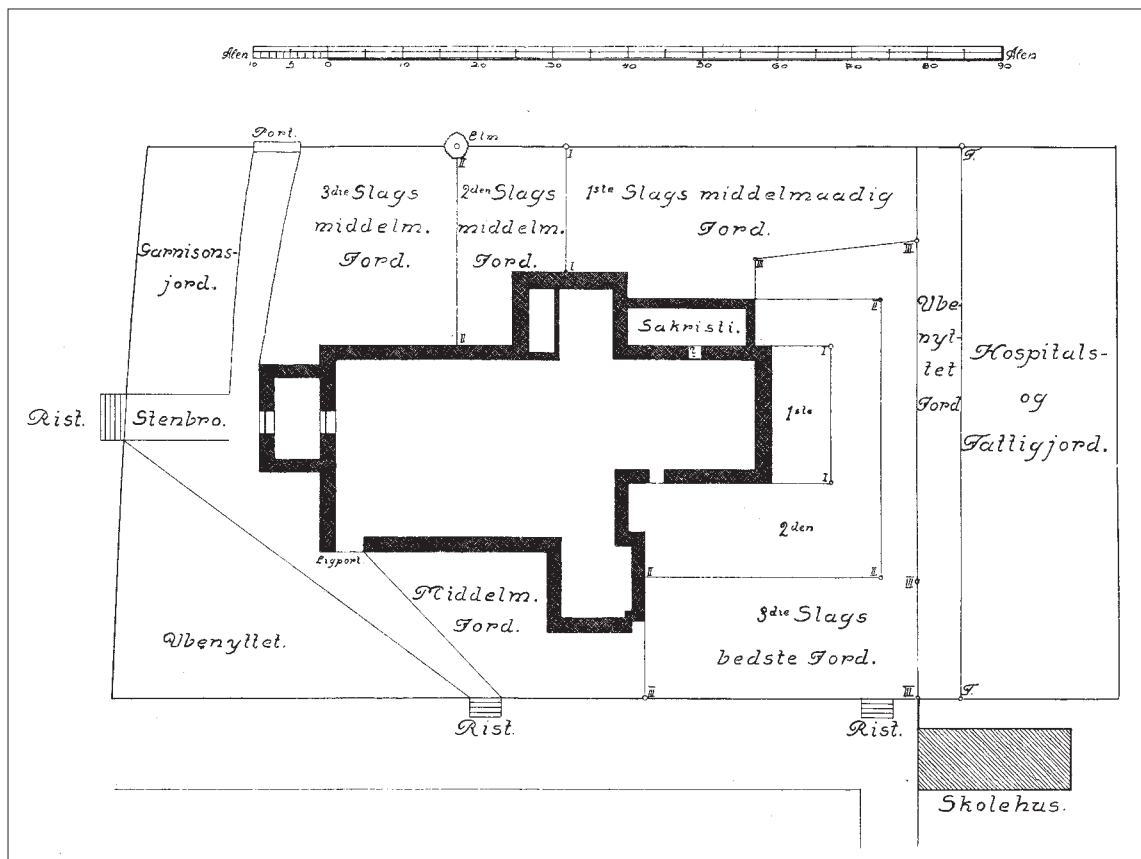

Fig. 5. †Kirkegårdens inddeling efter taksering 1757 (s. 79). Rekonstruktion ved M. Basse i *Vejle Bys Historie*, 1927. – Partitioning of the †churchyard after valuation, 1757.

men med sognepræst og byråd, kom i stand efter at der havde været 'stor uskikkelig', og nogle havde fordristet sig til at opbryde jord og græstørv og tilregne sig et gravsted uden først at have fået kirkeværgernes tilladelse. Samtidig blev det forbudt at opsætte 'gravtræer' over de døde; hvis nogen herefter ønskede at sætte et monument over 'deres døde venner', skulle dette indsættes i kirkegårdsmuren.¹⁹ 1677 bruges udtrykket 'de fattiges jord', og 1733 blev et barn af en soldat begravet i 'rytterjord'.²³

Efter den ovennævnte opmåling 1757 inddeltes kirkegården, sådan som det fremgår af M. Bases kort (fig. 5), og der blev opsat skelsten med numre og bogstaver mellem de enkelte afsnit. 'Bedst' (dvs. dyrest) var området øst for kirken, der igen opdeltes i tre slags jord, hvoraf den dyreste var lige øst for koret. Området syd og nord

for kirken regnedes som 'middelmådig' og inddeltes i tre slags jord. I kirkegårdens nordvestre hjørne lå 'garnisonsjorden', hvor soldater og deres pårørende blev begravet. De betalte samme takst som byens borgere, idet graderne fra menig til og med de fornemste underofficerer dog fik fri begravelse. Længst mod øst, ned mod åen og adskilt fra 'den bedste jord' ved en gang, lå 'hospitals- og fattigjorden', hvor hospitalslemmer og fattige blev begravet uden vederlag. Om kirkegårdens †monumenter se s. 184.

Beplantning. 1615 plantedes 18 unge aske- og elmetræer, der formodentlig er blevet omhugget under de følgende krige. O. 1800, da de græsklædte tuegrave efterhånden må have ligget tæt, var der kun to træer tilbage (jf. fig. 2). Provst Christian Henrik Winther var 1772 efter eget ønske blevet begravet 'ved den store elm'.²³

†BYGNINGER OMKRING KIRKEN. To huse med *smedjer* lige uden for den vestre kirkegårds mur (jf. s. 69 fig. 2,47-48) tilhørte ifølge regnskabsbogen 1582 kirken og blev lejet ud af kirkeværgen. De to 'smedesteder' må have været en del af det middelalderlige kirkegods, idet det ene oplyses at være en gave fra hr. Didrik, vel præsten Didrik Jensen, som nævnes 1508 (jf. alterstiftelse nr. 7). Det andet hus, der 1627 blev brugt af Peder klejnsmed, var ifølge regnskabsbogen den tidligere bolig for vikaren ved 'de tre søstres alter' (jf. alterstiftelse nr. 8). Smedestederne blev senere inddraget i kirkegården, formodentlig i tiden efter Kejserkrigen. Kirken beholdt en *†ambolt*, der sammen en *†bryggekedel* blev lejet ud til borgerne.

Et hus i kirkegårdens nordvestre hjørne (jf. s. 69 fig. 2,18), kaldet *kirkens hus* eller *kirkeboderne*, var bolig for ansatte ved kirken. Huset, der 1607 blev fornyet i bindingsværk, var 10-11 fag langt og indeholdt tre boder (lejligheder), hvoraf klokkeren og kirketjeneren optog de to. Det blev genopført efter Kejserkrigen, og endnu 1682 boede klokker og organist 'udi tvende boder, begge under ét tække'.⁵⁰ Huset er muligvis gået til ved bybranden 1739 sammen med præstegården, i hvert fald benyttedes grunden 1757 til begravelse for garnisonen (jf. fig. 5), mens klokkeren boede i den tidligere latinskole (jf. ndf.).

Et *kalkhus*, nævnt i regnskaberne fra og med 1607, lå også på selve kirkegården. Det brugtes ikke blot, til opbevaring af bygningskalk, som navnet siger, men også til tagsten. Det er muligvis identisk med et *materielkammer* eller *materielhus*, der omtales mellem 1721 og 1825.

Fra reformationstiden og frem til byens brand 1739 residerede sognepræst og kapellan på hvert sit hjørne af Grønnegade og Kirkegade, der i mange år bevarede sit gamle navn Residensgade. Efter branden undlod man at genopbygge de to tomter, og præsterne fik herefter udbetalt et vederlag mod selv at finde en bolig.

Præstegården, øst for Grønnegade (jf. s. 69 fig. 2,19), bestod af fire længer, indeholdende bl.a. stald og lade. Den to stokværk høje beboelse, 1621 betegnet 'adelshuset', lå langs Kirkegade. Udgifterne til præstens residens deltes mellem

kirken og byen, og borgerne mente 1617, at præsten selv burde sørge for vedligeholdelsen, da han var fritaget for byskat. Beboelseshuset afløstes 1641-43 af et nyt, tegltækt i to etager, 11 fag langt og forsynet med en vindeltrappe. Malerarbejde 1649 omfattede både forstue, køkken, vinterstue, studerekammer og sengekammer, og i andre sammenhænge omtales også bryggehus, kælder og bageovn. En tømrer arbejdede 1660 på 'fuglsanghuset' til gårdsiden (den nordøstre vin- kel), der nævnes igen 1691 og 1693.⁵¹

En *dansk skole* med egen bygning i tilknytning til præstegården betegnedes i regnskaberne 1683 som 'magister Hans' skolehus' (efter provst Hans Jeramiassen Wolf) og 1705 som 'skolehuset i præstegården'. Skolen er måske identisk med et 'hus ved åen i provstens residens', nævnt 1730.⁵²

Kapellanens bolig, ud mod torvet vest for Grønnegade (jf. s. 69 fig. 2,20), var et beskedent strå- tækt hus, hvor også byskriveren havde sin 'vå- ning'. Boligen omtales 1631 som 'det hus på Gammeltorv, som rådhuset (tidligere) holdtes i.' Det stod øde efter Torstenssonfejden, og grunden blev 1647 indelukket med et gærde af stave og ris.⁵³

Latinskolen og skolemesterens bolig lå fra oprettel- sen 1542 og indtil skolens nedlæggelse 1739 ved kirkegårdens sydøstre hjørne lige op ad hegnet (jf. s. 69 fig. 2,21). Skolens økonomi hvilede på indtægterne af de gamle alterstiftelser (jf. s. 76), og den bestod indtil Kejserkrigens ødelæggelser 1627-29 af en østre og en søndre længe.⁵⁴ Ved genopførelsen 1632 rejstes syd for kirkegården (jf. Basses kirkegårdskort fig. 5) et 16 fag langt hus af bindingsværk og tækket med tegl. Det rummede i ét både skolestue, lejlighed til skole- mesteren (rektor) og et kammer til hjælpelæreren (hørereren). Skolen blev nedlagt som latinskole ved skolereformen 1739, hvorefter bygningen vist en kort tid blev brugt som såkaldt *dansk skole*. En re- paration 1751 af 'skolehuset på kirkegården' op- regner kun stuer og kamre og viser, at bygningen på det tidspunkt kun blev benyttet til beboelse. Ifølge Danske Atlas (1769) var huset beboet af klokkeren, der også var kirkens kateket. 1820 og 1825 omtales huset hhv. som 'degneboligen' og 'kordegneboligen'.²³

Fig. 6. Kirken set fra nordøst. Foto HW 2004. – *The church viewed from the north east.*

I latinskolens tid gjorde rektor og hører begge tjeneste ved kirken og ledede drengenes flerstemmige sang ved gudstjeneste og begravelse.⁵⁵

KIRKEPLADSEN 1826–2000. Efter *begravelses-nes ophør* omkring kirken og anlæggelsen af en ny kirkegård på Holmen (s. 245) blev der i foråret 1826 givet tilladelse til, at den gamle 'ringmur' med 'ligporten' og de tre 'stakitlåger' kunne

nedbrydes og kirkegården planeres, dvs. at jordtuerne kunne udjævnnes. Der blev afgivet jord mod nord til en udvidelse af Kirkegade, langs hvilken der sattes et stendige, samtidig med at et 'rækværk' skulle forhindre kørsel rundt om kirkens østende.²³ Det lidt naive billede fig. 3 viser situationen få år efter kirkegårdens udflytning og anlæggelsen af en ny havn 1826–27. Området omkring kirken er brolagt, og Kirkegade er

udvidet i bredden og forlænget mod øst med Havnegade.

Det hidtil ret beskedne torv vest for kirken blev 1849 udvidet mod syd, efter at man havde fjernet bebyggelsen uden for $\dagger$ kirkegårdens sydvestre afsnit. Fra midten af 1800-tallet fremtrådte hele området omkring kirken som en stor sammenhængende plads. **Ferdinand Richardts** tegning (fig. 4) viser situationen 1866, da det gamle $\dagger$ tårn endnu stod. Det var 1853 forsynet med en klassicistisk portal (jf. s. 100), hvortil der var direkte adgang fra pladsen. Mod syd ses en række gode borgerhuse i to etager, og bag kirken, mellem denne og åen, byens nybyggede sygehus, i dag den kommunale administrationsbygning. Bygningen, der er i blank mur, er opført 1859 af arkitekt Ferdinand Thielemann, som få år forinden, 1855, havde bygget kirkens nuværende kor.

Kirketorvet indrammes siden 1906 i vest af Vejle Bank (Sydbank), en stor bygning i tre etager, opført efter tegning af N. Christof Hansen og Martin Nyrop. Syd for torvet ligger nu Torvehallerne, bygget 1992-93 (arkitekt Marianne Ingvartsen), mens Teknisk Forvaltning i pladsens sydøstlige hjørne, Kirketorvet 22, 2002 har fået en ny indgangsbygning, opført af arkitektfirmaet Exners Tegnastue, Århus. Midt på det brolagte torv er 1915 opstillet et *springvand*, udført i granit efter tegning af Martin Nyrop og skænket af Vejle Bank. Nordvest for tårnet er 1953 opstillet en *statue* af granit forestillende historikeren Anders Sørensen Vedel (født i Vejle 1542), udført af billedhuggeren Povl Søndergaard. Et brolagt $\dagger$ fortov omkring kirken (fig. 25), der udlignede niveauforskellen, afløstes i 1930'erne af den nuværende stensatte og græsklædte 'fodpose' rundt om kirken.

Fig. 7. Kirken set fra sydøst. Foto HW 2004. – *The church viewed from the south east.*

BYGNING

OVERSIGT. Den røde teglstenskirke, hvis *orientering* afviger ca. 10° mod syd, fik sin nuværende skikkelse ved betydelige ombygninger i 1800-tallets sidste halvdel. Den fremtræder i dag i hovedtrækkene som et sen-gotisk monument med tre lige store og lige høje skibe; men i sin kerne (fig. 8a) indeholder den et interessant *senromansk-unggotisk langhus* fra ca. 1240-80, hvis bevarede vestre del svarer til midtskib og nordre sideskib, mens den østre del, *†koret*, er revet ned 1855.

Det nedbrudte *†kor* var dækket af to hvælv, som spændte fra væg til væg. Det lidt yngre skib blev derimod, efter tysk forbillede, planlagt og udformet som en *toskibet hal*, dækket af de til dels bevarede 2×5 krydshvælv, der hviler på en række piller midt i rummet. Hvælvpillerne, der 1862 er ændret til ukendelighed, havde en firpasform, som tyder på, at den arkitektoniske påvirkning er kommet fra Lübeck og Ratzeburgområdet. Langhusets facader har været rigt dekoreret

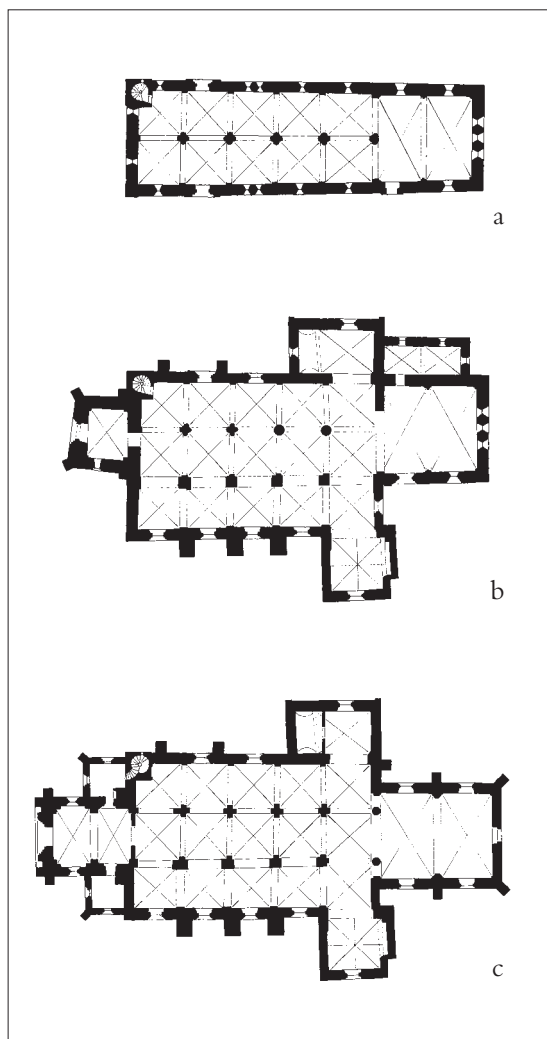

Fig. 8a-c. Etaper i kirkens bygningshistorie. Planer 1:800. a. Den senromansk-unggotiske teglstenskirke (langhusbygningen) ca. 1240-80 (s. 90f.). b. Den senmiddelalderlige kirke med tilføjelser og ændringer ca. 1400-1520 (s. 99f.). Til kirken er føjet et tårn i vest og derefter et søndre sideskib. Til den treskibede bygning er yderligere føjet kapeller i nord og syd samt et sakristi ved korets nordside. c. Den nuværende kirke efter korets fornyelse 1855 og opførelsen af et nyt tårn 1887-88 (s. 106f.). Rekonstruktioner ved NJP, tegnet af MN 2005. – *Stages of the construction history of the church. a. The Late Romanesque/Early Gothic brick building c. 1240-80. b. The Late Medieval church with additions and alterations c. 1400-1520. A tower in the west and then a south side aisle have been added to the church. Chapels in the north and south and a sacristy at the north side of the chancel have been further added to the three-aisled building. c. The present-day church after the renovation of the chancel in 1855 and the erection of a new tower in 1887-88.*

med friser af spidsbuede blændinger, hvori vinduerne indgik.

Som første led i en række *ændringer og tilføjelser* i perioden 1400-1520 (fig. 8b) rejstes et tårn i vest (nedrevet 1887) midt for gavlen i den toskibede kirke. Ved udvidelsen med et søndre sideskib blev bygningen en treskibet hallekirke samlet under ét stort tag, men nu med kor og tårn forskudt fra skibets nye midtakse. Det har utvivlsomt været tanken også at udvide koret, idet skibets nye østgavl kun var udført som bindingsværk; men planerne blev aldrig realiseret. Det eksisterende Nordre Kapel (sandsynligvis identisk med det omtalte Helligkors Kapel) er formentlig tilføjet i 1400-tallet, og 1518 opførtes Trefoldighedskapellet ud for søndre sideskib. Et ældre (†)kapel er indlemmet som en del af søndre sideskib. Et tårnsakristi med halvtæg, i hjørnet mellem Nordre Kapel og tårnkoret, må være kommet til endnu i den katolske tid. Det er nedrevet sammen med tårnkoret 1855.

Kirken led stærkt under Kejserkrigen 1627-29, da bl.a. dele af hvælvene styrtede ned og måtte genopbygges (bygmester Peter de Castella). 1744 fornyedes skibets store tagværk (bygmester N. H. Rieman). Ved en større ombygning og restaurering 1791, ledet af Anders Kruuse, fjernede man den østre hvælpille i skibet for at skabe bedre indblik til altret, og der blev opført en egentlig korbue.

Kirken fik som nævnt sit *nuværende udseende* (fig. 8c) i sidste halvdel af 1800-tallet. 1855 blev det senromanske korparti nedtaget og et nyt kor opført 3 m længere mod syd (arkitekt Ferdinand Thielemann). 1887-88 rejstes et stort nygotisk tårn i vest (arkitekt Ludvig A. Petersen), hvis underetage som i det ældre tårn udgør kirkens våbenhus. Disse nybygninger er placeret i kirkens midtakse, hvorved bygningen har vundet en ny symmetri. En indvendig istandsættelse 1862 (arkitekt Carl Lendorf) omfattede bl.a. en 'uniformering' af alle hvælpiller, der hermed mistede deres arkitekturhistoriske særpræg.

Kirken er senest restaureret ved arkitekt Helge Andreassen 1965-67, der i det indre fastholdt det hvidtede rumss gotiske karakter. 2004-05 er dele af tagværkerne under udskiftning ved arkitekt Kuno Mielby.

TIDLIGERE OPFATTELSE AF KIRKEN. Den stærkt ombyggede kirke har kun spillet en beskedent rolle i dansk arkitekturhistorie, og dens behandling har hidtil været begrænset til de korte beskrivelser i *Trap: Danmark* og i byhistorierne 1927⁵⁶ og 1997.⁵⁷ Den bedste fremstilling til dato er et lille hæfte, forfattet af kirkens organist Johs. Wolthers 1939,⁵⁸ hvortil Villy Skovgaard Steffensen leverede to grundplaner.

Opfattelsen af kirkens oprindelige udseende har været præget af en manglende viden om det gamle tårn, der blev revet ned 1855. Dette er almindeligvis blevet opfattet som et senmiddelalderligt langhuskor, der i sin tid, forestillede man sig, havde afløst et ældre kor af ukendt alder. Når vi i dag tør slutte, at det ned-

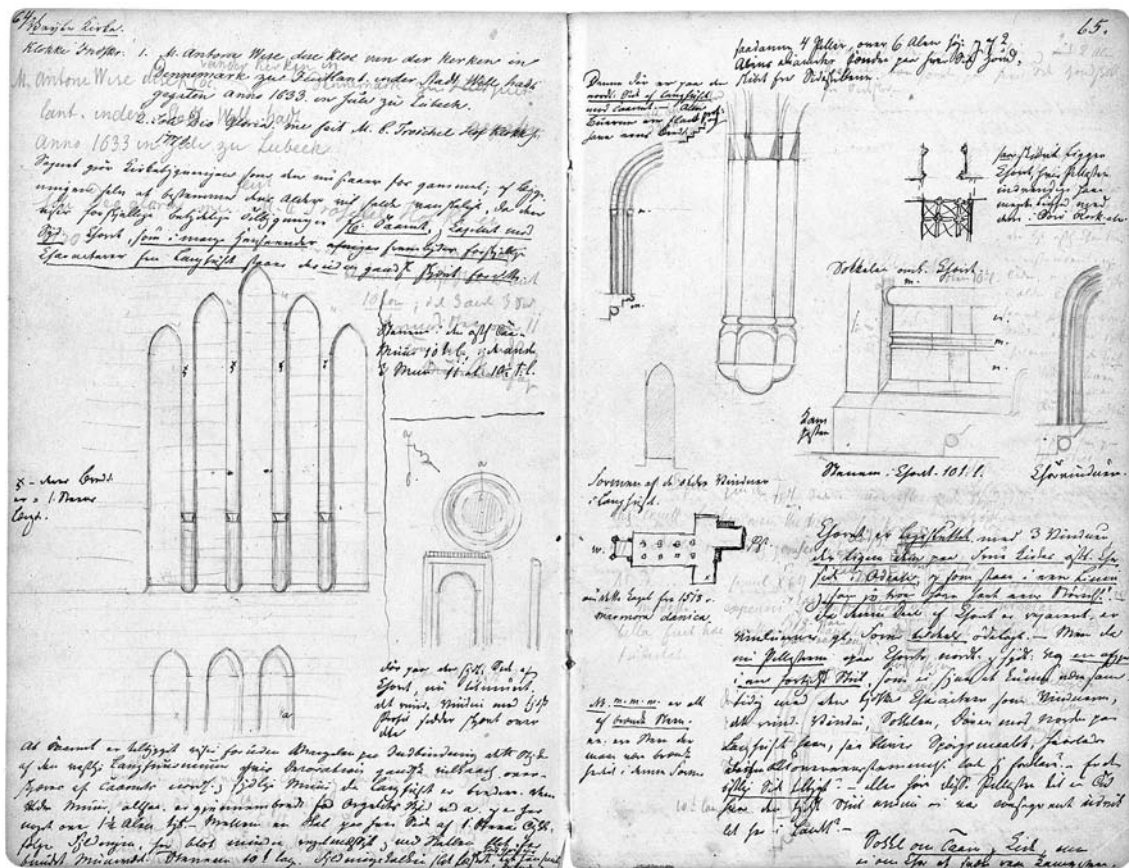

Fig. 9. Opslag i N. L. Høyens notesbog 1830 (s. 86). På venstre blad ses tvestgavlens blændinger og th. herfor en dør med portalfremspring i t-korets sydside og herover et cirkelvindue, hvis profil er vist i et snit (s. 91). Det lille grundris af kirken på højre blad er tegnet udefra. – Opening of N. L. Høyen's notebook, 1830. On the left page we see the recesses of the twest gable and to the right a door with a portal projection in the south side of the tchancel, and above this a circular window whose profile is shown in section. The small outline sketch of the church on the right-hand page was drawn from the outside.

revne kor var kirkens oprindelige, senromanske kor, bygningens ældste del, skyldes det udnyttelse af de notater (fig. 9), som kunsthistorikeren N. L. Høyen gjorde sig under et kort besøg i Vejle 1830. For karakteren af disse vigtige iagttagelser skal der gøres rede nedenfor (s. 86).

Vurderingen af koret som en yngre tilbygning kan ledes tilbage til den første egentlige beskrivelse af kirken i *Danske Atlas*, 1769.⁵⁹ Her har meddelelsen, sandsynligvis sognepræst H. H. Christophersen Neuchs, til gengæld helt rede på, at kirken oprindeligt var et toskibet anlæg, og at søndre sideskib var en senere tilføjelse: '(kirken) har af forstningen været meget liden og alene bestået af den mellemste og nordligste gang (dvs. midtskibet og nordre sideskib), hvorimellem er 5 piller'. Siden fik den 'tid efter anden' seks tilbygninger, nemlig koret, tårnet, sakristiet, 'den søndre gang' (søndre sideskib), det Nordre Kapel og endelig det Søndre Kapel. Senere hedder det: 'Koret står ikke lige for kirken, men

midt for den nordre og mellemste gang', hvorfra der er 'tvende indgange til koret' (dvs. på hver sin side af den østre hvælpille).

Georg Friderich Gaarmann gentager *Danske Atlas*' beskrivelse i sin købstadshistorie, 1794,¹⁷ hvorefter han redegør for kirkens hovedreparation 1791, hvorunder den nævnte pille blev fjernet.

Den kortfattede beskrivelse i *Triap: Danmark*, 1. udgave, 1859, hæftede sig ved, at kirken (dvs. skibet) havde '3 rader lige høje hvælvinger'. Om korets nedrivning og flytning 1855-56 hedder det blot, at det 'til dels er ombygget'. 2. udgave, 1879, peger rigtigt på nordmuren som det sted, hvor de få spor af kirkens oprindelige udseende må søges. De tilmurede blændinger opfattes imidlertid som vinduer, 'ordnede 3 og 3', der allerede tidligt er blevet lukket, 'da de ikke har kunnet være benyttet samtidig med de nuværende hvælvinger'.

Efter det gamle tårns nedrivning 1887 opmålte arkitekt Ludvig A. Petersen den blændingsprydede t-gavl,

der blev publiceret 1893, men uden nogen ledsagende forklaring.⁶⁰

Arkitekt *F. Uldall*, Randers, der leverede teksten til *Trap: Danmark*, 3. udgave, 1904, gjorde forud et ihærdigt forsøg på at få klarhed over bygningens historie. Han korresponderede med de ældre arkitekter Carl Lendorf og Ludvig A. Petersen, der dog på det tidspunkt ikke huskede meget om de arbejder, de havde haft ansvaret for.⁶¹ Som Uldall opfattede kirken, var den i sin oprindelige skikkelse opført i gotisk stil i slutningen af det 13. århundrede. Han anså det for 'vistnok utvivlsomt', at der tidligere havde stået en romansk kirke, og overvejede mulighederne af, at bygningen oprindeligt havde haft basilikaform. Den tilmurede norddør opfattede han som rundbuet, og denne misforståelse er blevet gentaget i alle senere fremstillinger. Som det vil fremgå nedenfor (s. 93), var døren oprindeligt spidsbuet.

Poul Nørlands beskrivelse i *Trap: Danmark*, 4. udg., 1926, hviler på en egentlig bygningsarkæologisk undersøgelse, som han foretog 1923.⁶² Han kunne her som noget nyt og afgørende konstatere, at hvælvene over skibets ældste del var muret med helstens kapper og dermed var af betydelig ælde. Kirken, hvortil det i 1855 nedrevne kor havde sluttet sig, var i Nørlands opfattelse sandsynligvis 'et anlæg i overgangstil fra sidste halvdel af det 13. århundrede'; men kirken var dog næppe fra begyndelsen bestemt til overhvalvning og måtte efter hans mening en tid have stået med fladt loft, inden man ca. 1350 indbyggede hvælvene.

Kirkens behandling i *Vejle Bys Historie*, 1927, ved folkemindesamleren *Evald Tang Kristensen*⁶³ hviler på Nørlands indberetning 1923, som citeres flittigt. Tang

Kristensen gør sig, som også Nørland, mange overvejelser om forskellen mellem nordmurens nedre del med den 'rundbuede portal' og den øvre del med de spidsbuede blændinger, og når frem til, at muren måtte være opført i to tempi. I samme værk bidrog også *M. Basse* med et afsnit om kirkegården,⁴⁸ hvis inddeling han rekonstruerede på grundlag af den ovennævnte opmåling 1757 (fig. 5). Planen viser også den formodede form på det gamle *†*kor, men er ikke udnyttet af Tang Kristensen i hans afsnit om kirken i samme bog.

Johs. Wølthers kortfattede beskrivelse 1939⁵⁸ ledsages af to grundplaner, der var målt og tegnet af den unge bygningskonstruktør, senere arkitekt, *Villy Skovgaard Steffensen*: dels en grundplan af den stående kirke og dels en 'grundplan af kirken før 1855', rekonstrueret ved hjælp af opmålingen af kirkegården 1757 (jf. fig. 5).⁴⁷ Steffensens rekonstruktion viser *†*korset med samme bredde som det oprindelige skib, men han har ikke turdet opfatte dette korparti som kirkens oprindelige. På den rekonstruerede plan er *†*korset gengivet med en gotisk skravering, ligesom også hvælpillerne, der er tegnet slanke og runde, opfattes som gotiske.

Også *Erik Horskjær* fulgte i 1964⁶³ i hovedtrækkene Nørlands fremstilling og kunne nu yderligere støtte sig til Steffensens rekonstruktion. Han hæftede sig især ved *†*vestgavlens blændingsdekoration og fandt, at 'bygningen sandsynligvis ligesom dominikanernes kirke i Viborg (Søndresogns Kirke) har været beslægtet med kirker fra samme tid, nemlig o. 1250-75, i den hollandske provins Ost Groningen'.⁶⁴ Kirken havde ifølge Horskjær sandsynligvis haft et særskilt korparti, der o. 1400 afløstes af det 1855 nedrevne *†*kor, og den havde formentlig stået med fladt loft, inden man i første halvdel af 1300-tallet indbyggede de 2×5 krydshvælv.⁶⁵ Denne opfattelse af kirken er i store træk gentaget af *Elna Møller* 1971⁶⁶ og i beskrivelsen i *Vejles Historie* bd. 1, 1997,⁵⁷ dog uden at der tages stilling til bygningens arkitekturhistoriske forudsætninger.

Fig. 10. Kirkens nordside 1858 efter korets flytning 1855 og ændringer i *†*tårnet. Skibets to vinduer, der endnu ikke har fået deres nuværende form, omgives af tilmurede prydblændinger. Tegning ved Burman Becker 1858. KglBibl. – North side of the church in 1858 after the moving of the chancel in 1855 and alterations to the *†*tower. The two windows of the nave, which have not yet been given their present form, are surrounded by bricked ornamental recesses.

KILDEGRUNDLAGET I ØVRIGT. Sædeles vigtig er som nævnt kunsthistorikeren *N. L. Høyens notesbog fra 1830*.⁶⁷ Her har han, under et formentlig kort besøg i kirken, på to små sider (fig. 9 og 14) noteret sine iagttagelser og betragtninger, ledsaget af skitser og tegninger. Uden at Høyen selv forstod hele sammenhængen (det gik således ikke op for ham, at søndre sideskib var en tilføjelse) er disse små enkeltiagttagelser på flere punkter afgørende. De viser som nævnt, at det gamle kor var kirkens oprindelige, og at kirken fra første færd var et langhus med kor og skib i ét. Tilmed får vi oplyst, at hvælpillerne har haft firpasform, hvad der yderligere giver et holdepunkt for dateringen: Den hvælvede bygning må have stået færdig endnu i 1200-tallet.⁶⁸

Høyens iagttagelser (han besøgte vist aldrig Vejle igen) suppleres uafhængig af ham af bysbarnet, arkæologen *J. J. A. Worsaae*, der i sin *notesbog* fra ca. 1853⁶⁹

Fig. 11. Skibets indre set mod sydvest fra det gamle $\dagger$ kor, umiddelbart før korets nedbrydning 1855. Den brede $\dagger$ korbue var kommet til 1790-91 ved Anders Kruuses ombygning (s. 106). Af skibets hvælvpillær, der blev ændret og 'uniformeret' ved Carl Lendorf 1862, har de to vestre i nordre række (th.) bevaret deres oprindelige firpas-form (s. 95), mens de to østre i samme række 1630 var ommuret til rundpillær af Peter de Castella (s. 106). Pillærerne i den søndre række (tv.) står i den form, de havde fået ved tilføjelsen af søndre sideskib (s. 101). Tegning ved Heinrich Hansen. – Interior of the nave viewed towards the south west from the old $\dagger$ chancel, just before the demolition of the chancel in 1855. The wide $\dagger$ chancel arch had been added in 1790-91 in Anders Kruuse's rebuilding. Of the vaulting pillars of the nave, which were changed and 'uniformized' by Carl Lendorf in 1862, the two western ones in the northern row (right) have kept their original quatrefoil form, while the two eastern ones in the same row were rebuilt as round pillars in 1630 by Peter de Castella. The pillars in the south row (left) stand with the form they had been given with the addition of the south side aisle.

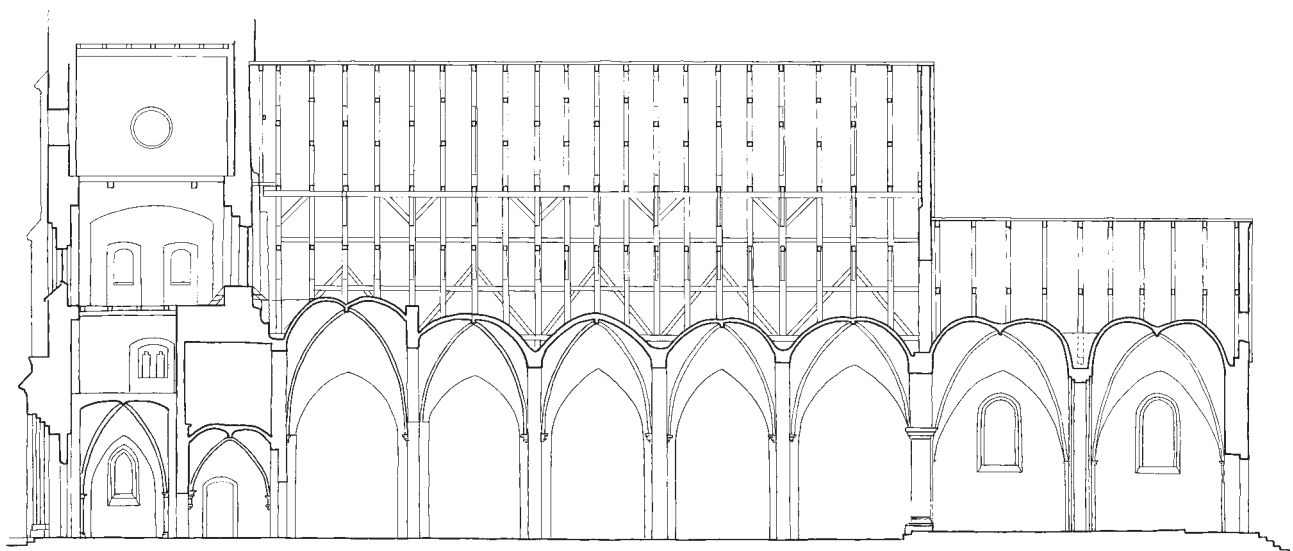
giver vigtige oplysninger om $\dagger$ korets vinduer og hvælv og formen på skibets hvælvpillær.

Tegninger og opmålinger. Høyen og Worsaae blev 1853 af Kultusministeriet spurgt til råd vedrørende korets flytning, men de fandt ikke, at det gamle $\dagger$ kor havde nogen særlig arkitektonisk værdi; dog foreslog de, at der blev foretaget en opmåling inden nedrivningen.⁷⁰ Koret synes imidlertid aldrig at være blevet opmålt. Det kendes nu kun fra små *prospekter* af byen 1802 (fig. 2) og 1838 (fig. 1). En blyantsskitse af det indre (fig. 11), udført af maleren *Heinrich Hansen*, viser skibet set mod vest gennem korbuen, umiddelbart før korets nedrivning 1855. Andre vigtige tegninger og opmålinger er arkitekt *Carl Lendorfs* forslag til en indvendig istandsættelse 1861 (fig. 27) og arkitekt *Ludvig A. Petersens* plan og opstalter 1887 (fig. 22-24 og 17a).

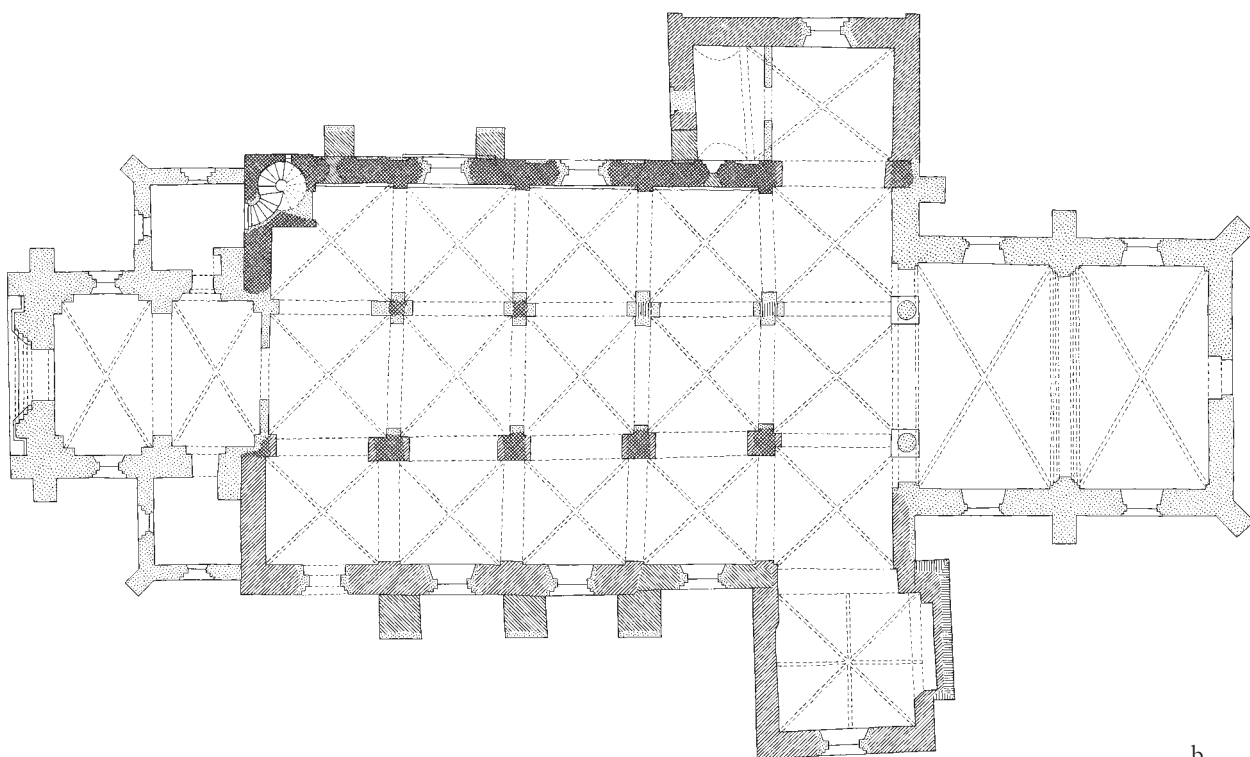
Bygningsarkæologiske undersøgelser. Ved kirkens seneste restaurering 1965-67 påviste arkitekt Helge Andreas-

sen tærsklen i den gamle $\dagger$ syddør vestligst i den gennembrudte sydmur.⁷¹

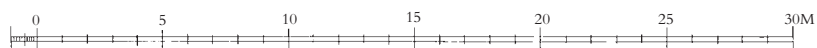
En *oprensning 2004 af hvævlommerne* over Nordre Kapel, under Nationalmuseets ledelse, blotlagde et større parti af skibets gamle *nordfacade* (fig. 16). Her fremkom øverst skibets oprindelige gesims med savskifte og trappefrise og herunder et spidsbuet vindue og dele af den blændingsfrise, hvori det indgår. Samtidig kunne det ved udhugning fastslås, at fire tilmurede, spidsbuede felter i nordmuren, mellem trappepartiet og kapellet, har været en del af en omfattende blændingsfrise, der allerede kendtes fra den nedbrudte vestgavl. Yderligere blev det ved en oprensning i skibets loftsrum konstateret, at nordvæggen øverst er forsynet med *hvælvfortændinger* (fig. 18). Hermed er det godt gjort, at hvælvene har været planlagt og er udført i forbindelse med selve byggeriet i 1200-tallet. Om *dendrokronologisk undersøgelse* se s. 113.

a

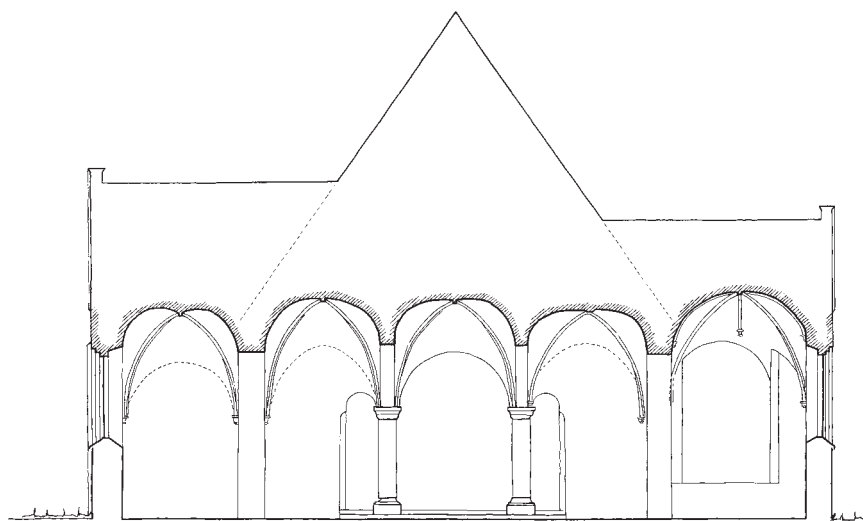

b

c

d

Fig. 12a-d. Den nuværende kirke. Snit, plan og opstalt, 1:300. a. Længdesnit set mod nord. b. Grundplan. c. Nordfacade. d. Tværsnit (gennem kapellerne) set mod øst. Tegnet af MN 2005 efter opmålinger ved A. Boe 1954 og 1956, suppleret af NJP 2005. – *The present-day church. Sections, ground plan and facade. a. Longitudinal section looking north. b. Ground plan. c. North facade. d. Cross-section looking east (through the chapels).*

DEN SENROMANSK-UNGGOTISKE KIRKE (LANGHUSBYGNINGEN)

Kirken (fig. 13 og 17b), der formodentlig er påbegyndt hen imod 1250 og afsluttet en generation senere (om dateringen se s. 98), var i sin oprindelige skikkelse en stor rektangulær teglstensbygning med stejle tage, et *langhus* med kor og skib i ét. De ca. 38 m lange mure divergerede lidt mod vest, idet østgavlen var ca. 11 m bred og vestgavlen ca. 1 m bredere.⁷² Mens $\uparrow$ korpartiet var dækket af to hvælv, der spændte fra væg til væg, er den bevarede vestre del planlagt og opført som en toskibet hal, delt af en række hvælvpiller i længdeaksen.

Byggefaser. Kirken må med sin brede østgavl fra begyndelsen have været planlagt som et langhus, svarende til bl.a. købstadskirkerne i Skælskør og Rudkøbing. Byggeriet er, som det var almindeligt, indledt i øst med koret som en *første etape*. Herefter har arbejdet formodentlig været afbrudt i en periode, idet koret, der havde egen indgang i syd, en tid kan have været benyttet som en midlertidig kirke. Skibet har udgjort en selvstændig *anden etape*, efter al sandsynlighed under en ny byggeledelse. Det viser det markant ændrede stiludtryk. For mens det nu forsvundne korparti hvilede på en rigt artikuleret sokkel, og de lisendelte mure havde rundbuede åbninger, så fik skibet kun en lav sokkel, hvis overhovedet nogen, men til gengæld et rigt udstyr med blændingsfriser og slanke lancetformede vinduer. Vi må tro, at ændringerne i byggeriet skyldes tilkomsten af en ny bygmester, der var fortrolig med den nye (nordtyske) arkitektur.

Hvordan *sammenkoblingen* mellem det ældre kor og det lidt yngre skib har taget sig ud i det ydre, kan ikke oplyses. Indvendig gik kor og skib som nævnt i ét uden triumfmur. Bortset fra en forskel i gulvniveauet, der var udlignet med et trappe-trin, var skellet mellem de to afsnit (indtil 1791) alene markeret af den østligste hvælvpille i skibet – således som det stadig er tilfældet i Skælskør Kirke.

$\uparrow$ KORET (jf. fig. 13) har i størrelse svaret omtrent til det nuværende kor; det er således betegnende, at man ved nyopførelsen 1855 netop taler om, at koret blev 'flyttet'. Der er som nævnt ikke bevaret grundtegninger, men proportionerne kan ret sikkert udledes af to kilder fra 1700-tallet. Den allerede nævnte opmåling af kirkegården 1757⁴⁷ (jf. fig. 5) angiver gavlens udvendige bredde til 17½ alen (11 m), og det mål bekræftes af en brandtaksation 1761, som også oplyser de indvendige mål og murtykkelsen.⁷³

Koret lader sig hovedsagelig beskrive på grundlag af Høyens notater og skitser (fig. 9 og 14), suppleret med Worsaaes kortfattede oplysninger og prospektet 1802 (fig. 2). Teglstensmurene,⁷⁴ der hvilede på en *granitsokkel med skråkant*, var prydet med *lisener*, hvor mange ved vi ikke. Imellem lisenerne og over granitsoklen var der yderligere en todelt *sokkel af tegl*, bestående tilsammen af vistnok i alt ni skifter (ca. 90 cm). Den nedre del, der hævede sig over et skråkantet eller svagt hulet skifte, var afsluttet med en hulkel, den øvre med en rundstav. Under profilerne synes soklen

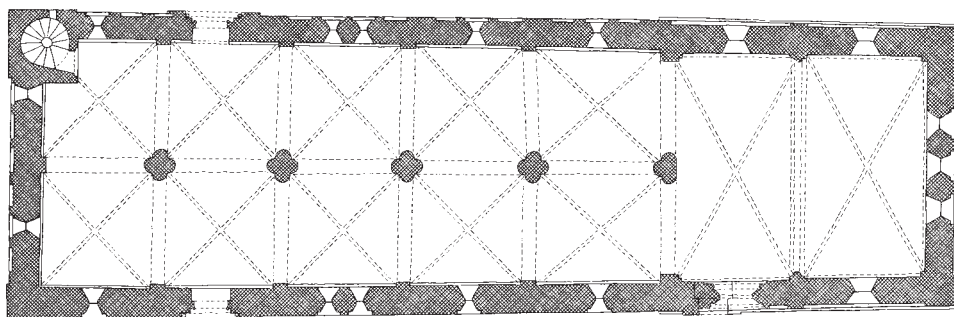

Fig. 13. Grundplan 1:300 af den senromansk-unggotiske teglstenskirke (langhusbygningen). Rekonstruktion ved NJP, tegnet af MN 2005. – *Ground plan, 1:300, of the Late Romanesque/Early Gothic brick building. Reconstruction.*

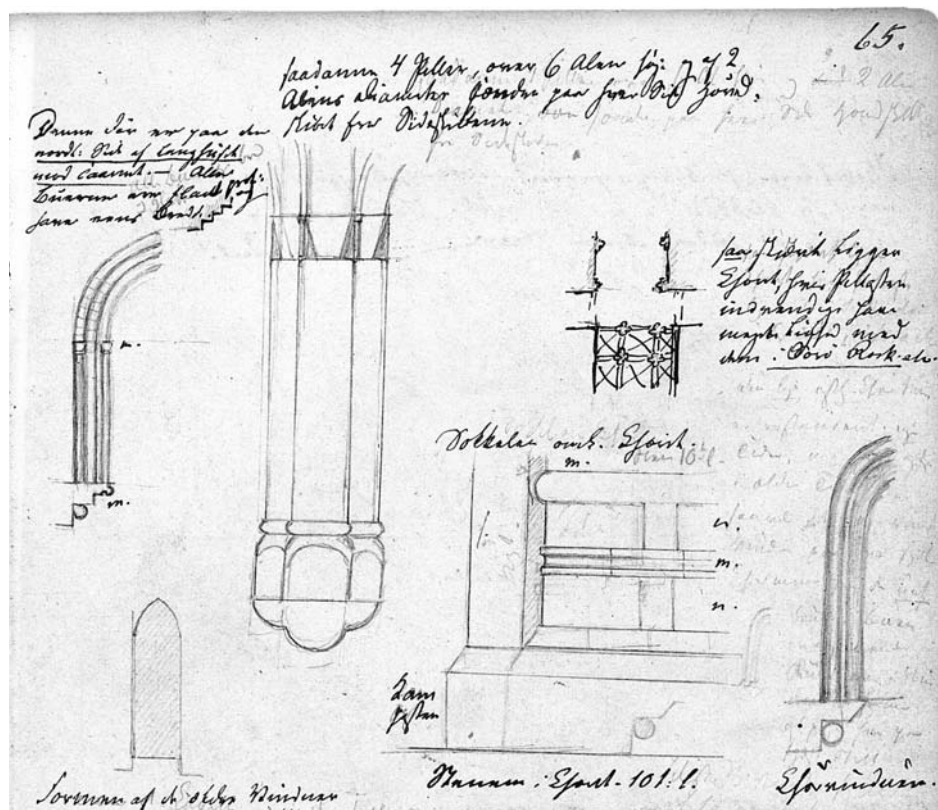

Fig. 14. Udsnit af Høyens notesbog 1830 (jf. fig. 9). Fra venstre mod højre ses øverst skibets (†)norddør (s. 93), en af skibets hvælpiller (et søjlebundt) med firpasform (s. 95) og et udsnit af en lille grundplan af t-kor og skib, tegnet indefra (øst opad). Herunder er vist t-korets sokkel (s. 90) samt th. et vindue i korgavlen (s. 91). Nederst tv. ses formen på en af de tilmurede prydblendinger i skibets nordside, af Høyen (fejlagtigt) opfattet som et vindue. – Detail of Høyen's notebook, 1830 (cf. fig. 9). Left to right: Top, the (†)north door of the nave, one of the vaulting pillars of the nave (a column cluster) in quatrefoil form and a detail of a small ground plan of t-chancel and nave, drawn from the inside (east at top). Below this is shown the base of the t-chancel and (right) a window in the chancel gable. Bottom left: The form of one of the bricked ornamental recesses on the north side of the nave, misinterpreted by Høyen as a window.

overvejende at have været muret af endestillede munkesten med fladen udad.

Åbninger. Midt i gavlen var et *tregruppevindue*, hvis rundbuede, smigede åbninger havde hjørnefals med indlagt rundstav (fig. 14). Vinduerne lignede efter Høyens vurdering dem i korgavlen på Odense Vor Frue Kirke,⁷⁵ som han havde set samme sommer. Men 'da denne del af koret (i Vejle) er repareret, er vinduernes gamle form til dels ødelagt'. Det sidste bekræftes af prospektet 1802 (fig. 2), der synes at vise, at kun den midterste (tilmurede) åbning havde bevaret sin gamle form, mens de to flankerende var udvidet. Ifølge Worsaae var der i nordmuren to tilmurede 'byzantinske' (dvs. romanske) *vinduer*,⁷⁶ svarende til dem i gavlen.

I sydturen – vel i dennes vestre del – sås, igen ifølge Høyen, en tilmuret, rundbuet *dør*, anbragt i et vandret afdækket murefremspring. Herover sad et stort, skævt anbragt, smiget *cirkelvindue*, hvis nedre kant tangerede portalfremspringet. Vinduet's 'tyske profil' (Høyens udtryk), bestod yderst af en hulkel omkring en trekvart rundstav. Det tilmurede, runde vindue har været af en betragtelig størrelse, idet diameteren var større end portalfremspringets bredde. Vinduet har formodentlig været anbragt midt i 2. hvælvfag og døren nær korets sydvestre hjørne.

I det *indre* var koret dækket af to *hvælv*, hvilende på en gjordbue, som udgik fra profilerede vægpiller.⁷⁷ Toppunkterne i de to hvælvfag lå 15

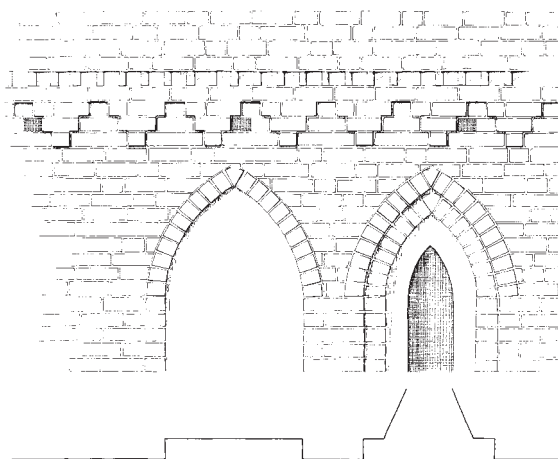

Fig. 15. Udsnit af den øvre del af skibets oprindelige nordfacade (jf. fig. 16), set fra loftet over Nordre Kapel efter oprensning af hvælvlokker 2004. Under et savskifte og en trappefrise (s. 95) ses (tv.) den øvre del af en spidsbuet prydblending (s. 94) og (th.) et lancetformet vindue (s. 93). De øverste fire skifter, der er fornyede, må have erstattet en falsgesims. Mellem trappefrisis 'tænder' ses tre åbne bomhuller. Principskitse, 1:50, tegnet af MN 2005 efter opmåling ved Lasse Bendtsen, Hanne W. Hansen og NJP 2004. – *Detail of the upper part of the original north facade of the nave (cf. fig. 16), viewed from the ceiling over the northern chapel after the cleaning of the vaulting pockets in 2004. Below a saw-tooth course and a stepped frieze we can see (left) the upper part of an ogival ornamental recess and (right) a lanceolate window. The top four courses, which have been renovated, must have replaced a chamfered cornice. Between the 'teeth' of the stepped frieze we see three open putlog holes.*

alen (9,5 m) over gulvet, svarende til højden i de to rækker hvælv i skibet.⁷³ Antallet af ribber kendes ikke. Høyen fandt, at vægpillerne ('pillestenene') havde megen lighed med dem i Sorø Klosterkirke og Roskilde Domkirke.⁷⁸ Ifølge Worsaae var 'én af de to smukke halvrunde piller' (den søndre) afhugget for at danne en indgang til degnestolen.

SKIBET, nu svarende til kirkens midtskib og nordre sideskib, er som nævnt planlagt og udført som en *toskibet hal*. De oprindelige vinduer var disponeret efter de 2×5 kvadratiske hvælvfag, som var forberedt ved en fortanding øverst i væggene. Det nye unggotiske formsprog kom navnlig til udtryk i de velkomponerede facader, der var

afsluttet med en trappegesims og udstyret med blændingsfrise, hvori også de slanke, spidsbuede vinduer indgik. En vindeltrappe i det nordvestre hjørne gav adgang til loftet.

I dag er kun *nordmuren* tilbage, tilmed forstyrret af nye vinduer og støttestøtter og af det senere tilføjede nordkapel. Murkronen og partiet over vinduerne er fra kapellet og vestover ommuret i nyere tid, senest i forbindelse med opsætningen af en barok gesims 1744 (se s. 106); til gengæld får man et fint indtryk af murens oprindelige udseende (med blændingsfrisen midt i facaden og øverst en trappegesims) i det afsnit af muren, der er bevaret over nordkappellets hvælv. Indvendig er ethvert spor skjult under et tykt lag puds.

Materialer og teknik. Det oprindelige murværk iagttages nu bedst i det bevarede parti over Nordre Kapel (fig. 15 og 16). De rødbrændte *munkesten* er i gængse formater⁷⁹ og i munkeforbandt. I 8. skifte under murkronen ses tre åbne *bomhuller* med en indbyrdes afstand på ca. 1,5 m.

Muren har muligvis været rejst over en lav *†sokkel(?)*, idet de nederste 4-5 skifter synes udskiftet med nye teglsten. Under det nordvestre hjørne er udlagt en række groft tildannede, svagt frempringende kampesten, der kun rager 5-15 cm op over terræn. Nordmuren, der forneden er ca. 1,1 m tyk, er indvendig, 2,7 m over gulvet, trukket ca. 16 cm tilbage fra vægplanet for at danne *vederlag* for hvælvene. Den nedrevne vestgavl har været lidt tykkere end langmurene, ca. 1,3 m.

(†) *Lisener.* Det sydvestre hjørne har ifølge opmålinger 1887 (fig. 24) været markeret af en lisen, der var ca. 1,4 m bred i hver side, og i det nordvestre hjørne kan hele trappepartiet opfattes som en stor hjørnelisen. Her træder muren en kvart sten frem, svarende til det frempring, hvori norddøren sidder. Også skibets østende, i sammenstødet med *†koret*, synes at have haft en lisen, hvoraf muligvis en rest er bevaret over Nordre Kapel. Øverst var facaden bundet sammen af trappegesimsen (s. 95), der også var trukket en kvart sten ud fra murplanet.

Adgangsforhold. Langhuskirken har foruden den ovennævnte *†dør* i korets sydside haft en indgang i den vestlige del af hver langmur. Den søndre, hvis tærskel blev påvist under restaureringen i

Fig. 16. Udsnit af den øvre del af skibets oprindelige nordfacade (jf. opmåling fig. 15). Foto AM 2004. – *Detail of the upper part of the original north facade of the nave (cf. measurement fig. 15).*

1960'erne, er forsvundet i forbindelse med tilføjjelsen af sideskibet, mens den nordre er tilmuret.

Den spidsbuede *norddør* (jf. fig. 12c) er anbragt i et 3,6 m bredt fremspring. Åbningen, ca. 2,2 m bred, dækkes nu i østsiden af en støttestøtte, mens det øverste af den svagt spidsende bue er skåret af ved indsættelsen af det nuværende vindue i 1850'erne. Dette har som nævnt ledt til den misforståelse, at døren oprindeligt var rundbuet. Døren var kun lukket i selve lysningen, da Høyen besøgte kirken 1830. Hans skitse (fig. 14) viser, at dørens tre halvstensfalske yderst indeholdt små frisojler med trapezkapitel og inderst var prydet med spinkle hjørnestave ligeledes afsluttet med et kapitel, mens selve det spidsbuede stik var glat. Murfremspringets afslutning kendes ikke, men det kan meget vel have været 5–6 skifter højere, end det er nu, og måske været vandret afdækket ligesom portalfremspringet i koret. Bunden i den

spidsbuede blænding vest for døren er af hensyn til denne hævet nogle skifter i forhold til den øvrige del af blændingsfrisen.

Vinduerne, der var inkorporeret i facadernes spidsbuede blændingsfrise, var placeret med ét i hvert af de 2×5 hvælvfag; dog synes det 3. (og midterste) fag at have haft to vinduer. Hvis forholdene i sydsiden har svaret til dem i nord, har der altså været seks vinduer i hver langside plus to i vestgavlen, i alt 14. Imidlertid har vi kun sikker viden om tre, idet sydsidens vinduer jo er væk, og de fleste i nordsiden er opslugt af nyere og større vinduer, eller de skjuler sig bag de senere tilføjede støttestøtter. Bevaret er i dag således kun den øvre del af vindue nr. 2 i nordsiden (fig. 15), nu synlig fra kapellets loftsrums, mens vestgavlens to 7-vinduer kendes fra opmålingen 1887 (fig. 17a). Det har været spidsbuede, *lancetformede åbninger*, hvis smigede sider i hjørnet var forsynet med en

halvstens fals. De slanke vinduer, med bund 3 m over terræn, målte udvendig 3,2×0,9 m (falsen medregnet); lysningen var kun ca. 30 cm bred. Øverst er det bevarede, spidsbuede halvstensstik afsluttet med en tilhugget, trekantet sten.

Blændingsfriser. Facaderne var i højde med vinduerne smykket med spidsbuede, halvstens dybe prydblændinger, der i form og størrelse svarede til vinduerne. I *vestfacaden* (fig. 17a-b) var de to vinduer komponeret sammen med fire blændinger, så de seks spidsbuede felter tilsammen udgjorde en elegant frise, udspændt mellem tårnpartiet i nord og hjørnelisen i syd. Afstanden mellem de seks felter svarede til halvanden sten.

Lignende blændinger har prydet *nordfacaden* (fig. 12c og 13), hvor de flankerede vinduerne, så der i almindelighed har været ét vindue og to blæn-

dinger i hver af de fem fag. I det midterste fag giver de to bevarede blændinger dog plads til to vinduer, og det forekommer sandsynligt, at bygmesteren netop på denne måde har villet markere midten i den lange frise. Af de mange blændinger er fem endnu fuldt bevarede, mens andre til dels spores i muren. Fire blændinger, der tidligere blev opfattet som vinduer, ses som tilmurede, spidsbuede felter mellem kapellet og trappepartiet,⁸⁰ mens en blænding øst for vinduet i 2. fag er fremdraget på loftet 2004 (fig. 15). Blændingerne har samme bredde som vestfacadens (90 cm) bortset fra den vest for døren, der af hensyn til dørfeltet er lidt mindre (75 cm).⁸¹ De mange spidsbuede felter, der har været et udtryksfuldt element i skibets arkitektur, stod pudsede og hvidtede forud for tilmuringen, der er foretaget med munkesten.

Fig. 17a-b. Skibets vestgavl. 1:200. a. Opmåling efter $\dagger$ tårnets nedbrydning 1887. I langhuskirkens oprindelige gavl, der samme år ødelagdes ved opførelsen af det nye tårn, ses nederst frisen med spidsbuede prydblændiger (s. 94) og vinduer (s. 93) og herover gavltrekanstens fem højblændinger (s. 98). Ludvig A. Petersen, 1887. b. Rekonstruktion af langhuskirkens vestgavl. Forslag ved NJP på grundlag af fig. 17a, tegnet af MN 2005. – The west gable of the nave. a. Measurement after the demolition of the $\dagger$ tower, 1887. In the original gable of the Early Gothic church, which was destroyed the same year by the erection of the new tower, we see the frieze (bottom) with ogival ornamental recesses and windows, and above these the five high recesses of the gable triangle. b. Reconstruction of the west gable of the Early Gothic church.

Gesims. Nordfacaden var afsluttet med en *trappefrise* under et *savskifte*, nu kun bevaret i partiet over Nordre Kapel (fig. 15 og 16). Trappefrisen, der som trappen og dørfeltet springer en kvart sten frem fra murplanet, består af tre skifter og er dannet af halve og trekvarte sten. De hjørnestil-lede sten i savskiftet herover, adskilt fra trappefrisen med et løberskifte, er drejet ikke 45° men ca. 60°. Murens øverste fire skifter er nymuret i forbindelse med kapellets tilføjelse, men det er troligt, at murkronen har været afsluttet med en falsgesims af udkragede skifter. En oprensning 2005 af hvælvlommen mellem 3. og 4. fag over det tilbyggede sideskib viste, at sydfacadens øvre del var ommuret uden at efterlade spor af en gesims.

Indre. Den toskibede kirke har med de smalle vinduesåbninger kun været sparsomt belyst. Og yderligere er det indtrængende lys blevet begrænset af den række hvælvpiller, der delte rummet på langs.

Af de 2×5 fag kvadratiske *kuppelhvælv*, med helstenskapper og krydsende halvtensribber, er bevaret seks, nemlig 2.-5. fag i nord og 3. og 4. fag i syd (i det nuværende midtskib).⁸² Hvælvene, hvis piller er 'uniformeret' af arkitekt Lendorf 1862, da også ribber og kapper blev nypudset, studeres i dag bedst fra loftet, mens deres fremtræden i selve kirkerummet må udledes af Høyens og Heinrich Hansens tegninger (fig. 14 og 11).

De kuplede hvælv, hvis toppunkt ligger ca. 9 m over gulvet, hviler på styltede, spidsbuede gjordbuer (to sten brede), der udgår hhv. fra pillerne midt i rummet og fra væggene, hvor buen nederst er aftrappet (fig. 19). De øst-vest vendte buer imellem pillerne har samme form. Halvtensribberne er nu femkantede, sådan som samtlige hvælv har været det siden 1862, men af Heinrich Hansens tegning (fig. 11) får man det indtryk, at de oprindeligt var retkantede. Nye er også de små konsoller, der nu danner vederlag for ribberne overalt i kirken. På Hansens tegning er de ribber, der udgår fra pillerne, nederst forsynet med små kragsten. Kapperne udgår fra væggen uden markering af fødselslinjen, og de ringformede skifter er alene muret af bindere og kun svagt indknebt over ribberne.

Fig. 18. Hvælvfortanding øverst i skibets nordvæg, set fra loftet mellem 2. og 3. hvælvfag (s. 95). Foto AM 2004. – *Vault tothing at the top of the north wall of the nave, viewed from the ceiling between the second and third bay.*

At hvælvene har været planlagt og forberedt ved murenes rejsning, fremgår dels af nordsidens tilbagespring som *vederlag* (2,7 m over gulvet), dels af *fortandinger* (fig. 18) i væggen 0,6–1,6 m under murkronen. Fortandingerne består af ti skifter, der er muret af løbere over et udkraget binder-skifte 15–20 cm over hvælvlommernes bund.⁸³

Af de fem *hvælvpiller* er den østligste (i åbningen mod koret) som nævnt fjernet 1791, mens de fire bevarede nu fremtræder med den 'korsform', som Carl Lendorf gav dem 1862. Oprindeligt har de formodentlig alle haft firpasform; men forud for ændringen 1862 havde kun de to vestre bevaret denne form, idet de to østre (oprindeligt pille nr. 2 og 3 fra øst) 1630 var ommuret som rundpiller (jf. Heinrich Hansens tegning 1855, fig. 11). Høyen har tegnet en af *firpaspillerne* (fig. 14), der ifølge ham var 2 alen i diameter (ca. 1,25 m) og over 6 alen (3,75 m) høje. De særegne piller kan bedst beskrives som fire 'halvsøjler' sam-

Fig. 19. Nordre sideskib set mod vest. I nordvæggen ses det vandrette hvælvvederlag (s. 95) og bagest murklods, der indeholder vindeltrappen (s. 96). Foto Poul Nørlund 1923. – *The north side aisle viewed towards the west. In the north wall we see the horizontal vault abutment and at the back the spiral staircase.*

menstillet omkring et kvadrat, nederst med baser af form som omvendte terningkapitæler, forsynet med en rundstav. Øverst afsluttedes halvsøjlerne med trapezkapitæler, der hver dannede vederlag for en gjordbue. Halvsøjlerne var ligesom gjordbuerne to sten brede, og tilsammen må de bundtede halvsøjler altså have været fire sten tykke.

Vindeltrappen i kirkens nordvestre hjørne, halvt inde i murlivet, gav oprindelig adgang til loftet fra selve kirkerummet. Den er repareret og delvis ommuret 1887, da der blev etableret en ny dør i vestsiden med indgang fra det nybyggede tårn, mens den gamle dør i østsiden blev tilmuret.⁸⁴ Udvendig fremtræder den firkantede trappe som nævnt som en stor hjørnelisen, 2,6×2,8 m, hvorfra nu kun nordsiden er bevaret, mens vestsiden ken-

des fra opmålingen 1887 (fig. 24). Set inde fra kirken (fig. 19) står trappehuset som en murklods og den tilmurede *†dør* som en fladbuet blænding, 235×116 cm. I trappeløbet er der bevaret gammelt murværk indtil 0,6 m under murkronen. Væggen er af konkave formsten, mens de teglsten, der er indsat 1887, er uden krumning. Den stejle, højredrejede trappe dækkes af en fladbuet tøndehvælvning, muret af kantstillede løbere på langs af trappeløbet. Den snor sig om en rund spindel af riffelhuggede munkesten, ca. 0,5 m i diameter. Trappen får lys gennem en (ommuret) glug i nord, og et lille fladbuet stik viser, at der også har været en lysglug i vest. Sporene af endnu en åbning i sydsiden, med toppunkt ca. 5,5 m over gulvet, er blevet tolket som en *†dør(?)*, der har

Fig. 20. Skibets indre set mod vest, midtskib og nordre sideskib, svarende til den toskibede hallekirke. Foto HW 2004. – *The interior of the nave viewed towards the west, the central aisle and the north side aisle, corresponding to the old two-aisled hall church.*

ledt ud til et herskabssæde eller pulpitur i kirkens vestende.⁸⁵ Dette kan dog ikke være tilfældet; indefra ses nemlig kun et 0,7 m bredt, fladbuet stik, der er muret 1887 uden markering af åbningens sider. Og da toppunktet befinder sig kun 0,5 m over trappetrinnet, kan åbningen ikke have tjent som dør, men har muligvis været et lille vindue. Trappens oprindelige afslutning kendes ikke; den har i det ydre næppe fremtrådt som et spir med selvstændigt tag.⁸⁶

Langhusets vestre *†gavltrekan*t (fig. 9 og 17a-b), der stod bevaret bag det gamle *†tårn* indtil 1887, var prydet med fem spidsbuede *højblændinger* af stigende højde. De fire mellemfaldende piller var indtil 1,5 m over foden af afrundede formsten, hvorved de fik form af halvsøjler, der var afsluttet med små kapitæler. Bevaret er endnu en del af gavlens nordre halvdel, synlig fra skibets loft. Muren, der øverst udgør halvanden sten, er afbrudt lodret i den midterste blænding, der er en halv sten dyb. Ved udførelsen af den stejle, velkomponerede gavl, der vendte ud imod byens torv, må bygmesteren have taget udgangspunkt i den nedre blændingsfrise. Ved *†tårnets* nedtagning 1887 fremgik det, at gavlen har stået uden kam.

ARKITEKTONISKE FORUDSÆTNINGER. Kirkens *langhusform* er nok sjælden, men dog ikke ukendt i Danmark i 1200-tallet. Den bedste parallel er købstadskirken i Skælskør,⁸⁷ som ydermere med sine to rækker senere indbyggede hvælve på afgørende punkter ligner kirken i Vejle; også kirken i Rudkøbing er et udtelt langhus.⁸⁸ Andre eksempler er de enskibede tiggemunkelkirker i bl.a. Århus,⁸⁹ Viborg⁹⁰ og Horsens.⁹¹

†Koret med sin artikulerede sokkel og rundbuede åbninger synes ikke at have afvejet væsentligt fra andet senromansk teglstensbyggeri i Danmark. Østgavlens vinduesgruppe med indlagte rundstave i hjørnefalsene kan, som allerede foreslået af Høyen, umiddelbart sammenlignes med vinduerne i Odense Vor Frue Kirke.

En anden og nyere tradition kommer derimod til orde i kirkens vestende, der er planlagt og opført som en toskibet hal med slanke, lancetformede vinduer, der indgik som en del af en omfattende blændingsfrise. Her må forbilledet være de westfalske *hallekirker*, der med unggotikken blev den foretrukne kirketype i de mange byer, der med Lübeck som forbillede blev grundlagt ved den tyske Østersøkyst. Nye kirker blev bygget som to- og treskibede haller, mens allerede opførte kirker, som f.eks. den store Marienkirche i Lübeck, blev ombygget til hallekirker, heriblandt også mindre kirker,

der ved indbygningen af hvælv ændredes til toskibede haller.⁹²

Som en toskibet hal, der var planlagt som sådan, er kirken i Vejle (bortset fra Stege Kirke i dennes første skikkelse) tilsyneladende uden umiddelbare paralleller i Danmark.⁹³ Derimod har både planløsningen og hvælvene i deres udførelse påfaldende lighedstræk med en række kirker i Lauenburg og i det vestlige Mecklenburg. En ledetråd er her de fritstående hvælvpiller med firpas-form,⁹⁴ der også er brugt i den toskibede kirke i Krummesse, i de treskibede kirker i Breitenfelde og Büchen (alle i Lauenburg)⁹⁵ og ved ombygningen af kirken i Schlagsdorf (Landkreis Nordwestmecklenburg).⁹⁶ Navnlig hvælvene og pillerne i Büchen ligner dem i Vejle, og interessant er det, at hvælvkappernes fødselslinje også her er uden markering. Ligheden synes at være mere end blot en inspiration af almen karakter. De fælles træk forekommer så specifikke, at man fristes til at tro, at arbejdet kunne være udført under ledelse af en og samme nordtyske mester. Under alle omstændigheder må vi antage, at kirken i Vejle er fuldført i en nordtysk tradition.

At Vejle Kirke kan være fuldført af en tysk mester, bør ikke overraske. Byens opståen og færdiggørelsen af dens sognekirke falder tidsmæssigt sammen med de omfattende tyske bygrundlæggelser og byggeaktiviteter ved den sydlige Østersøkyst, kun få dages sejlads fra de østjyske fjorde. Ved midten af 1200-tallet intensiveredes handelskontakterne med Danmark,⁹⁷ og i købmændenes spor fulgte også bygningskyndige og nye arkitektoniske idealer.⁹⁸

Datering. Korpartiet må som Vor Frue i Odense være påbegyndt i årene hen imod 1250. Vanskeligere er det at datere skibet, den toskibede hal, og dermed fuldendelsen af byggeriet. De lancetformede vinduer var i brug i Nordtyskland fra midten af 1200-tallet. Kombinationen af vinduerne med spidsbuede prydblændinger synes herhjemme at have været ret sjælden, men kendes dog fra korgavlen på sortebrødrekirken i Viborg (Søndre Sogns Kirke)⁹⁹ og fra den nærliggende Klosterkirke i Horsens, der må være taget i brug nogen tid før 1300.⁹¹

Interessen samler sig dog især om hvælvene og disse firpaspiller, hvis form føres tilbage til forhallen ved domkirken i Ratzeburg (o. 1225). Hvælvene i de allerede nævnte hallekirker, Krummesse, Breitenfelde, Büchen og Schlagsdorf, dateres i håndbøgerne til ca. 1250-75.¹⁰⁰ Alt efter hvor langt et 'efterliv' man vil tilkende firpas-pilleren, og hvorledes man vil tidsfæste blændingsfrisen, må byggeriet i Vejle altså være afsluttet engang i løbet af 1200-tallets sidste halvdel, mest sandsynlig nok inden 1280.¹⁰¹ Var kirken således ikke helt færdig, da Danmarks samlede gejstlighed mødtes i byen 1256 (jf. den historiske indledning s. 70), kan den meget vel have stået færdig ved det følgende kirkemøde i Vejle 1279.

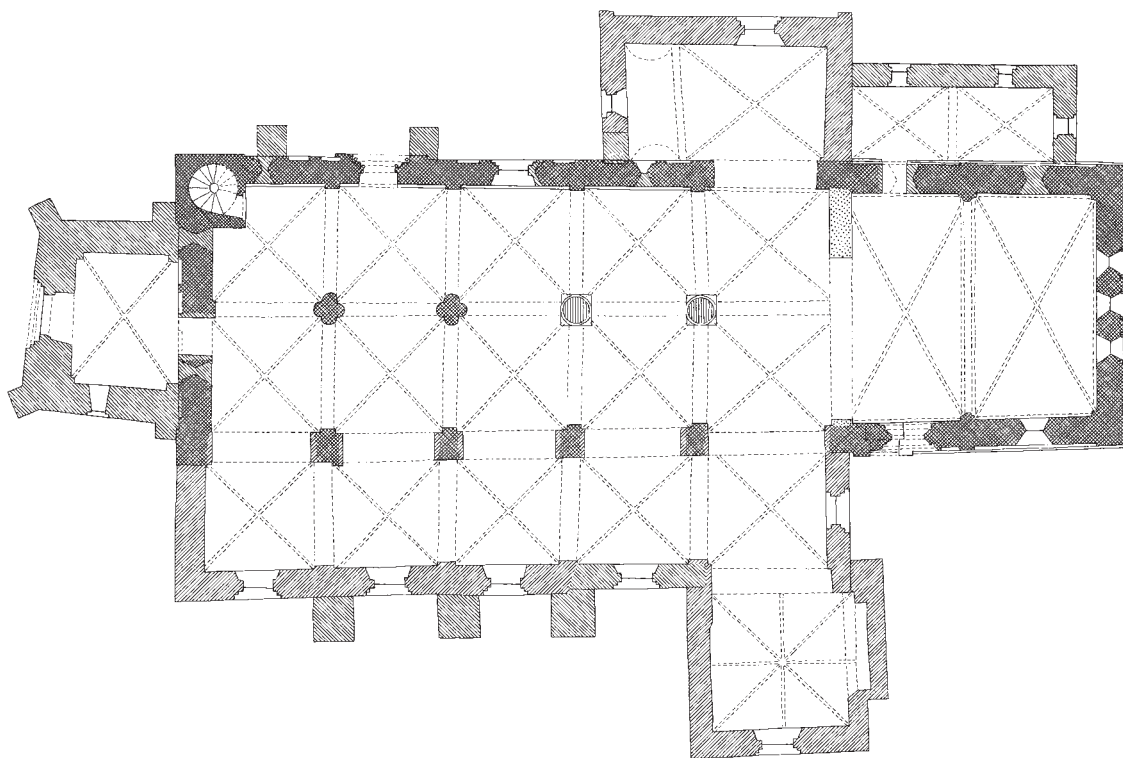

Fig. 21. Grundplan 1:300 af den senmiddelalderlige kirke med tilføjelser og ændringer ca. 1400-1520 og enkelte senere. De to hvælpiller østligst i nordre række er vist efter ommuring til rundpiller 1630. Koråbningen er angivet, som den så ud efter en ombygning 1790. Der er betydelig usikkerhed mht. vinduernes udformning. **Rekonstruktion** ved NJP, tegnet af MN 2005. – *Ground plan of the Late Medieval church with additions and alterations, c. 1400-1520 with a few others later. The two vaulting pillars farthest east in the north row are shown after rebuilding as circular pillars in 1630. The chancel opening is indicated as it looked after a rebuilding in 1790. Reconstruction.*

SENMITTELALDERLIGE TILFØJELSER OG ÆNDRINGER

Oversigt (jf. fig. 21). Rækkefølgen af de byggearbejder, der fra ca. 1400 til 1520 helt ændrede kirkens udseende, kan anslås med nogen sikkerhed. Ældst var $\uparrow$ tårnet i vest, midt for langhusbygningens gavls, der var rejst inden tilføjelsen af søndre sideskib. Med denne udvidelse, måske o. 1500, blev kirken et treskibet anlæg samlet under ét stort tag. Ved kirkens nordside var støttepillerne til stede, før det Nordre Kapel blev føjet til; senere fulgte ved korets nordside et $\uparrow$ sakristi, der sluttede sig til kapellets østmur. Til den udvidede kirke føjedes 1518 det Søndre Kapel, der formodentlig var det sidste større arbejde inden reformationen. De mange tilbygninger opførtes alle af *munkesten i munkeforbandt*. I det følgende beskrives i *kronologisk og tematisk rækkefølge* først $\uparrow$ tårnet, nedbrudt 1887, og dernæst søndre sideskib. Kapellerne behandles under ét: først de eksisterende kapeller i nord og syd og derefter et ældre ($\uparrow$)kapel, hvoraf en rest indgår i søndre sideskib. Til slut omtales $\uparrow$ sakristiet, nedrevet 1855.

$\uparrow$ TÅRNET (fig. 4 og 22-24), der 1887 blev afløst af det nuværende, var i fire etager, hvoraf klokkerne hang i den næstøverste. Det var dækket af et sadeltag med gavle i øst og vest. Østmuren hvilede på kirkens gamle vestgavl, og tårnet indesluttede dermed gavlens rige blændingsdekoration. Grundplanen var underligt skæv, idet sydturen, der ikke udgik vinkelret fra kirkens vestgavl, var noget længere end nordturen. Murene støttedes af piller af ulige højde, to i hjørnerne mod kirken og to diagonalt stillede ved de vestre hjørner. Ved tilføjelsen af søndre sideskib kom tårnet til at stå skævt for kirkens nye midtakse, og samtidig blev det trykket af bygningens nye tag, som nåede højere end tårnets murkrone.

Tårnets udseende før ændringer i 1850'erne (jf. ndf.) fremgår af et prospekt fra 1830'erne (fig. 3). Det fremtræder her med rundbuede, falsede

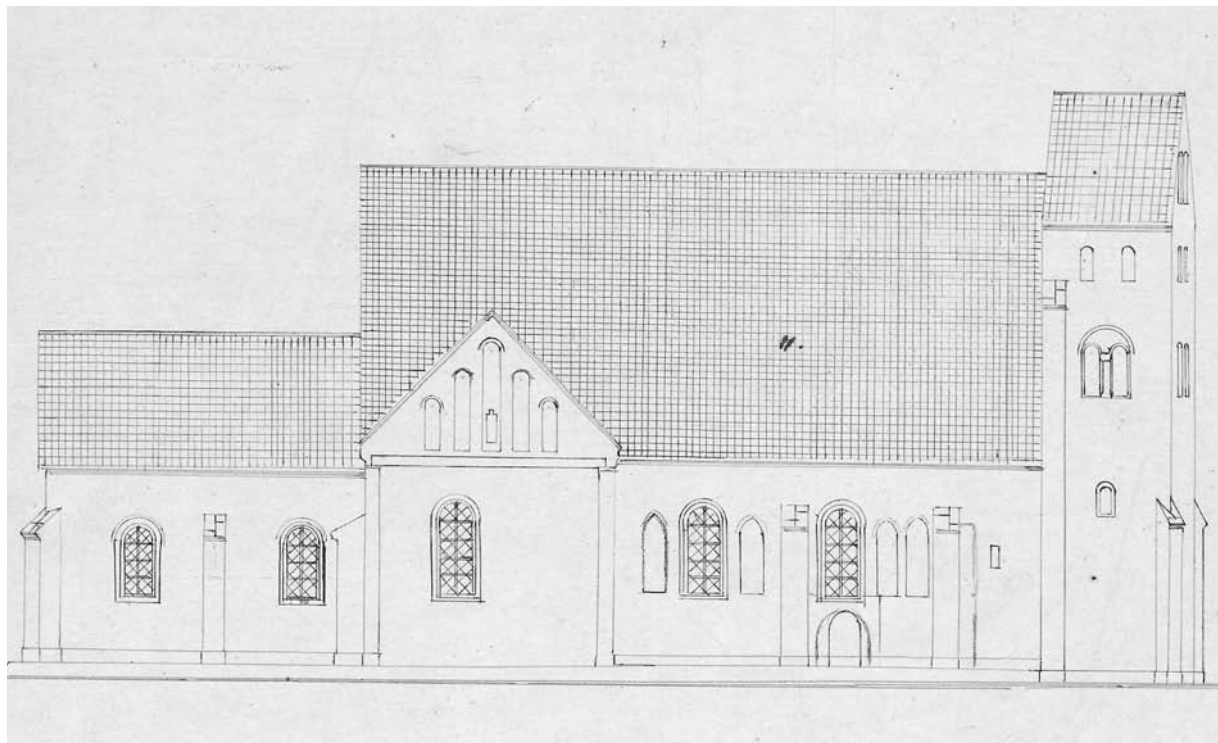

Fig. 22. Opmåling af nordfacaden efter korets fornyelse 1855 og før tårnets nedrivning 1887. Ludvig A. Petersen, 1:300. – *Measurement of the north facade after the renovation of the chancel 1855 and before the demolition of the tower, 1887.*

åbninger,¹⁰² og etageadskillelserne er i vest markeret med to hvidkalkede kløverbladsfriser og et vandret bånd. Nederst i vest ses den rigt falsede dør, kirkens hovedindgang, og herover er der et vestvindue i hver etage, idet klokkestokværket dog havde åbninger til alle tre sider. Taggavlene (jf. opmålingen 1887, fig. 23) var efter N. H. Riemans fornyelse 1744²³ (jf. s. 106) hver forsynet med to fladbuede åbninger i spidsbuet spejl.

I det *indre* var det hvælvede tårnrum forbundet med kirken ved en rektantet dør, der af hensyn til hvælvene i det toskibede kirkerum var rykket lidt mod syd. Tårnrummet tjente som kirkens *våbenhus* og betegnedes i 1600-tallet og endnu 1716 med det jyske ord 'skrevs' eller 'skriftehus'.¹⁰³ Der må oprindeligt have været adgang til de øvre stokværk via vindeltrappen i kirkens nordvesthjørne og skibets loftsrum.

Som den øvrige kirke led også tårnet overlast under de kejserlige troppers besættelse 1627-29. Efter krigen konstaterede synsmændene i april 1630, at fjenderne i tårnets mure havde hugget

ni skydehuller, hvori de havde anbragt kanoner ('store stykker').¹⁰⁴ Der var tre huller i våbenhuset (tårnrummet) og seks i stokværket herover, nemlig tre i den vestre, et i den søndre og to i den nordre side.¹⁰⁵ Skydehullerne blev tilmuret af Jesper Pedersen murmand 1633.²³

Ud over den omtalte fornyelse af gavlspejdsene 1744 var tårnet ved nedbrydningen 1887 præget af en række *ændringer*, der var foretaget af Ferdinand Thielemann 1853-55 (sml. fig. 4).¹⁰⁶ Indgangsdøren var udvidet til en imponant portal i et tagafdækket fremspring, båret af to søjler; i 2. stokværk var der indsat et vindue i hver side, og i klokkestokværket var der udhugget nye tvilling-glamhuller under et rundbuet spejl; endelig var øverste etage i hver side forsynet med to smalle, rundbuede åbninger. Under disse arbejder havde man sløjet den øverste kløverbladsfrise.

I et *projekt* 1861 (fig. 28a-b), der dog aldrig blev til noget, foreslog Carl Lendorf en betydelig forhøjelse af tårnet. Dette skulle forsynes med et slankt

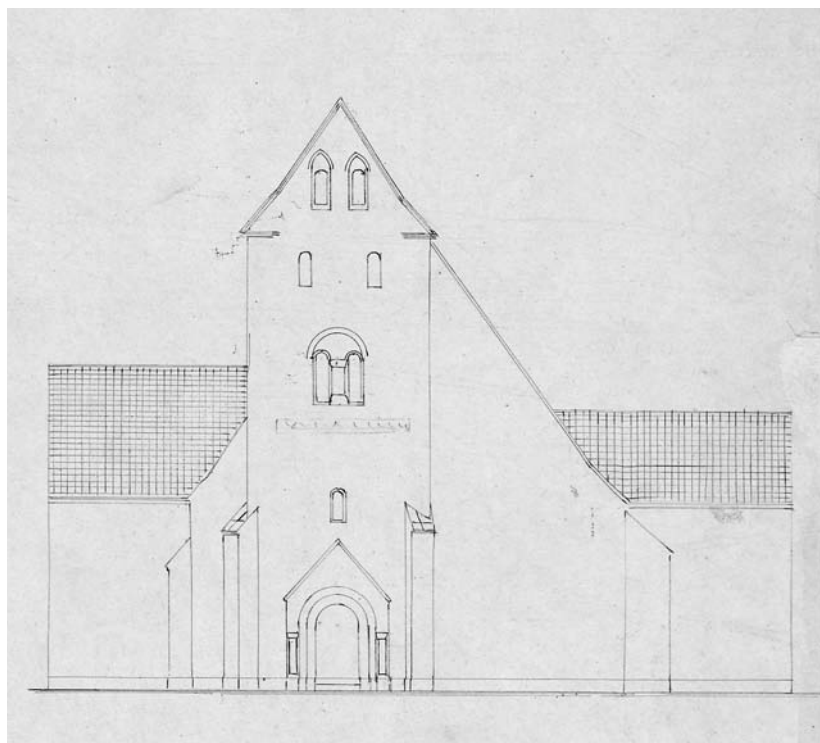

Fig. 23. Opmåling af kirkens vestfacade før $\dagger$ tårnets nedrivning 1887. Ludvig A. Petersen, 1:300. – *Measurement of the west facade of the church before the demolition of the $\dagger$ tower, 1887.*

spir, endende i et kors, lidt i samme stil som det tårnspir han 1878–79 satte på byens nye rådhus.

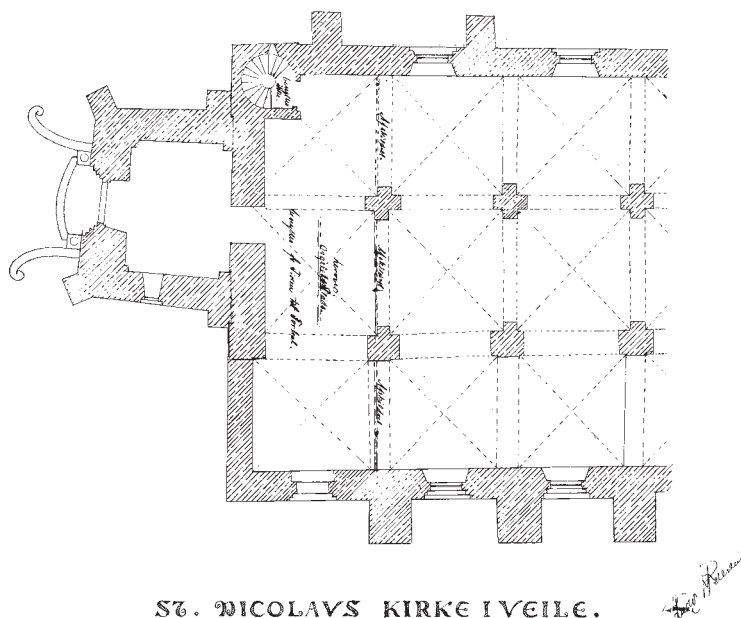
SØNDRE SIDESKIB. Udbygningen af kirken til et *treskibet anlæg* er som nævnt foretaget efter tårnets opførelse og inden Søndre Kapels tilføjelse 1518. Det nye skib, der i 2. fag indeholder en rest af et ældre ($\dagger$)kapel (jf. s. 104), har stort set samme proportioner som de to ældre skibe, blot er det en smule smallere.

Murene er opført over en syld af rejste kampesten; under det ældre ($\dagger$)kapel er der dog brugt tildannede kvadre. Sydmuren støttes af tre kraftige piller, der på et senere tidspunkt er opført imellem vinduerne. I facaden, der præges af mange sortbrændte kopper, ses spor af adskillige reparationer, således er den øverste halve meter om-muret med munkesten, før den barokke gesims kom til 1744 (jf. s. 106). De fire store, rundbuede og falsede *vinduer* har fået deres nuværende udseende i forbindelse med Thielemanns ombygning 1855 (s. 107). Spor af rundbuede stik viser, at æl-

dre (oprindelige?) vinduer har været større end de nuværende. Også *døren* (i 1700-tallet kaldt for 'ligdøren'), der oprindeligt var spidsbuet, har fået sin nuværende flade bue 1855.

I det *indre* er det tilbyggede sideskib forbundet med den øvrige kirke med store spidsbuede arkader, brudt igennem den gamle sydmur. Dele af muren er ladet tilbage som hvælpiller, der fik deres nuværende udseende ved Carl Lendorfs 'uniformering' 1862 (jf. s. 107); på Heinrich Hansens tegning 1855 (fig. 11) ses de som firkantede, affasede piller, stående på kraftige plinter. Hvælvene, hvis kapper udspringer af væggen, er udført som almindelige sengotiske *krydshvælv*, hvilende på to sten brede, spidsbuede gjordbuer. Overribber af halve sten er forsynet med trinsten. Af de fem fag hvælv er de to østre nymuret af Thielemann 1855.

Som en følge af kirkens udbygning blev tagkonstruktionen ændret og det treskibede anlæg samlet under et nyt, stort *fælles tag* (jf. fig. 1). Dette tog som nævnt næsten helt luven af tårnet, idet tagspidsen nåede omtrent 2 m højere end tårnets

ST. NIKOLAVS KIRKE I VEJLE.

Fig. 24. Grundplan af kirkens vestre del før Tårnets nedrivning 1887. Ludvig A. Petersen, 1:300. — *Ground plan of the western part of the church before the demolition of the tower, 1887.*

murkrone. Skibets nuværende tømmerkonstruktion er fra 1744 (jf. s. 111). Østre Tgavltrekan, der hvilede på gjordbuen mellem kor og skib, udførtes som *bindingsværk* (jf. fig. 2) og blev først 1855 erstattet af den nuværende gavl, som er muret af de samme små teglsten som i koret.

Støttestillerne ved skibets langsider, der er uden forbandt med muren og ommuret med nyere sten, må være opført for at modstå presset fra hvælvene. Nordsidens, der er anbragt i spredt orden med ulige afstand, er som nævnt føjet til, inden kapellet blev opført, idet den østre pille indgår i kapellets vestmur. Sydsidens noget kraftigere piller, der formentlig er muret kort tid efter kirkens udvidelse, er anbragt med samme indbyrdes afstand og således, at de knytter an til hvælvenes gjordbuer.

DE TRE KAPELLER (jf. s. 76). Nordre Kapel, der muligvis er identisk med det skriftligt bevidnede Helligkors Kapel, er formentlig opført i 1400-tallet; Søndre Kapel, der er viet den hellige Trefoldighed, er tilbygget 1518. Et ældre (T)kapel, hvoraf en rest som nævnt indgår i søndre sideskib, er muligvis det 1537 omtalte Sjæle Kapel.¹⁰⁷

Nordre Kapel (Helligkors Kapel?) er som nævnt opført, efter at støttestillerne ved kirkens nordside var kommet til. Den korte, brede tilbygning har hjørnelisener på nordsiden. Den spænder over halvandet fag, men åbner sig kun mod kirken i første fag med en gennembrudt, spidsbuet arkade. Et stort vindue i gavlen er placeret i første fags midtakse. Murene hviler på små, liggende syldsten; i østsiden, hvortil tidligere T sakristiet sluttede sig, er større partier ommuret i krydsforbandt.

Bygningen er, som den fremtræder i dag, præget af Ludvig A. Petersens arbejder 1888-89. Det oprindelige udseende fremgår af prospektet fra 1830'erne (fig. 3). Her ses i gavlen over en 'frise' af indmurede hjerneskalder (se ndf.) tre forsænkede, hvidtede T *bånd*. De to nederste, der flankerede vinduet, er udmuret, mens det øverste bånd, i tagfodshøjde, 1888-89 er erstattet med en kløverbladsfrise. Samtidig ommurede man gavltrekanen med dens fem rundbuede højblændinger, og gavlen fik en glat, kobberdækket kam. Vinduet i gavlen fik sin nuværende form 1855, da man samtidig lukkede et lille T vindue i vestmuren; dette ses i dag udvendig som en rundbuet blænding.

I nordsiden er ved opførelsen indmuret 23 *hovedskaller* (jf. fig. 3 og 25). De menneskelige kranier, der ses som runde åbninger, er anbragt i et 'bælte', 3–4 m over jorden, med ni øst for vinduet og 14 vest for dette. De sidder i tre rækker med samme indbyrdes afstand, idet de østre dog danner en slags pyramide. Hovedskallerne, der vel er optaget fra kirkegården eller hentet fra et benhus ved kirken, har givet anledning til flere sagn, nedfældet i 1700-tallet, ifølge hvilke de skulle stamme fra både røvere og soldater (jf. s. 76). Indmuringen af menneskekranier, et enkelt eller nogle få, kendes fra en række andre kirker, hvor de er eller har været anbragt såvel ud- som indvendig og også der har medført en rig sagndannelse.¹⁰⁸ Ingen steder i Danmark findes hovedskallerne dog i så stort et antal som i Vejle, hvor man, ud over den symbolske betydning, der kan tillægges dem, bør fremhæve deres dekorative virkning sammen med de vandrette bånd, der tidligere prydede muren.

Indvendig dækkes den østre del af rummet af et traditionelt krydshvælv, den vestre del af et aflangt 'kuppelhvælv' uden ribber. Størstedelen af rummet indgår nu som en del af kirken, optaget af stolestader, mens den vestre del udgør et *gravkapel* med indsatte kister (jf. s. 172). Den åbne begravelse er 1862 skilt fra det øvrige rum med en lav skrankemur i forbindelse med indflytningen af kister, tilhørende slægten de la Mare.

Søndre Kapel, Trefoldighedskapel, er ifølge en nu forsvunden, kalkmalet latinsk *†*indskrift på hvælvet (jf. s. 113) fuldført 14. juni 1518 af borgmester Nis Jonsen.¹⁰⁹ Kapellet bevarede efter reformationen karakteren af privatkapel, hvad der 1604–08 gav anledning til en strid mellem to grene af Nis Jonsens talrige efterslægt, der begge mente sig berettiget til fri begravelse (jf. s. 182).

Bygningen, der i *†*stifterindskriften betegnes som 'dette smukke kapel', er føjet til sydsiden af sideskibets østligste fag, hvortil der er adgang gennem en spidsbuet arkade. Kapellet er dog noget større end det fag, hvortil det knytter sig, idet østmuren er trukket ca. 1 m mod øst i forhold til skibet, og yderligere træder en fortykkelse af østmuren (med indvendig niche) frem som en lille udbygning, udvendig 5,5 m bred. Sydturen er rejst over et skifte granitkvadre, mens vestturen hviler

Fig. 25. Nordre Kapels nordmur med frise af indmurede hovedskaller (s. 103). Foto M. Mackeprang 1904. – *The north wall of the northern chapel with a frieze of embedded skulls.*

på små, liggende syldsten. Østsiden med 'udbygningen' er helt ommuret i krydsskifte, et arbejde, der ifølge regnskaberne er udført 1609. Den nederste del af muren er i denne side forstyrret 1896 ved indretningen af en fyrkælder, hvortil der er adgang gennem en rundbuet dør. De øvrige facader har spor af mange reparationer. Det store vindue midt i sydgavlen, der oprindeligt har været højere, må have fået sin nuværende udformning i forbindelse med Thielemanns arbejder 1855, mens den øvre del af gavltrekanten er ommuret 1888–89 ved opsætningen af en glat, kobberdækket kam (arkitekt Ludvig A. Petersen). I det ældre murværk ses et (næppe oprindeligt) rundbuet tvillingvindue i rundbuet spejl, der har været flankeret af små, nu udmurede *†* *cirkelblændinger*. I det indre dækkes rummet af et otteadelt hvælv, hvis kapper hviler i væggene. Østsiden optages som nævnt af en stor, rundbuet *niche* (fig. 12d og 26), 5,7×4,0 m og 0,9 m dyb. Nichen hæver sig over en ommuret og glatpudset bänk, 1,4 m høj, der meget vel kan have indeholdt et *†*alter.

Fig. 26. Søndre Kapels indre med formodet alterniche i østvæggen (s. 103). Foto Poul Nørlund 1923. – *Interior of the southern chapel with presumed altar niche in the east wall.*

(†) *Kapel* (Sjæle Kapel?). En ældre tilbygning ved langhusbygningens sydside, der senere er indlemmet i sideskibet, er sandsynligvis et kapel. Bevaret er kun det parti af muren, der nu udgør sideskibets 2. fag (mellem Søndre Kapel og østre støttepille), rejst over en sokkel af kvadre og trukket 17 cm tilbage fra murplanet.

†SAKRISTIET ved korets nordside, der blev revet ned sammen med dette 1855, var en aflang tilbygning, dækket med et halvtæg (jf. fig. 2). Det hvidtede og hvælvede rum målte ifølge brandtaksationen 1761⁷³ indvendig 13×5 alen (ca. 8×3 m), muren var 1½ alen tyk (knap 1 m), og der var 6 alen (ca. 3,5 m) til toppunktet i de to hvælv. En dør fra koret betegnedes 1695 som 'den inderste sakristidør', mens en udvendig, næppe oprindelig dør 1831 omtales som 'døren ud til kirkegården'. To vinduer nævnes i forbindelse med en reparation 1632,²³ og et østre vindue ses på fig. 2. Rummet benyttedes i 1600-tallet som en slags ligkapel til midlertidig hensættelse af lig inden begravelse-

sen i kirken eller til henstilling af fortrinsvis adeliges bårer, når ligfærden fra andre dele af landet blev afbrudt 'en nats tid' i Vejle, før båren førtes videre til en anden kirke.¹¹⁰

KIRKEN FØR REFORMATIONEN. Tilføjes af Søndre Kapel 1518 blev formodentlig det sidste større byggearbejde i den katolske tid. Med de nye kapeller og de efterhånden mange private sidealtre (s. 76) må der i de sidste årtier før reformationen have udfoldet sig et rigt liv med vekslende messer og altertjenester. I takt med de senmiddelalderlige ombygninger ændredes også *lysforholdene* i rummet. I kirkens vestende var de snævre lancetvinduer tilmuret i forbindelse med tårnets opførelse, men til gengæld fik skibet nu mere lys fra syd gennem rækken af store vinduer i det nye sideskib, der tillige var forsynet med et vindue i østenden, mellem †koret og Søndre Kapel.¹¹¹ I nordsiden synes vinduerne at have bevaret deres gamle form indtil 1400-tallet; vinduet i 2. fag (jf. fig. 15) stod således uændret, da

nordkapellet blev føjet til. I tårnet blev de nordre vinduer lukket i forbindelse med opførelsen af sakristiet.

Efter udvidelsen til et treskibet anlæg kom tårn og tårn som nævnt til at ligge skævt i forhold til kirkens nye midtakse. Men dette har dog nok kun været regnet som en overgangssituation, idet det utvivlsomt har været tanken, at også koret skulle udvides. Skibets *bindingsværksgavl* har formodentlig blot været en midlertidig løsning, der afventede at arbejdet kunne fortsættes østover, hvad der som nævnt ikke blev til noget. Efter reformationen fik kirken som andre købstadskirker ringere økonomiske vilkår, og i de følgende århundreder rakte midlerne kun lige til bygningens vedligeholdelse, hvorfor kirken i det ydre kom til at stå uændret indtil midten af 1800-tallet.

VEDLIGEHOJDELSE OG ISTANDSÆTTELSE 1580-1850

Kongen bevilgede 1594, at kirken for to år måtte bruge indtægterne af byskatten til kirkens reparation (s. 75), og blandt de arbejder, der blev udført, var bl.a. en fornyelse af korets tagværk (s. 111).

Fra ca. 1580 tillader de bevarede regnskaber os at følge de årligt tilbagevendende *reparationer på mur og tag*. Alene vedligeholdelsen af tegltagene var en betydelig opgave for de to kirkeværger, der engagerede håndværkere og forestod indkøb af materialer ikke blot til kirken, men også til de bygninger, der tilhørte den. *Tagstenene* købtes i 1600-tallet overvejende i Lübeck.¹¹² *Mursten* blev o. 1600 ofte givet af borgerne som betaling for begravelse i kirken.¹¹³ 1618 hentedes 1.100 mursten fra 'tegl-laden', vel byens eget teglværk, 1630 købtes sten fra teglværket på herregården Store Grundet (Hornstrup Sogn), mens den brændte *kalk* kom fra hhv. Mariager Fjord og gruberne i Daugbjerg. Som afslutning blev de reparerede mure kalket røde, hvortil der brugtes farvestoffet '*brunrød*'.¹¹⁴

En større *istandsættelse 1608-09* blev foretaget efter påbud af sysselprovsten, borgmester Clemens Sørensen (den yngre). Efter arbejdernes afslutning aflagde kirkeværgerne Søren Knudsen og Oluf Pedersen regnskab på rådhuset, hvor

både præster, borgmestre, rådet og nogle af de fornemste borgere var til stede. Reparationerne omfattede bl.a. tårnet, hvor gavlen, der havde løsnet sig fra hvælvingen, blev fæstnet til skibets gavl med jernankre og fem nye bjælker, hver 24 alen lange. Tagene på begge kapeller blev forbedret med nye lægter og tagsten, og der blev lagt nye egebjælker under 'blyrenderne' (skotrenderne). På skibets sydside blev der oplagt en ny murrem, inden taget blev fornyet med nye tagsten. Samtidig blev de fire 'afrådnede' bindbjælker mellem hvælvene forbedret med nyt tømmer, der blev hugget gennem muren og 'forvaret' med otte nye jernankre. Murerarbejdet udførtes af Niels Hielm og Jesper murmester, hvis lad 1608 blev hentet ved herregården i Fårup (Jelling Sogn) og efter arbejdets afslutning kørt til Brande Kirke. Tømmeret blev hugget i byens skove 'norden og sønden' for købstaden, og byen hjalp i øvrigt til med arbejdskraft og transport (såkaldt 'bygning'). Jesper murmand fra Vejle flikkede på kirken igen 1618, mens brødrene Peder og Oluf Jacobsen fra Ribe 1619 arbejdede på tårnet.²³

Omfattende *reparationer 1630-33* efter Kejserkrigen blev finansieret ved byggehjælp fra andre kirker i Jelling Syssel og Ribe Stift (jf. s. 75). Et syn i april 1630, optaget på befaling af Clemens Sørensen, redegør for kirkens dårlige forfatning. I tårnet havde fjenderne som nævnt (s. 100) hugget adskillige skydehuller til kanoner, og i skibet var dele af *hvælvingerne* styrtet ned. Tredje pille i nordre række regnet fra vest var 'ganske og aldeles nedfalden i bunden tillige med fire hvælvinger, som hvilede på den'. Den fjerde pille i samme række var 'sunken fra de øverste buer, og dens grundvold (fundament) var så dårlig, at man hvert øjeblik kunne vente dens nedstyrtning'. Hertil kom ødelæggelser på skibets tagværk og på inventaret (stolestader, orgel og tårnur, jf. s. 116) samt på kirkegårdsmuren og kirkens omliggende huse (s. 78).¹⁰⁴

Hvælvene blev repareret i sommeren 1630 under ledelse af bygmesteren Peter de Castella (»Peitter Decastel«) og den lokale murer Jesper Pedersen. De modtog et betydeligt beløb, 80 dl., for at genopbygge og forfærdige 'en pille,

seks svejbuer (gjordbuer) og fire hvælvinger'.¹¹⁵ Som det fremgår omfattede arbejderne skibets unggotiske hvælv, nemlig dele af de kapper og gjordbuer, der var båret af 2. og 3. pille regnet fra øst. Disse to piller, der på Heinrich Hansens tegning (fig. 11) ses som *rundpiller*, må altså begge være blevet nyopført af Peter de Castella. De hvilede på kvadratiske plinter forsynet med et lille profil.

En *istandsættelse 1744* under ledelse af bygmester *Nicolaus Hinrich Rieman*, Skive, blev på lokalt hold styret af Universitetets tilsynsførende, sognepræst Jørgen Bang i Bredsten.¹¹⁶ 1741 fremlagde murermestrene Cornelius Hansen, Fredericia, og Peder Alstrup, Horsens, et overslag, og det følgende år rejste murermester Kurt Poulsen (vel fra København) 'over til Vejle' for at syne kirken og gøre endnu et overslag over de forestående reparationer. Efter arbejdets afslutning holdtes et syn 6. okt. 1744, hvor resultatet sammenholdtes med Riemans tegning.¹¹⁷ Foruden nye gavle på tårnet opsattes det store, stadig intakte *tagværk* over skibet (jf. s. 111), der sammen med kapellerne forsynedes med de nuværende *gesimser*. De falsede og profilerede gesimser, der løfter de svejfede tagflader, er muret af små røde og gule teglsten og udført i Riemans velkendte barokke formsprog.

Anders Kruuses arbejde 1790-91. I forbindelse med en hovedistandsættelse af kirken, hvorunder store dele af inventaret blev 'ommøbleret' (jf. s. 116), blev der for at skaffe bedre indblik til den nye altertavle opmuret en egentlig korbue. Under dette arbejde, der blev ledet af bygmester Anders Kruuse i samarbejde med Jens Hiernø, begge Horsens, nedtog man den østre hvælvpille, 'som stod ved koret' og satte 'hvælvingen på en bue', så koret blev synligt næsten overalt i kirken.¹⁷ *†Korbuen*, der stod indtil det gamle kors nedrivning 1855, var 10 alen (ca. 6,3 m) bred¹¹⁸ og spændte over de sydligste to tredjedele af koret, mens den nordre del, ca. 3 m, var lukket af en ny mur, en art 'triumfmur'. Koråbningen ses på Heinrich Hansens tegning (fig. 11) som en lav bue med enkle kragbånd, der i syd sluttede sig direkte til korets væg.¹¹⁹

OMBYGNINGER 1855-1888

Oversigt. Ombygningerne 1855-88, der gav kirken dens nuværende udseende, indledtes 1855 med Ferdinand Thielemanns fornyelse af koret. 1862 fulgte en istandsættelse af kirkens indre ved Carl Lendorf, og 1887-88 blev det gamle *†tårn* afløst af det nuværende store, nygotiske tårn, tegnet af Ludvig A. Petersen. Med det nye kor og det nye tårn, der er placeret ud for skibets midtakse, vandt kirken en ny symmetri.

KORET fra 1855, opført af kongelig bygningsinspektør Ferdinand Thielemann, er en forholdsvis enkel teglstensbygning på to fag. Murene, der hviler på en lille granitsokkel, støttes af fire piller, hvoraf de to østre, ved hjørnerne, er diagonalt stillede. Dekorative detaljer er begrænset til gavltrekanter, der over et dobbelt savskifte og en rudefrise prydes af en senromansk inspireret, lissendelt blændingsdekoration med stigende rundbuer. En rundbuet dør midt i gavlen giver adgang til et præsteværelse bag altret. To rundbuede vinduer i hver langside står udvendig med falsede sider og har støbejernsrammer. Indvendig dækkes rummet af to krydshvælv, hvilende på spinkle, falsede piller og en rund gjordbue. I åbningen mod det noget smallere midtskib er der i koret rejst to kraftige, murede rundpiller i flugt med skibets hvælvpiller. Pillerne, der har tungt virkende baser og kapitæler, bærer imellem sig en rund 'korbue' og flankeres af to smalle, rundbuede åbninger.

Ferdinand Thielemann leverede tegning og overslag i januar 1853, og arbejdet udførtes under hans overopsyn af bygmester S. Nichum. Ved udgravningen til det nye kor viste det sig, at begravelserne i og omkring det gamle *†kor* stak så dybt, at de nye fundamenter måtte sænkes 2½ alen dybere end forudberegnet.¹²⁰

I forbindelse med tilføjelsen af det nye kor blev hele *skibets østende ommuret*. Den gamle *†bindingværksgavl* blev taget ned, og der rejstes fra grunden en ny *østgavl* af de samme små teglsten, som er brugt i koret. Den eneste del af muren, der blev stående, var strækningen mellem nordkapellet og koret, der er af munkesten og må være en rest af den 'triumfmur', som Anders Kruuse lod bygge 1790-91 (jf. ovf.). Dette murparti støttes

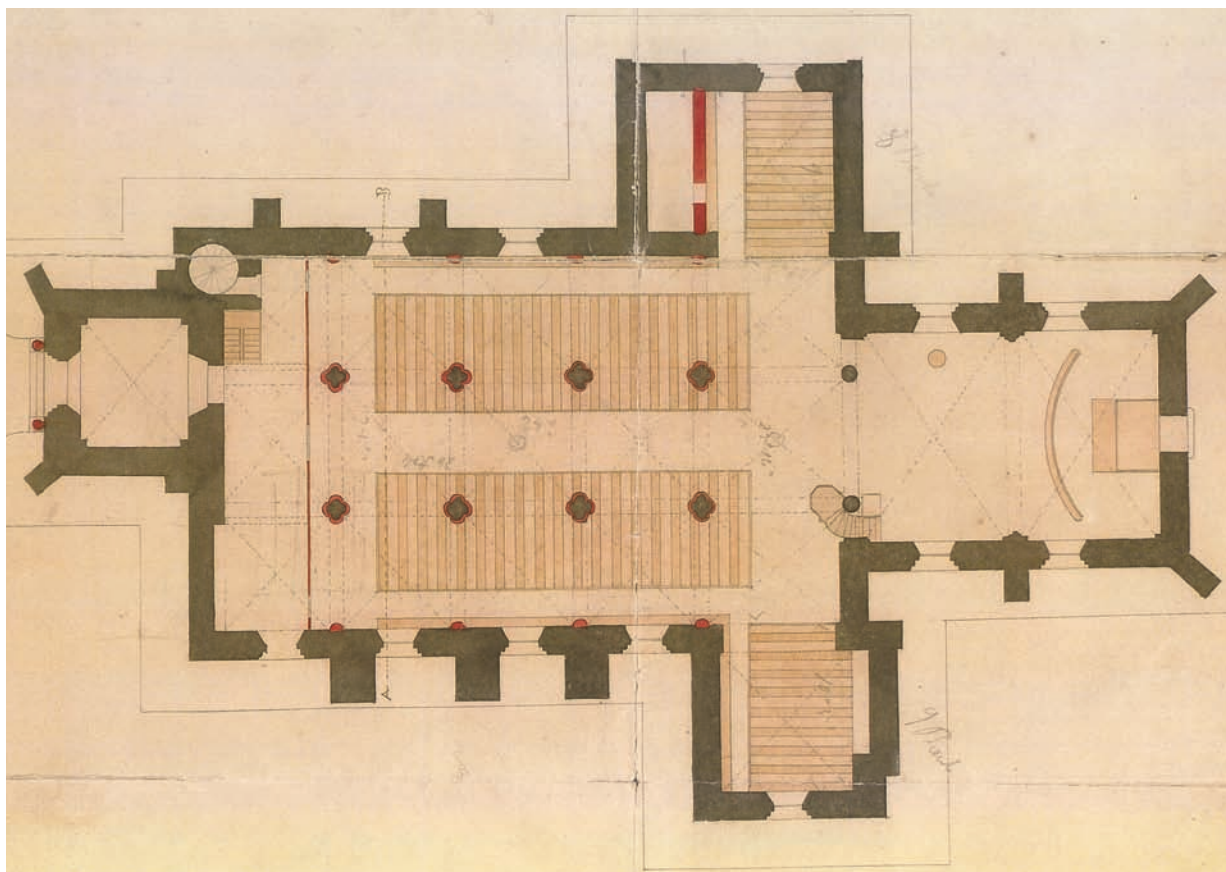

Fig. 27. Forslag ved Carl Lendorf 1861 til restaurering af kirkens indre (s. 107). Tegning i LAVib. – *Proposal by Carl Lendorf, 1861, for the restoration of the church interior.*

udvendig af en pille, svarende til korets. I skibet nymurede man de tre østligste *hvælv* samt 2. hvælvfag i søndre sideskib.

Under det videre arbejde, der også omfattede ændringer ved tårnet (jf. s. 100), blev *vinduerne* i skibet og i kapellerne ommuret i overensstemmelse med korets vinduer, så alle nu fremtræder som store, rundbuede åbninger. Vinduerne fik *†*støbejernsrammer, der 1888-89 er afløst af de nuværende jernrammer.

ISTANDSÆTTELSEN AF KIRKENS INDRE
1862 blev overdraget til den unge arkitekt Carl Lendorf, der i store træk skabte det rum, vi kender i dag. Den væsentligste ændring var en 'uniformering' af *hvælvene*, hvis otte piller, som det fremgår af Heinrich Hansens tegning 1855 (fig. 11), da fremtrådte i ret varieret skikkelse: I nor-

dre række havde kun de to vestre bevaret deres firpasform (s. 95), mens de to østre som nævnt var ændret til rundpiller 1630; i søndre række var pillerne firkantede og hvilede på kraftige plinter. Et forslag til istandsættelse (fig. 27), signeret 1861, viser, at Lendorf overvejede at give alle piller firpasform; men resultatet blev dog, at pillerne efter 'udhugning og pudsning' fik den nuværende 'korsform'. Samtidig forsynedes samtlige ribber, også i kapellernes hvælv, med små profilerede konsoller, og som en historiserende 'finish' blev gjordbuer og ribber dekoreret med limfarve, så de lignede 'mursten' (jf. fig. 35).

Inden opsætningen af et nyt stoleværk blev *gulvene* belagt med ottekantede fliser, og der opførtes en muret skillevæg foran den åbne begravelse i Nordre Kapel.¹²⁰ Der blev skaffet plads til 18 nye stolerækker i kapellerne, og samtidig blev kirkens

vestende, under det nyanskaffede orgel, afskilret med en trævæg og indrettet til *†vestibule*. Hvælvingen over orglet, midtskibets vestre fag, blev om-muret og betydeligt forhøjet for at skaffe plads til det nye instrument, og i forbindelse hermed blev også kapperne i omgivende hvælv repareret.¹²¹

TÅRNET (fig. 29 og 30), opført af Ludvig A. Petersen 1887-88, er en udpræget nygotisk bygning med hjørnespir og spidsbuede åbninger. Det

måler med vejrhnen 53,6 m og er dermed mere end halvanden gang så højt som det rådhusårn, Carl Lendorf havde bygget ti år forinden. Teglstensmurene,¹²² der er af 'munkesten', støttes i hjørnerne af aftrappede stræbepiller, der er ført op til højde med skibets tagryg. Murkronen, ca. 9 m højere, prydes mellem de små hjørnetårne, af en bred gesimsfrise af formsten, og en lignende frise er brugt i vestfacaden over indgangsportalen. Tårnet er i fem stokværk: Nederst det hvælvede

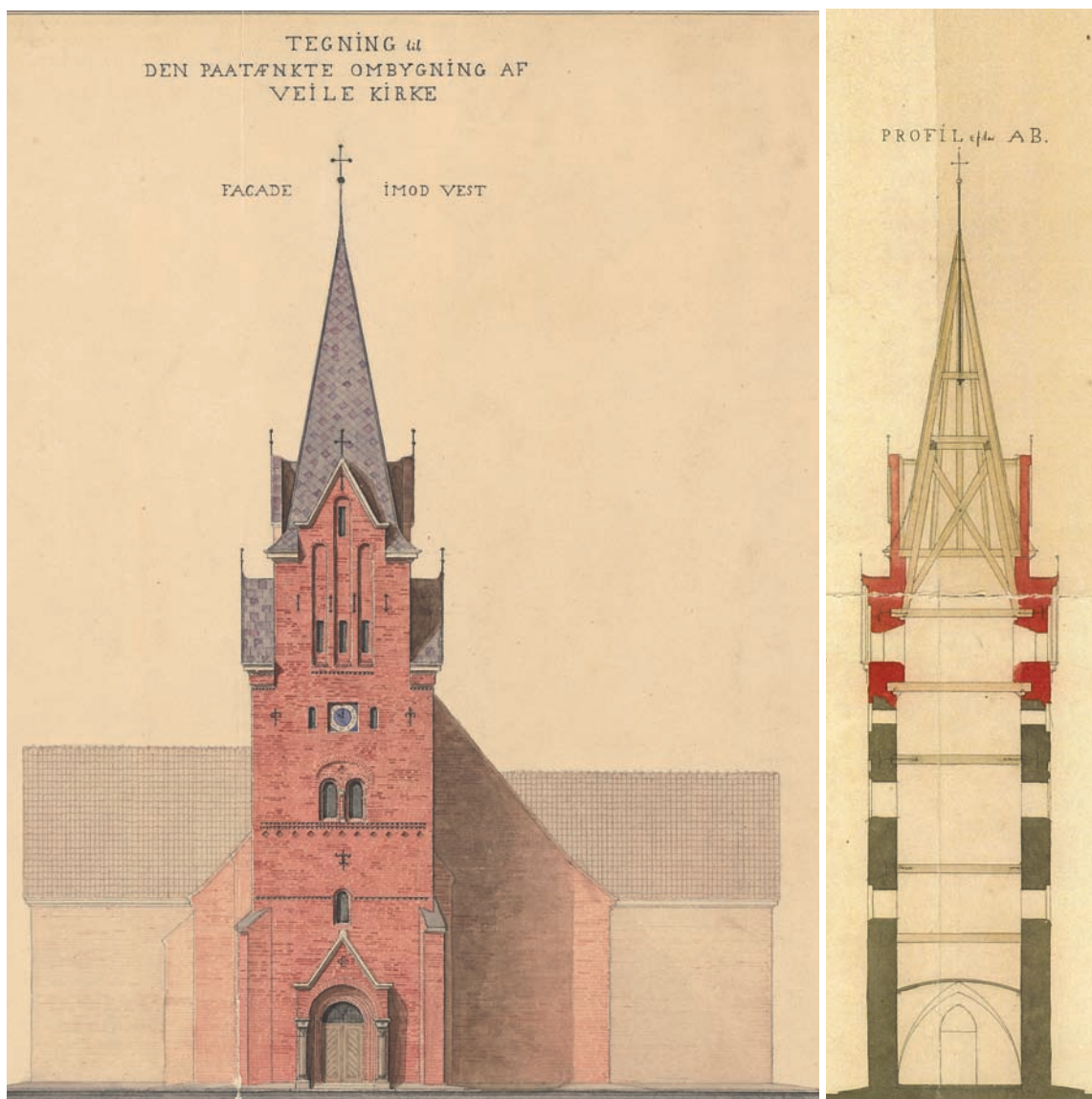

Fig. 28a-b. Forslag ved Carl Lendorf 1861 til forhøjelse af det senmiddelalderlige *†*tårn (s. 100). Tegninger ved embedet og i LAVib. – *Proposal by Carl Lendorf, 1861, for the heightening of the Late Medieval *†*tower.*

tårnrum, der tjener som forhal og våbenhus, herover tre mellemetager, hvoraf det mellemste nu bruges som korrum, og øverst klokkestokværket. De nedre etager har spidsbuede og falsede vinduer; i fjerde stokværk står urværket, hvortil hører tre store runde urskiver, mens klokkestokværket til alle fire sider har tvillingglamhuller, adskilt af søjler,¹²³ under et stort, spidsbuet spejl. Disse flankeres øverst af cirkelblændinger med et mønstermuret anker.

Kirkens hoveddør i tårnets vestside er udformet som en spidsbuet portal i et tagafdækket frem-spring, kronet af et støbejernskors. *Tårnrummet* er opdelt i to afsnit, hvoraf oprindelig kun det vestre var hvælvet, mens det østre indtil 1942 dannede underrum for orglet, der ved tårnbyggeriet blev flyttet fra kirkens vestende til selve tårnet. Efter at orglet 1942 igen er flyttet tilbage til kirkerummet, har man tilmuret tårnbuen og overhvælvet det tidligere 'orgelrum'. Herfra leder en dør nu ind til kirken. Af to korte *sidebygninger* indeholder den søndre et venteværelse, mens den nordre via tømrede trapper giver adgang til tårnets øvre etager.

Det 22 m høje ottesidede *spir* er klædt med kobber ligesom også spirene over de fire ottekan-tede *hjørnetårne*.

Med dette ambitiøse tårn, der kan føles overdimensioneret i forhold til selve bygningen, fik kirken et tårn, der ikke blot overgik rådhusets, men også hævdede sig i forhold til det nybyggede tårn ved Kolding Skt. Nikolaj Kirke. Som dette er tårnet i Vejle inspireret af tyske eksempler, der i disse år tjente som forbillede for danske arkitekter. Ludvig A. Petersens første forslag til et nyt tårn¹²⁴ blev, efter at det i dec. 1885 havde været forelagt Det særlige Kirkesyn,¹²⁵ afløst af nye tegninger, der indsendtes i nov. 1886, og i maj det følgende år kunne arbejdet indledes med nedbrydningen af det gamle *†*tårn. I august 1888 var byggeriet så langt fremme, at man kunne anbringe vindfløjen på spiret.¹²⁶

I forbindelse med tårnets opførelse blev skibets vestende forsynet med en glat, kobberklædt *gavlkam*, og tilsvarende kamme blev muret over kapellernes gavle, efter at disse var blevet istandsat. Også kirkerummet ændredes, idet orglet som nævnt blev flyttet ind i tårnet, hvor der var skabt

plads til det under en høj spids tårnbue. Samtidig fjernede man skillevæggene i kirkens vestende og nedlagde den *†*vestibule, som Lendorf havde indrettet 25 år forinden.

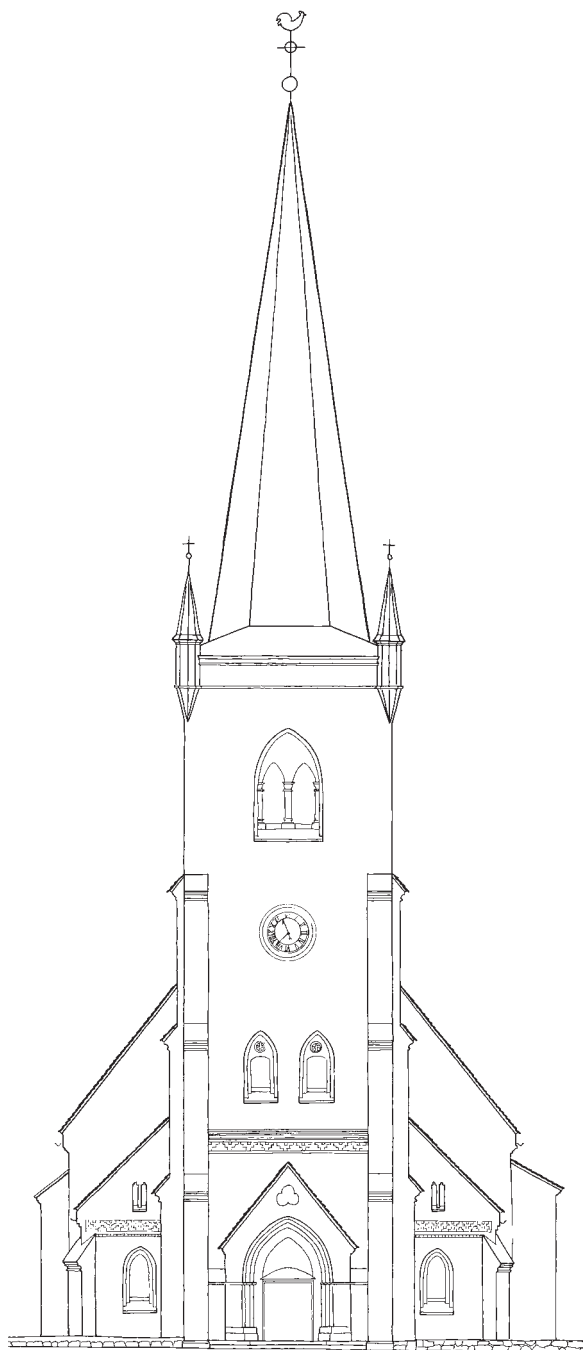

Fig. 29. Tårnets og skibets vestfacade 1:300. Tegnet af MN 2005 efter opmåling ved A. Boe 1955. – *West facade of the tower and nave.*

Fig. 30. Kirke og tårn set fra sydvest. Foto HW 2004. – *Church and tower viewed from the south west.*

KIRKEN EFTER 1888

Efter opførelsen af det nye tårn har de største ændringer omfattet kirkens indre. Et varmeanlæg blev installeret 1896 (s. 112), og samtidig fik kirken elektrisk lys. Korets vægge og hvælv blev 1900-01 dekoreret med $\dagger$ kalkmalerier (jf. s. 114) og vinduerne forsynet med glasmalerier (s. 114); 1914 overhvidtede man til gengæld murstensdekorationen i skibets hvælv.

I forbindelse med en tilbageflytning af orglet til kirkens vestende 1942 opsatte arkitekt *H. Lønborg Jensen* et stort ($\dagger$)pulpitur, der optog de vestre fag i hele kirkens bredde. Samtidig lod han som nævnt tårnbuen fra 1887-88 lukke og forsynede det tidligere 'orgelrum' mellem våbenhus og kirke med et hvælv.

Ved en *hovedrestauration* 1965-67 ved arkitekt Helge Andreassen, Vejle,¹²⁷ fjernede man nordre og søndre fag i Lønborgs ($\dagger$)pulpitur, så det nu kun optager det vestligste fag i midtskibet. Udskiftning af varmerørene i kirkegulvene i forbindelse med tilslutning af fjernvarme ledte til vigtige fund af mønter fra kirkens opførelsestid (jf. s. 76). Der blev lagt flisegulv over hele rummet, der i midtskibet blev møbleret med løse stole. Sluttelig blev $\dagger$ kalkmalerierne i koret overkalket, så kirkens indre nu overalt står hvidtet.

TEMATISKE OVERSIGTER

GULVENE i skibet og i tårnrummet dækkes overalt af gule ottekantede og grå firkantede fliser fra 1965-66. Partier af lignende fliser i koret og i kapellerne er ældre og rækker måske tilbage til Carl Lendorfs istandsættelse 1862.

$\dagger$ *Gulve* af mursten omtales i rigt mål i regnskaberne. Ved Lendorfs istandsættelse 1862 blev der lagt trægulve under de nyopstillede stolestader.

DØRE. Kirken har i dag tre døre: hovedindgangen i tårnet fra 1888 (s. 109), præstedøren i korets østgavl fra 1855 (s. 106) og den senmiddelalderlige søndre sidedør, der nu er ude af brug (s. 101). En kælderdoor i østsiden af Søndre Kapel er indsat i forbindelse med indretningen af fyrekælderen 1896 (s. 112).

$\dagger$ *Døre.* Om dørene i den oprindelige langhusbygning se s. 91 og 93; om adgangsforholdene efter tilføjelse af det gamle $\dagger$ tårn s. 100. Om døre i $\dagger$ sakristiet s. 104.

VINDUER. Samtlige vinduer har fået deres nuværende rundbuede og falsede form i 1850'erne, idet Thielemann efter opførelsen af koret også ændrede vinduerne i den øvrige kirke og indsatte $\dagger$ støbejernsrammer.²³ Disse er i forbindelse med Ludvig A. Petersens arbejder 1888-89 afløst af de nuværende smedejernsrammer med blyindfattede ruder.

$\dagger$ *Vinduer.* Om langhusbygningens vinduer s. 91 og 93; om vinduerne i den udvidede, senmiddelalderlige kirke s. 104. Vinduerne har før de blev ommuret i 1850'erne haft en ret individuel karakter og gennemgående været større end de nuværende åbninger. Fig. 3 viser, at de klædelige trækarmer i 1830'erne stod hvidmalede.

TAGVÆRKER. *Korets tagværk* er 2005 fornyet i douglasgran ved tømrermester Knud Kyndesen, Ødsted. Af det tidligere tagværk, der blev nedtaget 2005, bestod de syv østre spærfag af ældre *egetømmer*, der indtil 1855 har været brugt over det gamle $\dagger$ kor. Tømmerets fældningsår er dendrokronologisk dateret til ca. 1595 (jf. s. 113). Denne datering viser, at korets tagværk er blevet fornyet i forbindelse med kirkens istandsættelse i årene efter 1594, da kirken fik kongens tilladelse til at bruge indtægterne af byskatten (s. 75). De bevarede 14 egespær, hvoraf en del 2005 er genanvendt ved reparation af Nordre Kapels tagværk, er fuldtømmer (gennemgående ca. 20×20 cm). Der er brugt tappede samlinger, og taphullerne viser, at konstruktionen har bestået af korte lodrette stivere og to lag hanebånd, hvoraf det nedre har været støttet af skråbånd. Tømmeret er nummeret, dels med romertalslignende streger, dels med små 'faner' med trekantede stik.

Skibets tagværk (fig. 12a og 31) er fra 1744 og lagt op af N. H. Rieman (jf. s. 106). Den store konstruktion af kraftigt fyrretømmer er bygget op over to langstole, der hviler på 'strækmure' over hvælvne. Langstolene, der har fire lag langsgående tømmer, er som bindingsværk bygget op med en

Fig. 31. Udsnit af skibets tagværk, opsat af N. H. Rieman 1744 (s. 111). Foto AM 2004.
– Detail of the roofing of the nave, set up by N.H. Rieman in 1744.

stolpe i hvert spærfag, støttet af skråbånd og indbyrdes bundet sammen med bindbjælker. Tagfladerne er svejfede, og samtidig med Riemans store tagværk er som nævnt også de barokke gesimser.

TAGBEKLÆDNING. Tagene dækkes overalt af vingetegl, undtaget tårnet, der er tækket med kobber.¹²⁸ Kobbertækket er også støttepillerne og de glatte gavlkamme over kapellerne og skibets vestende opsat af Ludvig A. Petersen 1888-89. Tårnets små sidebygninger dækkes af skifer i flere farver, lagt i mønstre.

FARVEHOLDNING. Kirkens ydre fremtræder med røde teglstensmure. Facaderne har formodentlig altid været i blank mur, men de stod tidligere med *hvidtede* karme, blændinger, bånd og gesimser, således som det ses af prospektet fra 1830'erne (fig. 3), og som det kan konstateres i

det bevarede parti af langhusbygningens nordside (s. 94). Reparationerne afsluttedes i 16-1700-tallet normalt med en *rødkalkning* for at de udbedrede partier kunne falde sammen med ældre murværk. Også tømmeret i skibets *†*bindingsværksgavl, nedtaget 1855, var kalket rødt.

OPVARMNING. Varmeinstallationen med radiatorer langs væggene blev ved restaureringen 1965-67 tilsluttet byens fjernvarmenet.

†Opvarmning. En *†*kakkelovn med skorsten over skibets østgavl nævnes tidligst 1867.²³ Opvarmning af hele kirken blev først mulig ved installationen af et kulfyret *†luftvarmeanlæg* 1896, en 'kalorifer J. Bang & A. Robin', leveret af firmaet J. Bang i København.¹²⁰ Dette afløstes 1921 af et *†centralvarmeanlæg*,¹²⁹ der som kaloriferen var opstillet i den endnu bevarede *fyrkælder*, der 1896 blev indrettet under Søndre Kapel, og hvortil der

er adgang udefra gennem en dør i østsiden. Et *†brændselsrum*, med halvtag, mellem kapellet og støttepillen vest herfor er nedrevet 1965-67.

†Kamin. 1713 blev gjort 'en kamin samt en dør og et hul til orgelværkets bevarelse'.²³

DENDROKRONOLOGISK UNDERSØGELSE. En analyse 2005 ved Nationalmuseets Naturvidenskabelige Undersøgelser af egetømmeret fra korets ældre tagværk (jf. s. 111) viste, at de pågældende træer er fældet ca. 1595.¹³⁰

VINDFLØJE. Tårnspiret fra 1888 afsluttes over et cirkelkors af en forgyldt *vejrhane*, der fra næb til halefjer måler 1,3 m.

Dele af en (*†*)*vindfløj*, der 1831-87 smykkede det gamle *†tårn* (jf. fig. 3 og 4), er henstillet på kirkeloftet. Bevaret af det kunstfærdige smedearbejde er det meste af selve stangen, nu 2,4 m lang. To 'rosetter', hvorimellem der har været en forgyldt kugle, består hver af fire viltre, jernsmedede bøjler med snoede ender. (*†*)Vindfløjen omtales 1831 som 'en smuk ny fløj og fløjstang', der var forgyldt med 'ægte bladguld'.²³

†Vindfløje. 1) En 'østre fløj', formodentlig opsat over kirkens østende, blev ødelagt af stormen 1619 og udbedret af Peder klejnsmed.²³

2) 1650 blæste 'vejrhane' ned fra tårnet, og 1714 reparerede Peder kedelfører 'kobberfløjen' samme sted.²³

3) En 'stor og smuk fløj med stang og sirater, foræret af oberstinde von Krabbe' (Sophie Magdalene von Krabbe?) blev opsat 1791 i forbindelse med kirkens istandsættelse.¹⁷ Det er formodentlig den, der 1836 solgtes som 'en gammel fløj', efter opsætningen af den ovennævnte (*†*)vindfløj 1831.²³

KALK- OG GLASMALERIER

†KALKMALERIER. På kirkens hvælv har der til forskellig tid været malet dels indskrifter og dels dekorationer. De er nu alle overhvidtet.

Tre kalkmalede *indskrifter* (nr. 1-3) på hvælvet i Søndre Kapel, der kunne læses endnu i 1700-tallet, mindedes på latin og dansk kapellets opførelse og dets stifter (jf. s. 103). Mens den ældste indskrift (nr. 1) må være den originale fra kapellets stiftelse

Fig. 32. *†*Kalkmaleri i korets hvælv, udført 1900-01 af Carl Petersen (s. 114). Østre fag, nordkappen: Dyrenes skabelse. Gudfader og Adam står omgivet af alverdens nyskabte væsener, kameler, hyæner og kaniner, hvoraf nogle synes i færd med at udforske forplantningens gåder. Foto i kirken. – *†*Mural painting in the vault of the chancel, done in 1900-01 by Carl Petersen. East bay, north severy: The Creation of the Animals. God the Father and Adam stand surrounded by all the newly created creatures of the world – camels, hyenas and rabbits, some of which seem to be exploring the mysteries of procreation.

1518, skal de to yngre (nr. 2 og 3) formentlig sættes i forbindelse med en strid om begravelsesretten i kapellet, der blev ført o. 1600 (jf. s. 182).

1) 1518, en *latinsk stifterindskrift* i lidt vakkelvorne, middelalderlige heksametre. Afskriften, der her følger Marmora Danica (1741), er muligvis fejlagtig, men lader sig ikke umiddelbart korrigere: »M. D. sub uno (et) simul octo sociato / Profesto Viti completur opusq(ue) Modesti / Expensis providi Proconsulis ast Nicolai / Ast Jonsen bella fuit hæc extracta capella / Nomine sic gratis Christi Matris, Trinitatis. (Femtenhundrede og en og otte på dagen før Vitus' dag (14. juni) er dette værk fuldført. På den ydmyge og forudseende borgmester Nis Jonsens bekostning blev dette

smukke kapel bygget i Kristi moders og treenighedens navn)«.

2) O. 1600, ifølge *Marmora Danica* (1741): »Aar efter Guds Byrd MDXVIII tha er denne Capell fuldkommen then Hellig Trefoldighed til Loff og Ære, af Hæderlig Mand Nis Jonsen for sig, sin Hustru, Børn, Forældre og efterkommende Slegt«.

3) 1619. Ved en opmaling af de ovennævnte indskrifter 1619 lod Nis Jonsens oldebarn, Mads Jacobsen, tilføje endnu en *latinsk indskrift*, her gengivet efter *Danske Atlas* (1769): »In Memoriam æviternam piorum avorum Matthias Jacobus Med(icinæ) Doct(or) suis sumptibus restaurari curavit Anno 1619. 1. Maji. (Til evigt minde om sine fromme forfædre lod dr.med. Mads Jacobsen på egen bekostning dette restaurere 1. maj 1619)«. ¹³¹

4) 1862. *Hvælvrribber og -buer* overalt i kirken blev som afslutning på Carl Lendorfs restaurering 1862 (jf. s. 107) prydet med en kalkmalet murstensdekoration (jf. fig. 35). Denne bemaling blev i koret 1900 afløst af dekoration nr. 5, mens den bibeholdtes i den øvrige kirke til 1914.

5) 1900-01. En kalkmalet *dekoration i koret* 1900-01 (fig. 32 og 61) var udført af Carl Petersen i samarbejde med (svigerfaderen) C. N. Overgaard, der også leverede de bevarede glasmalerier (se ndf.). ¹³² I hvælvene var malet figurscener med motiver fra Det gamle Testamente, inspireret af senmiddelalderlig dansk kalkmaleri. Her sås i østre fag scener fra Skabelsen (fig. 32), i vestre fag Isaks ofring (østre kappe), Elias i ørkenen (søndre kappe), Noahs takoffer efter syndfloden (vestre kappe) og Moses, der slår vand af klippen (nordre kappe). Østvæggen, bag altret (fig. 61), var optaget af en stor, byzantinsk inspireret dekoration med slyngende vinranker og to drikkende hjorte og over dem to medaljoner, indeholdende hhv. et Kristus- og et Jesumonogram. Kalkmalerierne, hvis farveholdning ikke er kendt, er overhvidtet 1965, østvæggen dog allerede i 1940'erne. ¹³³

GLASMALERIER i korets fire vinduer er udført og signeret af »C. N. Overgaard, Kiøbenhavn, 1900«. Her er tillige anført navnene på de fire Vejleborgere, der bekostede glasmalerierne og den kalkmalede $\dagger$ dekoration i koret (nr. 5): fabrikan-

Fig. 33. Glasmaleri i koret, 1. vindue i syd, signeret C. N. Overgaard 1900. Korsfæstelsen, Korsegangen og Jesus for Kajfas (s. 114). Foto AM 2005. – Stained glass window in the chancel, first window in the south, signed C. N. Overgaard 1900. The Crucifixion, the Way of the Cross and Christ before Caiaphas.

terne I. C. Christiansen og C. M. Hess, direktør J. Thisted og møllejer H. Hansen-Møller. Malerierne, der har klare gule, røde, blå og grønne farver, viser udvalgte scener fra Jesu barndom (2. vindue i nord) og manddom (1. vindue i nord), Jesu domfældelse og død (1. vindue i syd, fig. 33) samt Opstandelsen og Himmelfarten (2. vindue i syd).

$\dagger$ Glasmaleri. 1612 nævnes i $\dagger$ koret et vindue, 'som kongens våben står udi', ²³ vel rigsvåbenet eller Chr. IV's monogram.

INVENTAR

Overblik. Inventaret rummer kun et par enkelte midtaldnerlige stykker, den interessante døbefont fra o. 1200, der dog først er kommet til kirken 1747, og to apostelfigurer fra o. 1500, som må stamme fra en sengotisk fløjaltertavle. Fra renæssancetiden stammer den stramt opbyggede prædikestol, der er skænket 1576 af borgmester Clemen Sørensen den ældre og hans hustru Maren Clemens, og som har en nær parallel i Kolding Skt. Nikolaj Kirke. Næsten samtidige er to malerier af reformatorerne Martin Luther og Philip Melancton, som er skænket af sognepræsten Niels Buchs hustru Karen, mens et lignende portræt af sognepræsten Peder Christensen Riber er udført 1609.

Også det ældste alter- og dåbstillbehør går tilbage til 1500-tallet. Et smukt sygesæt er bestilt 1578 af værger Laurids Petersen, alterstagerne bærer årstal 1592 og giverinitialer for borgmester Henrik Ditmer og hans hustru Maren Hansdatter. To dåbsfade, der oprindeligt må have haft profan brug, er skænket 1704 af Drude Rantzau (nr. 2) og 1720 af Maria Johanne Møstings, der samtidig skænkede en sjælden jordpåkastelsesspade af messing.

Fra baroktiden stammer også alterkalken, der skyldes guldsmed Clemen Sørensen i Århus og er skænket 1681 af rådmand Peder Jensen Hovers arvinger. Dens disk er fornyet 1791 af Mathias Winge, Vejle, mens en oblatæske er en gave fra sognepræst Hans Jeremiassen Wolff 1677.

Altartavlen, fra 1791, er udført i klassicistisk stil af Jens Hiernø, Horsens, og er delvis bekostet af den da for længst afdøde hospitalsforstander Kai Stallknecht. Alterklæderne og kirkens andre gamle tekstiler eller 'paramenter' er usædvanligt righoldige. Et smukt broderet (*)alterklæde, der er givet 1692 af toldereren Lorentz Steilmacher og hans hustru Drude Rantzau, har oprindeligt været skørt for en udpræget stadskjole. Et stykke af det opbevares nu i Nationalmuseet. Museumsstykker er også et *alterklæde, skænket 1796 af kammerråd Søren Fogh, der samtidig skænkede kirken en *beklædning til prædikestolen. Begge er nu i Vejle Museum ligesom et *fonteomhæng, der er skænket 1840 af Kirstine Birgitte Havemann. Et dertil svarende alterklæde, som hun gav samme år, findes stadig i kirken, hvor det er opsat i en vægvitrine i det Nordre Kapel.

To jernbeslåede pengeblokke er udført 1705 som 'fattigblokke' af Eske Tømmermand og Anders klejnsmed. Den ældste klokke, kaldet »Tolvklokken«, er støbt 1633 af Anton Wise i Lübeck, en noget mindre er støbt 1642 af Hans Pichman, oprindeligt til rådhusårnet, mens kirkens lille »skrifteklokke« i sin nuværende form er støbt 1844 af Gamst & Lund i København.

Den ældste lysekroner (nr. 1) er givet 1707 af oberstløjtnant Kai de la Mare og hans 2. hustru Hedevig Dorthea, født von Buchwald, der tre år tidligere havde indrettet deres gravkapel i Søndre Kapel. Af to smukke krystallysekroner er den ældste, fra o. 1780, givet 1840 af den nævnte Kirstine Birgitte Havemann, mens en anden, fra o. 1800, er en gave fra Marie Magdalene Marenza Friis i anledning af 400-året for Luthers fødsel 1883.

Fra 1800-tallet må også nævnes en præsterækketavle fra o. 1834, et mindeportræt af Anders Sørensen Vedel, udført af Jørgen Roed 1860, og et tårnur, der er leveret af urfabrikant Bertram Larsen 1889. Orglet er leveret 1969 af Th. Frobenius & Sønner.

Farvesætning og istandsættelser. Kirkerummets indretning har fået sin nuværende fremtræden ved *restaureringen 1967*. Man afløste da kirkens faste stolesteder med løse stole i midtskibet og Søndre Kapel, orgelpulpituret blev indskrænket, og det gamle inventar istandsat; arbejdet med det sidste strakte sig over nogle år. Altartavlen fik herved genindsat sit oprindelige maleri, Kristi Opstandelse, udført af Carsten Bræstrup, Horsens, mens prædikestolens opgang fornyedes i tidens minimalistiske stil. Som led i istandsættelsen skete også visse flytninger, således fik de to sengotiske apostelfigurer og renæssanceportrætterne plads på skibets nordvæg.

Foruden på de nævnte malerier forekommer ældre staffing hovedsageligt på prædikestolen, der siden 1915 har en partiel bemaling fra 1600, der udgøres af forgyldte indskrifter og sirater samt givernes skjolde med initialer og mærker. Den øvrige farvesætning skyldes i det væsentlige Ingolf Røjbæk 1967. Den præges af lilla, gråt og grønt, mens siraterne mere traditionelt er fremhævet med forgyldning.

Om *midtalderens udstyr* kan ikke siges stort mere, end at apostelfigurerne formentlig har hørt til en senkatolsk fløjaltertavle; en »skrifteklokke« var støbt 1509 (†nr. 1).

Renæssancetiden o. 1600 har medført en større nymøblering, hvorom nu især prædikestolen bærer vidne. Det kan ikke udelukkes, at den i sine første år, fra 1576 til 1600, har haft plads som en form for lektorieprædikestol på hvælvpillen foran korindgangen. Ret kort efter prædikestolens anskaffelse kom en ny fløjaltertavle til, skænket 1586 af senere borgmester Mads Thorsen og hustru Anne Findsdatter. Allerede ved denne tid fandtes et torgel på et svaleredepulpitur (†nr. 1) i skibets vestende, ligeledes et tårnur, og 1585 skænkede arvingerne efter borgmester Clemen Sørensen et sjældent tårkunstur med skive og klokke inde i kirken. I årene efter 1589 blev fløjaltetstaderne reguleret og vel i vid udstrækning nybygget. Stadernes indretning

Fig. 34. Interiør imod øst 1866. Tegning af Ferdinand Richardt i NM. – *Interior viewed towards the east, 1866.*

var, som forordnet af lensmanden Caspar Markdanner 1594, strengt hierarkisk med 'kongens stol' forrest, fulgt af stader for borgmestrene, rådmændene og byfogeden samt de øvrige borgere 'efter deres bestilling og alder, ligeledes deres hustruer og ærlige møer'. Svarende til senere synes der at have været to stolerader i midtskibet, en i hvert sideskib samt to gange to rader i hvert kapel. Og for alles blikke sås på hver side af korindgangen de 1585 skænkede portrætter af Luther og Melancton (dog først nævnt her 1747). 1637 blev Torglet fornyet af Johan Heide.

Besættelserne i 1600-tallet var også hårde imod udstyr og inventar. Det gik ikke overraskende ud over altersølvet. Tjerværket fra 1585 skal være bortkommet under Kejserkrigen (1625–29), mens stoleværket blev stærkt ødelagt, ligesom staderne efter 'polakkernes tid' (1659–60) fandtes 'fordærvede og sønderbrudte'. Tyve-rier m.m. var dog ikke noget specielt for besættelsestider; 1676 blev både Tjalterklæde, Tjalk og Tjdisk stjålet.

Fra tiden omkring 1700 begyndte der rundt om i stoleværket at indsnige sig Tj lukkede stole med vægge, loft, døre og vinduer, opført af byens bedre borgere og en del adelige og militærfolk. Allerede 1730 havde kirken fået næsten alle de 12, der eksisterede 1791, og hvoraf én havde karakter af en Tj pulpiturstol skrat

over for prædikestolen, opsat o. 1760 af oberst Schack Brockdorff på Store Grundet (Hornstrup Sogn). En sådan eksklusiv placering var eftertragtet, hvorfor der foruden denne fandtes yderligere tre lukkede stole i midtskibets nordside (nr. 2–4). Andre var anbragt i kapellerne og i sideskibene, mens to stod ved hver side af indgangen i vest (nr. 11–12).

Istandsættelse og nymaling af inventar fandt sted ved flere lejligheder, således i forbindelse med restaureringen 1744, da også det indre fik en større oppudsning, måske med allegoriske malerier som dem, der samme år blev udført på dørene til de la Mares kapel (fig. 93). Også på de lukkede stole omtales farverne, én nævnes 1730 som grøn, og to år senere fremhævedes de lukkede stole som 'smukt stafferede og prydende kirken'. Orgelpulpituret blev o. 1750 forsynet med nye malerier af 'bibelske historier' og våbener, der tilhørte givnerne oberst Schack Brockdorff og hans hustru.

En gennemgribende restaurering 1791–92 ryddede grundigt ud. Ikke blot fjernedes fra væggene alle de 15 gamle Tjepitafier og talrige Tjgravsten, men også fem lukkede stole i skibets nordside og i Nordre Kapel (nr. 1–5). Altertavlen fra 1586 udskiftedes med den nuværende, mens Tjpræste- og Tjdeggestole nord og syd for altret fornyedes. Også et nyt Tjorgel blev anskaffet, byg-

Fig. 35. Indre set mod øst før 1888. Hvælvenes ribber og buer er smykket med en t-kalkmalet murstensdekoration, udført efter restaureringen 1862 (s. 114). Foto i NM.
 – Interior viewed towards the east before 1888. The ribs and arches of the vaults are decorated with t-murals done after the restoration of 1862.

get af Amdi Worm, Engum, og et nyt torgelpulpitur, mens Anders Kruuse byggede to nye t-pulpiturstole (nr. 13–14) med hver fire kabiner som overetager i de to kapeller. Dertil lod man stoleværket sætte i stand og male. Om farveholdningen efter 1792 vides, at den nye altertavles rammeværk havde blågrå marmorering på en mørk rødgrå bund; søjleskafter og fremspring var hvidgrå, mens grønt og forgyldning supplerede. Orgel-

facaden havde en blågrå grundfarve, hvortil der kom hvid marmorering og forgyldning.

I forbindelse med Christian VIII's kroning og besøg i Vejle 1840 blev de t-lukkede stole smykket med gardiner og reserveret majestæten og hans følge, mens Kirstine Birgitte Havemann skænkede det nævnte *alterklæde m.m. til kirken. Samtidig må man i det gamle tårnrum have opstillet kirkens særlige seværdighed, ud-

Fig. 36. Udsnit (ca. $\frac{2}{3}$) af tidligere (*)alterklæde, 1692, skænket af tolder Lorentz Steilmacher og hans hustru Drude Rantzau. Stoffet har oprindeligt tilhørt et silkebroderet kjoleskørt (s. 119). I NM. Et større stykke findes i kirken. Foto AM 2005. – Detail (c. $\frac{2}{3}$) of former (*)altarcloth, 1692, donated by the customs officer Lorentz Steilmacher and his wife Drude Rantzau. The cloth originally belonged to a silk-embroidered dress skirt.

stillingskisten med moselaget af dronning Gundhild, der siden 1887 står i de la Mares Kapel.

1844 blev der overstrøget med 'perlefarve' (lyst gråt) på staderne, mens 'kongens stol' først fik perlefarve, og derpå en brun oliefarve. 1856 blev 'staderne åbnet for alle', dvs. at den faste pladsordning blev opgivet. Korets fornyelse 1855 medførte også indgreb i inventaret, men først en *restaurering* 1862 var mere omfattende. Den fandt i det væsentlige sted efter en plan af Carl Lendorf 1861 (fig. 27). Man fjernede nu alle lukkede stole og pulpiturer, mens nye tistolestader fik forøget plads ved indskrænkning af kapellernes familiebegravelser til et beskedent gravkapel for slægten de la Mare i Nordre Kapels vestlige del. Et nyt orgel og torgel-

pulpitur fik kirken også, instrumentet blev udført af Marcussen & Søn, Åbenrå.

Herefter kendes interiøret gennem Ferdinand Richardts tegning 1866 (fig. 34) og et fotografi fra før 1888 (fig. 35).

1900-tallets arbejder i kirken har været mere af konserverende art. 1915 blev prædikestolen som nævnt istandsat under Nationalmuseet. 1918 opdagede man på kirkeloftet en række fornemme gamle altertektstiler. De kom dels til Nationalmuseet (1939), dels er de o. 1940 blevet opsat i vægvitruiner i de to kapeller, mens andre *tektstiler af tilsvarende art er kommet til Vejle Museum 1967. Samme år fik kirkerummet med den seneste restaurering sit nuværende udseende.

ALTRE OG ALTERKLÆDER

Alterbordet er muret og vistnok fra 1967. Bordet, der måler 267×118 cm og er 92 cm højt, er opsat 160 cm fra korets østvæg og skjules helt af alterklædet. Mellem bordet og østvæggen står et 320 cm højt nyere skab med gennemgang og grå bemaling. †*Alterborde*. Der vides intet nærmere om alterbordet før 1855.¹³⁴ På Lendorfs restaureringsplan 1861 ses det da planlagte alterbord muret op imod østvæggen (fig. 27), en placering det fik ved sin opsætning 1862. †*Alterbordsforsider*. 1713 lavede man nogle lister ved alterbordet.²³

Alterklædet er nyere, af vinrødt fløj med enkelt kors af guldagraner samt guldfrynser forned. Klædet dækker alterbordets tre sider.

Tidligere alterklæder. (★)1 (Fig. 36), 1692, silkebroderet, tidligere med årstal »1692« og giverinitialer »LSMDR« for tolderen Lorentz Steilmacher og hans hustru Drude Rantzau (jf. dåbsfad nr. 2). Stykket er angiveligt skænket som 'alterdug', men har formentlig fra første færd tjent som alterklæde, hvilket dets dimensioner også tilsiger. Stoffet, af lysegrå silkereps, har oprindeligt tilhørt et fornemt kjoleskørt og er ved omdannelsen til alterklæde afpasset til ca. 95×365 cm. Klædet, med underfor for broderierne, udgør fem lige brede baner, af hvilke de to farvemæssigt bedst bevarede siden 1939 er i Nationalmuseet (fig. 36–37). På hver af de fem baner er broderet en stor blomsterplante med grenet stilk, der flankeres af mindre blomster, som er bundet sammen med en sløjfe. Ud af toppens fantasiblostm vokser nok en lille blomstervækst, og i øvrigt ses blomster med karakter af tulipaner, roser, liljer og nelliker i klare, brogede farver. En skoningskant af lærred forneden må stamme fra kjoleanvendelsen, der i øvrigt giver sig til kende ved spor efter læg foroven. Initialer og årstal, der selvsagt er kommet til 1692, har øjensynligt været sølvbroderede, kanterne forsynet med frynser (jf. ndf.).

Kjolen, fra o. 1680, har været et kostbart importstykke, fransk eller nederlandsk, der næppe har været at købe i Vejle, mere tyrkisk-indisk inspireret end kinesisk.¹³⁵ Kvaliteten rimer udmærket med Drude Rantzaus adelige status, og hendes øjensynlige deroute kunne for så vidt have været

Fig. 37. Detalje af tidligere (★)alterklæde fra 1692 (jf. s. 119, fig. 36). Foto AM 2005. – Detail of former (★)altar-cloth from 1692 (cf. fig. 36).

en nærliggende anledning til at skille sig af med kjolen. Giverparrets lave sociale position ses deraf, at Lorentz Steilmacher ved sin begravelse i kirken 1694 fik et beskedent hvilested til 3 dl. Enken gav de for almindelige folk vanlige to vokslys.²³

1692 ses inventariet øget med 'en alterdug af lærred isyet i blomster, foræret af signeur Lorentz Steilmacher og hans kærester' (dvs. hustru).¹³⁶ Klædet kan kun sporadisk identificeres i 1700-tallets inventarier, og 1794 nævnes det som 'et i rødt broderet silke-damask dække med frynser og sølv udsyet navne »LSMDR 1692«'.¹⁷ Betegnelsen 'dække' må som nævnt angive en brug som alterklæde.¹³⁷ Det vil også passe bedst med de mål, stoffet er overleveret i, da det er for langt som dug, men som alterklæde ville kunne dække også altrets sider, ligesom blomsterne derved ville kunne ses oprette og således komme til deres fulde ret. En gang i løbet af 1800-tallet må stykket være kommet på kirkeloftet, hvor det blev fundet

Fig. 38. Tidligere *✱*alterklæde, 1796, midtpartiet, skænket af kammerråd Søren Fogh (s. 120). I Vejle Museum. Foto HW 2004. – *Former ✱altarcloth, 1796, central section, donated by Counsellor Søren Fogh.*

1918. Initialer og årstal manglede da, men Johannes Wolthers har utvivlsomt ret i sin identifikation af stoffet.¹³⁸ Mens $\frac{2}{5}$ af dugen 1939 kom til Nationalmuseet (inv.nr. 629-1939), forblev den største del i kirken, opsat o. 1940 på sydkapellets søndre væg i en glat grå ramme med glas for.

2) (Fig. 38), *✱*1796, skænket af kammerråd Søren Fogh (jf. *†*alterkande og *†*beklædning til prædikestol). Klædet er af vinrød velour, 513×100 cm, og har midtpå en sølvbroderet bladkrans med giverens initialer »S.F.« som sølvmonogram. Under kransen læses årstallet »1796«, og klædet afsluttes forneden af en 3½ cm bred sølvagraman og en 10 cm bred kant af sølvfrynser. Til klædet hører en *remse* (påsyningskant, fig. 38), 17×470 cm, også af rødt fløj og forneden forsynet med tilsvarende frynser og messinghægter til ophæng.

1794 satte Søren Fogh i sit testamente penge af til et nyt alterklæde, der udførtes af 'blåt' (?) fløj med brede sølvtrusser og frynser, og som forsynedes med de ovennævnte initialer og årstal.²³ Klædet, der 1927 opbevarede ved kirken,⁵⁸ blev sammen med påsyningskanten overdraget til Vejle Museum 1994 (inv.nr. 1644×6A-B).

3) (Fig. 39), skænket 1840 af Kirstine Birgitte Havemann, f. Vinding (jf. *✱*fonteomhæng og

lysekrone nr. 2) i anledning af Christian VIII's kroning. Af klædet er alene midtdelen i behold, 100×157 cm, af blåt, dekomponeret fløj med dekorationer i sølvplade og sølvbroderi. I midten en stor krone over indskriften »28. juni« og det broderede årstal »1840«. Kronen flankeres af majestæternes kronede monogrammer »CR« og »CA« i sølv, omfattet af broderede laurbærgrene. Endelig ses yderst forneden giverens initialer i sølv: »H« (tv.) og »W« for Havemann og Winding. Nederst afsluttes klædet med en kant af sølvagramaner og frynser. Det omtales 1853 som et mørkeblåt fløjlsomhæng med sølvfrynser og majestæternes navne. 1857 påsatte skrædder A. O. Hansen 'sølvbroderiet på altertøjet'.²³ Klædet brugtes til hen imod 1900 og blev 1918 fundet henlagt på kirkeloftet.⁵⁸ Herefter opsattes det afkortede klæde o. 1940 i glas og gråmalet ramme på nordvæggen i nordkapellet.

4) *✱*1853, af vinrød velour med stort kors i guldagaman, 92×510 cm. Forneden en 10 cm bred sølvfrynse, foroven hæfter. Klædet er gennemforet med rød kunstsilke. En tilhørende *remse* af samme materiale, 18×468 cm, har kantende guldagaman og guldfrynse. Klædet er formentlig identisk med et anskaffet 1853, hvortil værgen havde udgifter til frynser, guldagamaner og sy-løn.²³ 1994 overdraget til Vejle Museum (inv.nr. 1644×4A-B).

✱Remser til alterklæder (påsyningskanter). 1-2) O. 1900, nogenlunde ens, 400×19 cm, og 390×40 cm, af rødt fløj med messinghægter til ophæng. Er kommet til Vejle Museum 1994 (inv.nr. 1644×D).

†Alterklæder. I en senmiddelalderlig fortegnelse over kirkens humlegårde nævnes et pantsat stykke grøn »medelbusk« (klæde), der ved indløsning skulle tilfalde dels kirken (med halvdelen), dels Vor Frue Alter (jf. s. 76).¹³⁹ Stykkerne må have været tænkt som kirkelige paramenter, muligvis alterklæder.

1605 blev alterklædet 'forbedret', og 1618 betalt værgen Niels Hansen for at bøde på klædet 'med sit eget silke og noget silketøj, han tillagde'. 1640 blev begge alterklæder sædvanemæssigt vasket juleaften, og det samme skete til påske og pinse. 1654 udførtes to atlaskklæder til at hænge

Fig. 39. Alterklæde, 1840, midtpartiet, skænket af Kirstine Birgitte Havemann, f. Vinding, i anledning af Christian VIII's kroning (s. 120). Foto HW 2004. – *Altarcloth, 1840, central section, donated by Kirstine Birgitte Havemann, née Vinding, on the occasion of King Christian VIII's Coronation.*

på alterbordets sider. 1655 anfører inventariet dels et gammelt slidt alterklæde, dels et syet med rød silke, som var givet af salig Maren Knudsdatter (jf. †alterdug). Da det nye alterklæde 1676 blev stjålet, indkøbte værgeren 2 alen kattun (bomuld) til at kante det gamle med. 1683 nævner inventariet et gammelt alterklæde af hvidt og gråt silketøj til daglig brug og et nyt af rød damask med røde frynser. De to klæder tjente sammen 1700-tallet ud.²³ 1890 skænkede fabrikant I. C. Christiansen og hustru (jf. bæger, dåbsfad nr. 3 og lysekrone nr. 5) et alterklæde med guldfrynser,⁵⁸ der ifølge kirkesynets anvisning skulle genbruges fra ældre klæde.¹⁴⁰

Tidligere **alterduge*. 1-6) Alle fra første del af 1900-tallet og siden 1994 i Vejle Museum (inv. nr. 1644×7-10AB og 11A-B). 1) 1910, en alterdug af hvidt hørlærred, kantet af en bred maskinsyet kniplingsblonde, 300×260 cm. 2) O. 1910, en alterdug af råhvidt hørlærred, 265×105 cm, der forneden afsluttes af en bred bort med kirkemotiver i venetiansk syning.¹⁴¹ 3-4) 1920, to alterdugsremser, begge af hvidt lagenlærred, den ene 466×42 cm, den anden 464×18 cm. 5-6) 1930, to alterdugsstykker, det ene af hvidt lagenlærred, 236×132 cm, det andet af hvidt etamine, 246×80 cm. 8) 1938, en alterdug af hvidt hørlærred, 280×214 cm.

†*Alterduge*. O. 1645, skænkede Maren Knudsdatter (jf. †alterklæde) en dug med Kristi Lidelseshi-

storie broderet i rød silke. Hendes gave 'i levende live' noteredes, da hun 1648 skulle begraves i koret. 1684 nævner inventariet den som en gammel silkesyet dug. 1686 forærede Margrethe Svane en silkesyet dug. 1745 opbevaredes i †kisten til alterklæder en 'gammeldags kniplingsdug med to navne påsyet', samt to 'udsyede' silkeduge, der nu var ubrugelige, og som efter klokkeren monseur Myhlenstedts beretning ikke havde været brugt i 30 år. 1756 skænkede en 'hvid drejelsdug med et udsyet navn i dobbelt træk (spejlmonogram) og årstal'. 1794 kunne kun årstallet læses, 'formedelst den ofte har været i vask'.¹⁷ 1796 og årene derefter opfører inventariet to 'alterduge af linned drejl', 1853 en dug af drejl og en fin dug med kniplinger om. 1859 moderniserede man 'den gamle alterdug' med 9½ alen indkøbte blonder, og 1880 blev en ny broderet alterdug skænket 'af damer'.²³

ALTERPRYDELSER

Altartavle (fig. 41), 1791, udført af Jens Hiernøe, Horsens, delvis bekostet ved en donation af den da for længst afdøde hospitalsforstander Kai Stallknecht (†1754) og hans hustru Kirstine Kristensdatter Kirkeby for deres begravelse i koret.²³ Den klassicistiske tavle er arkitektonisk opbygget med fremskudt midtparti, der rummer et arkadefelt med maleri, som flankeres af delvis kanneleerede korintiske søjler. Bueslaget afsluttes oventil af en volutkonsol, mens sviklerne rummer bladværk. De to søjler hviler på fodstykkets glatte fremspring, fodfeltet har udskåret sløjfeophæng med drueløv og kornaks, og i fodstykkets sidefelter ses små medaljoner med drueløv. I tavlens smalle sidepartier er under laurbærkranse udskåret sløjfebånd med symboler for Troen, Ordet, Loven og Musikken (kors, bog, tavler og lyre). Midtfeltets frise prydes af guirlander og tandsnit, og over gesimsen krones tavlen af Jahves navn (på hebræisk) i omfattende stråle- og skykrans med tre buttede englehoveder tittende ud af skyerne. Yderst på sidefelternes gesims flankerer to store vaser i Louis seize-stil.

Siden 1967 har tavlen atter sit originale *maleri*, Kristi Opstandelse (fig. 42), der i et hjørne er sig-

Fig. 40. Indre set imod øst. Foto HW 2004. — *Interior viewed towards the east.*

Fig. 41. Altertavle, 1791, udført af Jens Hiernøe, bekostet af den da forlængst afdøde hospitalsforstander Kai Stallknecht (†1754) og hans hustru Kirstine Kristensdatter Kirkeby (s. 121). Foto HW 2004. – *Altarpiece, 1791, by Jens Hiernøe, paid for by the then long since deceased hospital superintendent Kai Stallknecht (†1754) and his wife Kirstine Kristensdatter Kirkeby.*

neret med navnet på kunstneren, »Carsten Bræstrup«, Horsens. Billedet, der er udført i olie på lærred, efter samme forlæg som et maleri i domkirken i Bayeux (Normandiet),¹⁴² viser Kristus, der svæver op af graven, hvis sten væltes fra af en engel, mens de romerske soldater ligger lamslåede i forgrunden. Farverne er dæmpede brune, blå og grå. Maleriet er istandsat ved genopsætningen

1967, da det fik nyt lærred og et gulnet lag lak fjernedes.

Træværkets staffering er udført 1967 af Ingolf Røjbæk. Grundfarven er lilla, søjler og lister står grå, sidefelternes bladværk er grønt, siraterne forgyldte.

Et yngre *altermaleri* fra 1930, også af Kristi Opstandelse, er udført i olie på træ af Niels Skov-

Fig. 42. Kristi Opstandelse, altertavlemaleri, 1791, udført af Carsten Bræstrup (s. 121). Foto NM 1974. – *The Resurrection of Christ, altarpiece painting, 1791, by Carsten Bræstrup.*

gaard og skænket af en anonym giver. Kristus, i lang hvid kjortel, ses frontal idet han træder forklaret ud af graven med armene løftet ud fra sig. Foran ham ligger gravens sten, tv. knæler en engel betaget, og th. i forgrundens mørke ligger der to soldater. Billedet, der er signeret med monogram »NSK«, har bred klassicerende ramme malet i gråt med lidt guld og er siden 1967 ophængt på søndre sideskibs endevæg i vest.

Altertavlens anskaffelse 1791 synes til dels at være muliggjort ved en gave fra hospitalsforstander Kai Stallknecht, efter hvis ønske sønnen Lorentz Stallknecht 1758 ved fundats henlagde 100 rdl. til en ny altertavle. Pengene, der skulle være

godtgørelse for hans begravelse foran tavlen, må med deres renter antages brugt på tavlen 1791.¹⁴³ Tavlen slutter sig nøje til den meget faste form, Hiernøe benyttede i sine altertavler. Særlig nær står altertavlen i Hatting fra 1786.¹⁴⁴ Maleriet må Carsten Bræstrup have malet samtidig med selve tavlens udførelse,¹⁴⁵ og han har formentlig også givet tavlen sin første staffering. Dens undersøgelse 1948 viste på rammeværket en blågrå marmorering på mørk rødgrå bundfarve. Søjleskafter og fremspring stod hvidgrå, mens der konstateredes forgyldning på lyren og grønt på palmegrenene. Arbejder 1855 og 1862 omfattede formentlig malet opfriskning af tavlen, for herefter sagdes koret 'med de gjorte forandringer' at være meget smukkere. Provstesynet fandt det dog ønskeligt, at tavlen blev forsynet med et par sidefløje, da den i sin 'nuværende skikkelse synes temmelig smal'.¹⁴⁰ En mørk og broget staffering med rød bundfarve, egetræsådring og nogen forgyldning må være kommet til i slutningen af 1800-tallet (jf. fig. 61).

(†) *Altertavle*, o. 1500, bevaret er to udskårne apostle (fig. 43) af egetræ, 64 cm høje, med attributter, der er fornyede i forbindelse med figurernes nystaffering 1967. Identifikationen er således usikker. Begge har fyldigt fuldskaeg og skulderlangt, viltet hår, og en fodsid kappe er ført ind foran kroppen med tunge knækkende folder. Den ene, 'Filip' (fig. 43a), bærer korset i sin (fornye?) venstre hånd, mens den højre holdes lukket foran brystet og har grebet om et attribut. Den anden, Thomas (fig. 43b), holder vinklen i sin løftede højre hånd, mens den venstre (fra 1967) peger mod vinklen. Røjbæks farvesætning omfatter koksfarvet og brunt hår, mens dragterne er grå og henholdsvis beigefarvede og grønne. Siden 1967 opsat (med utilgængelige bagsider) på nordvæggen i nordre sideskibs 2. fag fra øst.

Apostlene er af en type, der næsten altid har hørt hjemme i en højaltertavles sidefløje. Fra 1862 til 1967 var de opsat yderst på skranken til de la Mares gravkapel, hvor de ses på et fotografi fra 1923 (fig. 99). De to apostle bærer her attributter svarende til de nuværende, men heller ikke disse var oprindelige, idet de synes at have været fornyelser fra 1800-tallet. Thomas havde da åbenbart en venstrehånd, som pegede nedad.

Fig. 43a-b. Apostelfigurer fra (†)altertavle o. 1500 (s. 124). Foto AM 2005. – *Apostle figures from (†)altarpiece c. 1500.*

†*Altertavle*, 1586, skænket af borgmester Mads Thorsen og hans hustru Anne Findsdatter (jf. dåbsfad nr. 1 og †lukket begravelse). Han havde året før givet 'et halvt hundrede daler til den altertavle, han af sin egen bekostning lod gøre til kirken', imod at få et bekvemt begravelsessted i koret.²³ Tavlen, der bar årstallet og giverparrets navne »Matz Torsen« og »Anne Eidsdotter«, kaldtes 1759 »gammeldags med to Laager og Aars-Tall 1586«.¹⁴⁶ Den har således hørt til den tidlig-protestantiske type, der endnu som de katolske havde bevægelige sidefløje. Formentlig har den også sluttet sig til tidens katekismustype (med indskrifter), for da tavlen 1689 blev stafferet af Peder maler, nævnes udtrykkelig fornyelse af de bogstaver, som var slidte.²³ 1713 betaltes Bent maler 6 dl., 2 mark for at renovere altertavlen, der

bl.a. fik sat fire piller 'oven på'. 1731 betaltes for at overtrække alter og prædikestol med 'sørgetøj' i anledning af Frederik IV's død.²³

Et lille *krucifiks* af træ (fig. 44) udgøres af en Kristusfigur fra o. 1700,¹⁴⁷ der snarest har hørt til et kistekrucifiks,¹⁴⁸ samt et kors fra 1936 eller kort derefter. Figuren, af egetræ, 39 cm høj, hænger dybt i armene, hvis hænder velsigner udad. En tornekroner hviler på det lange, uroligt krøllede hår, hovedet er drejet mod højre og let sænket, øjnene åbne. Kort krøllet lændeklæde, højre ben er lagt over det venstre og fødderne fæstnet med én nagle. Bemalingen er gammel og måske oprindelig, hudfarven er lys, og hår og fuldskæg fremtræder brunt, ligeledes lændeklædet. Det glatte kors er af blankt egetræ, 82 cm højt og har foroven en seddel med Pilati ord. Ophængt i

Fig. 44. Krucifiks, Kristusfiguren fra o. 1700 stammer formentlig fra en kiste i de la Mares Kapel (s. 125). Foto HW 2004. – *Crucifix. The figure of Christ from c. 1700 probably comes from a coffin in the de la Mare Chapel.*

midtskibet på østligste pille i nord. Krucifiksfiguren er fundet 1918 i de la Mares Kapel (jf. dette) under 'en dyngte murbrokker og andet affald'.⁵⁸

ALTERTILBEHØR

Altersølvet er i sin kerne fra 1681, udført af Clemens Sørensen, Århus, og foræret til kirken af samtlige rådmand Peder Jensen Hovers arvinger for hans begravelse.²³ Disken er fornyet 1791 af Mathias Winge i Vejle.¹⁴⁹ *Kalken* (fig. 45), 25 cm høj, har sekspasformet fod med to afsæt, et afrundet under et rektantet med tandsnit. Foden er drevet stejlt op imod et sekssidet skaftled, og den lidt afladede knop har både på over- og undersiden en smukt opdreven dekoration af englehoveder vekslende med bundter af frugt og druer. Det glatte bæger med udsvajet rand er en fornyelse,

formentlig fra 1854, da guldsmed Fischer omarbejdede 'corpussen'.²³

På en af fodens tunger er graveret et cirkelkors, der markerer begyndelsen af en versalindskrift: »Denne kalck och disch hafver samtliich salig Peder Iensen Hovers Arfvinger foræret til Weille Kiercke Gvd til Ære och Kierken til sierat anno 1681«. Under cirkelkorset ses to stempler, det ene for guldsmed Clemens Sørensen (†1687), Århus (Bøje 5851), det andet vistnok et månedsmærke (Krebsens eller Skorpionens tegn). Under foden har kalken en sikkerhedsgraving: »Sct. Nicolay Kirke Vejle-DK«, som også findes på alt øvrigt kirkesølv. *Disken*, tværmål 17 cm, er glat og har på fanen et cirkelkors som kalkens. På fanens underside to ens stempler (Bøje 6394) for Mathias Winge, Vejle (†1794),¹⁴⁹ der med hjulkorsets former i stil med kalkens tydeligt har søgt at fastholde sættets enhed. Disken fremtræder nu stærkt bulet, og fanen har måttet loddet fast, vel 1854, da disken fik 'loddet en rand omkring'.²³

Det oprindelige sæt (med †disk fra 1681) optræder i inventariet 1683 som en stor ny forgyldt kalk og disk med en vægt af 77½ lod. 1745 hørte til sættet et gammelt †futtural, der 1795 måtte fornys. 1791 udførte og forgyldte guldsmed Winge den 'tallerken, der hører til kalken', mens den gamle brøstfældige †disk gik til omstøbning. Den ny vejede 10 lod og 2½ kvint, den gamle 10 lod. 1857 leverede bogbinder Petersen et nyt †futtural til kalken, betrukket med safian (fint læder) udvendig og fløjel indvendig. 1884 istandsatte guldsmed J. Sørensen kalken og †alterkanden.²³

†*Altersølv*. 1582 nævner inventariet en kalk med disk. 1624 fandt præsterne kalk og disk for små, hvorfor Hans guldsmed¹⁵⁰ forstørrede bægeret og forsynede det med samme »Thour« våben (?) som 'den gamle messehagel'. Sættet må være gået til under den efterfølgende Kejserkrig, da en tysk officer, Løjtnant Johan von Heit, 1627 fandt sig foranlediget til at give et (stjålet?) altersæt af sølv for sit lejersted i koret.¹⁵¹ Inventariet 1655 nævner kalk og disk af sølv, vægt 38¼ lod. 1676 blev altersølvet atter stjålet tillige med et †alterklæde. I den anledning gav borgmester Claus Hansen Svane 1678 kirken en disk (jf. sygesæt), der vejede

Fig. 45. Alterkalk, 1681, udført af Clemens Sørensen, Århus, og foræret til kirken af rådmand Peder Jensen Hovers arvinger (s. 126). Foto AM 2004. – *Chalice, 1681, by Clemens Sørensen, Århus, donated to the church by the heirs of the alderman Peder Jensen Hover.*

7 lod og 5½ kvint, mens provsten Hans Jeremiasen Wolff skænkede den eksisterende oblatæske.²³ Til det nuværende altersølv fra 1681 har hørt en oprindelig $\dagger$ disk (se altersølv).

Oblatæske (fig. 46), 1677, skænket af provsten mag. Hans Jeremiassen Wolff (jf. $\dagger$ klokke nr. 3 og $\dagger$ epitafium nr. 15). Æsken er cirkulær, tværmål 10,5 cm, 3,3 cm høj, med svagt hvælvet låg, der er fæstnet med et profileret hængsel og har fornyet lukke. På låget omkranser en blomsterranke en ligeledes graveret medaljon med kursivindskrift: »A Domino ad Dominum (fra Herren til Herren). M(agister) Hans Jeremiesön Wolf. Anno 1677«. Under æskens bund ses graveret »W. 20 lod«. Stempler savnes. Gaven var foranlediget af, at kirkens altersølv var blevet stjålet 1676 (jf. $\dagger$ altersølv). 1701 betaltes Jørgen guldsmed for at re-

parere æsken.¹⁵² 1796 sagdes æsken at være 'omgjort' 1791, og 1854 blev den repareret af guldsmed Henrik Christopher Fischer (mester i Vejle 1840-70), der omloddede to rande og satte nye hængsler på.²³

$\dagger$ *Oblatæsker*. Inventariet 1655 nævner en sølvæske 'til aflad'(?),²³ måske et middelalderligt ciborium eller en pyksis, der da har tjent som oblatæske.¹⁵³

Alterkander. 1) O. 1900, af sort porcelæn med guld Kors, leveret af Bing & Grøndahl. 2) 1951, slank kandeform med seksidet fod, der bærer giverindskrift med versaler: »Andrea Bertelsen/ Sct. Nicolai Kirke/ Mine Bertelsen/ 1951«. Mærket Tretorn »51« og »Jørgen Frandsen«.

$\dagger$ *Alterkander*. En lille sølvkande til vin, givet af Magdalena Pogwisch (jf. $\dagger$ gravsten nr. 3), blev 'borte da fjenderne var i landet 1627'. To år efter måtte kirkeværgen med sin 'højeste ed' bekræfte sagsforholdet.²³ 1654 nævnes ti flasker, som der hentedes vin i, og som blev båret i et blåt atlaskesbånd af 1½ alens længde. 1655 anfører inventariet en tinflaske rummende én pot, der var givet af Henrik kandestøber til at hente vin i; den fandtes endnu 1695. 1684 købtes en 'glarflaske' til

Fig. 46. Oblatæske, 1677, skænket af provst Hans Jeremiassen Wolff (s. 127). Foto AM 2004. – *Wafel box, 1677, donated by Dean Hans Jeremiassen Wolff.*

Fig. 47. Sygesæt, 1578, kalkens bæger fornyet 1767, disken 1678 ved gave fra borgmester Claus Svane (s. 128). Foto AM 2004. – *Chalice and the paten for the sick, 1578. The bowl of the chalice was replaced in 1767, the paten in 1678 as a gift from Mayor Claus Svane.*

messevinen, 1752 en 2 potters flaske til samme formål, mens en gammel udgik. 1794 skænkede kammerråd Søren Fogh testamentarisk kirken en alterkande af sølv, der ifølge inventariet 1797 vejede $53\frac{1}{8}$ lod og bar giverens navn »Søren Fogh« samt årstal »1797« (jf. *†alterklæde*). Kanden istandsattes 1884 af 'guldsmid Sørensen',¹⁵⁴ og fandtes muligvis endnu 1927.⁵⁸ 1836 købtes en porcelænskande 'på porcelænsfabrikken i Kbh.', udtrykkelig til brug for kommunionen; den må på et tidspunkt være afløst af den nuværende porcelænskande.

Ske, 1858, af sølv, 17 cm lang, enkel og glat med skaft og laf næsten i en ret vinkel. På skaftets bagside ses graveret »1858« samt to stempler, af hvilke det ene må bestemmes som (Bøje 7101) tilhørende Mathias Møller i Haderslev (†1868). Han har vel kun været leverandør, for ved erhvervelsen 1858 kaldtes skeen en 'københavnsprøve'.²³

Sygesæt. 1) (Fig. 47), i sin kerne fra 1578, ifølge Danske Atlas 1769 anskaffet af (værgeren) Laurids Petersen (»Laurentius Petri«) på kirkens bekostning.⁵⁹ Kalkens bæger er fornyet 1767, disken 1678 ved gave fra borgmester Claus Hansen Svane (jf. *†alterdug*, *†alterdisk* og *†klokke* nr. 3).²³ Ifølge inventariet 1655 vejede det oprindelige sæt $24\frac{1}{4}$ lod.²³ *Kalken*, 17 cm høj, har sekssidet fod, der på renæssancevis er drevet stejlt op imod det sekssidede skaft. Gotisk knop med seks tunger og mellemfaldende rudebosser, der har graveret bladros. Bægeret fra 1767 har under en graveret dobbeltlinje graveret kursivindskrift: »Denne Kalch er bleven gjort A(nn)o 1578. Men af nye omgjort A(nn)o 1767. Veyer med Patellet (d.e. disken) 24 Lod«. Kalkens oprindelige *†bæger* har formentlig haft en længere indskrift omfattende ikke blot årstallet »1578«, men også det ovennævnte navn »Laurentius Petri«. *Disken*

fra 1678, tværmål 11 cm, har på fanen graveret et cirkelkors overfor et Jesusmonogram, og i fordybninger er graveret navnet på giveren: »Clavs Hansen Svan«, derunder hans våben og årstallet »1678« (stempler savnes). Sættets *oblatæske* er fra første del af 1800-tallet, cirkulær, tværmål 6,5 cm, 4 cm høj, låget er let hvælvet, siden svajet og bunden afrundet, således at æsken kan ligge inden i kalkens bæger; stempler savnes. I sort *futteral* fra 1890. Til sættet hørte 1655 en liden *†sølvflaske* til vin 'at besøge de syge med', vejende 14¾ lod. Flasken, der var skænket af sognepræst Niels Frandsen (†1642, jf. *†epitafium* nr. 12), blev 1658 gjort større af Henrik kandestøber. I inventariet 1683 omtales flasken som gammel og ubrugelig 'med mag. Niels Frandsens navn på', 1695 opgives vægten til 15 lod. Fra 1701 savnes flasken i inventarierne, men 1751 blev den fundet i dødsboet efter provst Mouritz Mouritzen Høyers og gaves videre til efterfølgeren.²³

1721 betales 'Christen Guldsmid' (Christen Olesen, Vejle) for at lodde den lille kalk og disk, og 1767 udførtes nævnte reparation af guldsmid Mathias Winge.¹⁴⁹ Sættet kaldtes noget overdrevet for næsten ubrugeligt og var 'ganske af ny blevet omstøbt' for 5 rdl. 3 mark.

2) O. 1968, standardtype med bægerformet kalk, glat disk, korsprydet oblatæske og vinflaske med skruelåg, der passer ned i kalkens bæger. Sættet er stemplet med Københavns bymærke (1968), initialerne »GG« og Guardeinmærke for Gerhard Hansen. Tilhørende *futteral*.

3) Nyere, af tin i enkle former, bestående af en kalk, 20 cm høj, og en disk, tværmål 16 cm, med konkav hulet fordybning. Mærket »3B, 93% tin Danmark«.

†Sygesæt. 1) O. 1630 nævner inventariet 'en lille sølv kalk og disk' som blev borte 'i fjendernes tid', altså under Kejserkrigen. Eftersom sættet da manglede, kan det næppe dreje sig om det bevarede fra 1578.²³ 2) 1898. Dette år betales guldsmid G. Guldbrandsen i Vejle¹⁴⁹ for en kalk bestående af 1 bæger, 1 flaske, 1 tallerken og 1 æske/etui.²³

Et bæger af bøhmisk glas (fig. 48) fra o. 1906 er skænket 1969 af frøken Cathrine Christiansen, datter af fabrikant I. C. Christiansen (jf. *†alterklæde*, dåbsfad nr. 3 og lysekrone nr. 5). Bægeret

Fig. 48. Bæger, o. 1906, af bøhmisk glas, skænket af Cathrine Christiansen 1969 (s. 129). Foto AM 2004. – Cup, c. 1906, of Bohemian glass, donated by Cathrine Christiansen in 1969.

har form af en cylindrisk lågpokal, 42 cm høj, med ophøjet ranke- og blomsterudsmykning på den nedre del og på låget, der ender i en sneglehusagtig knop. Siden smykkes fortil af et Nadvermaleri (efter Leonardo da Vinci), mens man bagtil ser Helligåndsdue samt symboler for Troen og Håbet. I. C. Christiansen skal have købt bægeret o. 1906 i Karlsbad i Bøhmen, hvorefter det prydede først hans, siden datterens hjem i Søndergade.¹⁵⁵ Nu på en hylde i de la Mares Kapels sydvesthjørne.

Alterstager (fig. 49), 1592, med initialer for giverne borgmester Henrik Ditmer og hans hustru Maren Hansdatter. De smukke stager, 50 cm høje, har cirkulær, profileret fod, balusterskaft med kugle- og vaseformet led samt flad lydeskål, hvis lysetorne er fornyet i jern. På skaftets nedre, kugleformede led er graveret bomærkeskjolde for giverne, hans under initialerne »H. D.«, hendes

Fig. 49. Alterstager, 1592, med initialer for borgmester Henrik Ditmer og hans hustru Maren Hansdatter (s. 129). Foto AM 2004. – *Altar candlesticks, 1592, with initials of Mayor Henrik Ditmer and his wife Maren Hansdatter.*

(med Jesusmonogram) under »M. H. D.«, og forneden mellem skjoldene læses årstallet »1592«.

Stagerne tilhører en type, der optræder langt op i 1600-tallet, dog med kraftigere profiler; jf. f.eks. stager i Hunderup med datering 1657 (*DK Ribe* 3179). 1651 fik en af stagerne ny pibe.²³ 1979 blev stagerne brugt som redskab ved et indbrud i kirken og måtte repareres, bl.a. måtte de deformerede fodskåle rettes op, og da den ene stage var brækket over, viste det sig nødvendigt at sætte den sammen med en bronzestang midti.

To *trearmede lysestager* af sølv, 47 cm høje, er udført 1801 af guldsmed Franciscus Kozlowsky, København (†1847), og skænket 1881 af proprietær Danqvart Neergaard til Lille Grundet (Hornstrup Sogn).⁵⁸ På fodens side er prikgravet: »Wog 40 lod 3 qt.«, og ved siden heraf findes fire svært læselige stempler, af hvilke tre kan tydes: Guldsmedens (Bøje 1027), Københavns bymærke '1801', og et månedsmærke for Krebsens

tegn. Stagerne må være udført til verdslig brug og brugt i privathjem indtil 1881.

Sylvestager. 1) 1921, såkaldt Titusstage, 61 cm høj, på foden årstallet »A(nno) D(omini) 1921« og initialerne »C. M. H. – E. H.« for giverne fabrikant C. M. Hess og hustru. 2–3) 1957, to ens af sølv, 68 cm høje, et københavnsk arbejde i opulent stilblanding med løvefodder, søjleskaft og seks lysearme. På foden versalindskrift: »Denne sølvlysestage er skænket den 21. nov. 1957 Sct. Nikolaj Kirke til minde om konsulinde Sophie Becker-Christensen født Brincker i taknemlighed over, at hendes tre sønner konsul Kai Becker-Christensen, overlæge dr. med. Poul Becker-Christensen og konsul Erik Becker-Christensen er døbt og konfirmeret i Sct. Nikolaj Kirke«. Stemplet med københavnsmærke og et kronet »Michaelsen«.

†*Alterstager.* 1628 nævnes tre store »Stick Kierter« eller »Liuse Stager« af tin, som brugtes på altret.²³ 1683 havde kirken ud over alterstagerne en gammel messingstage, der var borte 1745. 1837 leverede blikkenslager Høyer to hvide, lakerede alterlys med lamper og lampeolie, og 1872 udførte drejer Christensen to *træstager* med ægte forgyldning til altret.²³ De ses på et fotografi fra begyndelsen af 1900-tallet (jf. fig. 61), der viser dem med balusterskaft og kraftigt profileret fod. Et sæt firearmede malmstager skænkedes 1930 anonymt sammen med altermaleriet fra 1930.⁵⁸

Fire mandshøje †*kandelabre* af drejet træ blev anskaffet 1859, 'og dertil nogle lyseringe af jerntråd'.²³ To af de mørkefarvede kandelabre ses på et fotografi (fig. 35) stående op imod altervæggen.

†*Alterbøger.* 1614 afviklede kirken en gæld til Søren Knudsen ved at give ham sin gamle bibel. 1619 købtes ny alterbog, og 1628 nævnes et gammelt graduale, til hvis afløsning et nyt blev givet af Niels Hansen. 1650 købte man et nyt graduale hos 'Peder bogfører' i København tillige med papir til en kirkebog. 1655 nævner inventariet foruden en gammel bibel, der var hos præsten, og som manglede en del blade, kun en gammel alterbog til sygebesøg. 1689 opføres en ritualbog og en evangeliebog, 1745 en ritualbog og to alterbøger, hvoraf den ene skulle være lånt i Hornstrup. 1813 nævnes kun en alterbog, 1829 en ritualbog, en ny og en gammel alterbog, en ny koralbog, et eksemplar af

Fig. 50. Indre set imod vest. Foto HW 2004. – *Interior viewed towards the west.*

Den augsburgske Konfession, samt en salmebog på skrivepapir med 'stor stil', der var anskaffet 1827.²³

Messehagler, tre nyere i de liturgiske farver hvid og violet.

*Messehagel, 1925, skænket af kirkekone Marie Nielsen. Hagelen er af vinrød velour med gyldent rygkors og kantning med guldagramaner. Siden 1994 i Vejle Museum (inv.nr. 1644×1).⁵⁸

†*Messehagler*. 1607 udførtes en hagel, delvis af silke. 1623 indkøbtes til en ny udført af Simon skrædder med brug af 7 alen rødblommet fløj, 9½ alen guldsnore, 5 alen rød »buekerell« (bochrael)¹⁵⁶ til at 'drage med' (trække for med) samt rød sysilke. 1624 var der bag på den gamle messehagel »de Thour forgylt vaben« (?). 1639 blev kirkens hagel repareret 'ud af den gamle messesærk', mens det tiloversblevne blev brugt til at bøde alterklædet med. Samtidig syede Bodil Andersdatter en ny hagel, hvortil bl.a. medgik kniplinger og 17 alen klosterlærred. 1640 blev begge hagler som traditionen bød vasket juleaften, ligeledes til påske og pinse. 1655 havde kirken tre hagler, dels en af rødt fløj, dels en gammel hagel af gult silketøj, der brugtes om onsdagen, og dels 'en gammel slidt messesærk'. 1656 syedes der igen en ny hagel udaf 16 alen klosterlærred og 9¼ alen kniplinger. En 1661 skænket »rød overskaaren Fløiels og med Guld broderet Messehagel« med navn »DP« (for Dorte Pedersdatter) og »DS« samt årstal »1661« eksisterede endnu 1794.¹⁷ 1684 havde kirken fire hagler, en rødblommet fløjshagel med guldkors, 'som salig Dorte Pedersdatter gav', en gammel messesærk, en anden gammel rød fløjshagel, som brugtes på bededage, samt en ubrugelig gammel hagel. Trods betegnelserne som 'gamle' blev disse hagler først afløst i løbet af 1700-tallet.²³

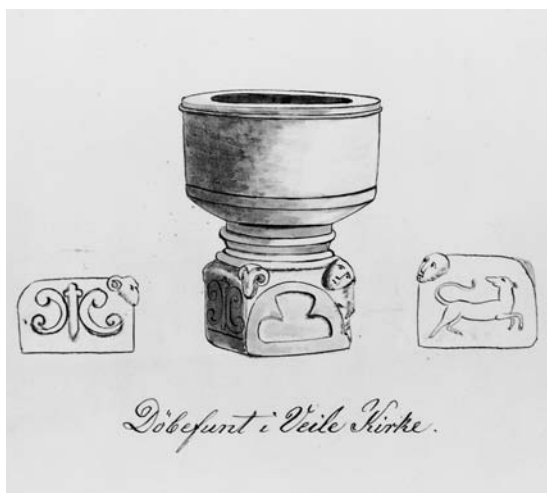

Fig. 51. Døbefont (s. 132) med detaljer af foden. Tegning af Burman Becker o. 1860 i KglBibl. – Font with details of the base. Drawing by Burman Becker, c. 1860.

1687 tilkom en hagel af rød 'printet fløj' med sølvhager, der optræder 1755 sammen med en (vistnok ny) af rødt fløj til bededagene og en gammel til daglig brug. 1758 erhvervedes en gammel hagel af rødt fløj 'uden hager', der holdt til 1808, da den blev solgt på auktion. 1834 udførte skrædder Hansen en ny hagel af karmosinrødt silkefløj med guldfrynser.²³

En *messeskjorte* fra o. 1930 er udført af råhvidt lærred, ærmerne afsluttes med en 3½ cm bred kniplingsblonde. 1994 overdraget Vejle Museum (inv.nr. 1644×2).

Alterskranke, 1967, smedjærn, femsidet, 72 cm høj, med 15 fag, opdelt af spinkle stivere, der på hjørnerne krones af en messingknop. Skamlen har betræk af lysebrunt, imiteret læder.

†*Alterskranker*. 1) 1748 blev 'tralværket ved altret' repareret.²³ 2) 1791 opsatte Søren Carstensen et nyt knæfald for kommunikanterne og samtidig et knæfald ved *†skriftestolen*.¹⁵⁷ 1811 arbejdede en karl ved knæfaldet, og 1842 lod man gelænderet reparere og nye 'tapper' sætte i dets balustre. Endelig betaltes der 1856 for at flytte knæfaldet hele seks gange i forbindelse med korets fornyelse.²³ 3) 1860 betaltes snedker K. Klæstrup for to polerede søjler med balustre i et nyt knæfald (jf. fig. 34),²³ der eksisterede ind i 1900-tallet. Det ses på Lendorfs plan (fig. 27) og på ældre fotografier (jf. fig. 35 og 61).

†*Alterskamler*. 1797 nævnes en lille skammel ved altret, betrukket med blå fløj og sølvfrynser. 1887 betrak man en bedeskamlet med plys og sølvbånd.

DØBEFONTE, KORGITRE M.M.

Døbefont (fig. 52), romansk, anskaffet til kirken 1747.²³ Den er af granit, 89 cm høj, nærmest beslægtet med den sydvestjyske type (Mackeprang: *Døbefont* 2, 61, 166). Foden er af grålig granit, baseformet, med hjørneknopper i form af velhugede mands- og vædderhoveder. Én knop udgør et vædderhoved (fig. 53), en anden et mærkeligt liggende mandshoved (fig. 51, 53), en tredje hjørneknop er afstødt, mens den sidste har form af et mindre vædderhoved ved siden af et lige så lille liggende mandshoved. Skjoldelterne prydes til dels af relieffer. I vest ses et Livstræ (fig. 53), i

Fig. 52. Døbefont, romansk af granit, anskaffet 1747 (s. 132). Foto AM 2004. – *Romanesque granite font, acquired in 1747.*

syd et forsænket felt i trekloverform og i øst en løve med kun antydet hoved (fig. 53–54); det sidste felt i nord er glat. Et cylinderskaft med vulst danner overgang til kummen, der er af rød granit, cylinderformet med konisk underdel, tværmål 89 cm. Kummesiden afgrænses forneden af et bånd, foroven af en spinkel vulst. Fordybningen er harmonisk med et nu udstøbt afløbshul, og mundingranden er noget skadet ved afslag. På foden og kummens underside ses små rester af kalk eller hvid maling. 1882 blev malingen på fonten borttaget (»afædt«) af maler W. A. Petersen.²³

Den bedste parallel til fodens vædderhoveder findes i Skanderup Kirke ved Kolding, hvor kummen er af regelret sydvestjysk type, mens foden (af sandsten) på hjørnerne har små figurer og vædderhoveder som Vejlefontens (DK Ribe 2562ff.). De sidste peger imod byggepladsen ved Ribe Domkirke. Fodens skjoldmotiver har sidestykker i samme område, bl.a. på fontene i Gesten og Vamdrup (DK Ribe 2528, 2668).

Hvor fonten stammer fra, vides ikke. 1747 nævnes anskaffelse af 'en stor font af sten til dåben',²³ der må dække over den nuværende font. 1861 var det planen at stille fonten ved nordvæggen i det nye kors vestfag (jf. fig. 27). Siden begyndelsen af 1900-tallet står fonten midt i koret (jf. fig. 61).

†Døbefont. Omtale af 'dåben' og 'dåbsstedet' i søndre sideskib er indirekte vidnesbyrd om en ældre døbefont,¹⁵⁸ ligeledes et dåbsfad (nr. 2) skænket 1704. Den ældre font kan have været fra kirkens opførelsestid i 1200-tallet eller have haft en forgænger fra den tid.

Dåbsfade. 1) (Fig. 75), o. 1580–1600, med giverindskrift for Maria Johanne Møstings 1720 (jf. jordpåkastelsesspade), men også med ældre initialer og bomærker, der må tilhøre fadets første ejere, og som synes at kunne datere det før 1600. Fadet, tværmål 56 cm, er glat med plan bund, stejl side og en smal fane. Herpå er med skrifskrift graveret »Saalig Maria Johanne Mestings

Fig. 53–54. Detaljer af døbefontens fod, øverst helhed med vædderhoved, nederst løve (s. 132). Foto AM og HW 2004. – *Details of the base of the font. Top: The whole, with a ram's head. Bottom: Lion.*

Fig. 55. Dåbsfad nr. 2, o. 1650, skænket 1704 af Drude Rantzau (s. 134). Foto AM 2005. – *Baptismal dish no. 2, c. 1650, donated in 1704 by Drude Rantzau.*

1720« og over for to bomærker samt initialerne »MTAFD«. De må stå for Mads Thorsen og Anne Findsdatter (jf. *†*altertavle og *†*lukket begravelse).¹⁵⁹ Madam Møsting blev ifølge kirkens regnskaber begravet 1720 i skibets 'brede gang'. I inventariet 1736 nævnes dåbsfadet (og spaden) som gaver fra Maria Johanne Møstings,²³ ligeledes i G. F. Gaarmanns Efterretninger om Vejle 1794.¹⁷ 1862 blev fadet ophængt nordligt på skrankemuren til de la Mares Kapel (jf. fig. 99), og 1936–67 hang det indenfor på vestvæggen.

2) (Fig. 55), o. 1650, af messing, formentlig nederlandsk, skænket til fonten 1704 af Drude Rantzau (*†*1719), enke efter Lorentz Steilmacher (jf. tidligere *★*alterklæde nr. 1 og *†*fonteomhæng), der tillige gav en 'serviet' til brug ved dåben.²³ Fadet, tværmål 59 cm, smykkes af ranker og blomster, blandt hvilke man i fordybningen ser næsten udpudsede fremstillinger af en rytter (tv.) og en engel. På fanen læses mellem blomsterne parrets initialer, »LSMDR«.⁵⁸

3) O. 1900, messing, skænket af fabrikant I. C. Christiansen (jf. *†*alterklæde, bæger og lysekrone nr. 5). Fadet, tværmål 57 cm, er ret fladt, fanen med skælbort, fordybningen med et stort opdrejet relief af Forrådelsen. Sikkerhedsmærkning

bagpå. Siden 1936 ophængt i de la Mares Kapel, sydligst på vestvæggen.

Dåbskande, nyere, af messing, med fyldigt, korspydet korpus og dybtsiddende låg.

†Dåbskande. En messingkande til dåben anskaffedes 1866.²³

†Fontehimmel? 1633 betales Lukas maler for at male »Klockeren for funten«, vel en fontehimmel.²³

Fonteklædninger. 1) (Fig. 56) o. 1745, af naturfarvet hør, sammensyet som et skørt, der udlagt måler 80×110 cm. Lærredet er isat grøn silkebroke med blomstermotiver, og det har et lærredsfors, der også danner ombøjningskant. Forneden afslutter en 5 cm bred, rød flæse, og foroven findes bændler til fastgørelse. Et stykke af silkestoffet, der er sammensyet af flere dele, fremtræder repareret og til dels udskiftet med lærred som forets. Omhængen nævnes tidligst i inventariet 1745, da det kaldes grønt og gråt. Senere brugtes det grønne omhæng sammen med en *†serviet*, der nævnes sammen med det 1796 og 1813.²³ 1994 overdraget Vejle Museum (inv.nr. 1644×3).

2) (Fig. 57), 1840, med giverinitialerne »HW« for Kirstine Birgitte Havemann f. Vinding (jf. tidligere alterklæde nr. 2 og lysekrone nr. 2). Klædet, der vistnok også var tiltænkt prædikestolen,⁵⁸ er af blå (nu nærmere mørk lilla) velour, 82×209 cm. Det kantes forneden af en sølvagraman og tilsvarende frynser, mens man midt på ser de nævnte forbogstaver »HW« i en spinkel, bred oval krans af sølvagraman med småblade. Klædet er gennemforet med naturfarvet hørlærred og har oventil en lærredskant med stropper til ophæng. En tilhørende *påsætningskant* (fig. 57), 17×470 cm, er af samme materiale med sølvagraman og -frynser samt messinghægter til ophæng. Klædets anskaffelse nævnes 1840,²³ og 1927 opbevarede klædet ved kirken.⁵⁸ 1994 er det overdraget Vejle Museum (inv.nr. 1644×5A-B).

†Fontebeklædninger. 1) 1704 foræredes et omhæng til fonten i gul og rød silke af Drude Rantzau (jf. tidligere *★*alterklæde nr. 1 og dåbsfad nr. 2). Det fandtes endnu 1730. 2) 1853 havde fonten foruden de bevarede et hvidt omhæng med kniplinger.²³

†Fontegitter. 1730 brugtes tømmer til et 'stakit' til dåben, og Rasmus Jespersen betales 20 rdl. og

Fig. 56. *Fonteklædning nr. 1, o. 1745, af lærred med grøn silkebrokade (s. 134). I Vejle Museum. Foto AM 2005. – *Font curtain no. 1, c. 1745, of linen with green silk brocade.

2 mark i arbejds løn, ligesom 'billedhuggeren' fik 1 dl. og 1 mark for sin rejse. Malerens regning lød på 8 dl. 1878 nedtog snedker P. Allerup 'forsiringen' ved døbefonten.²³

†Dåbstøj. 1798 skænkede salig komtesse Trampe et kristentøj, hvortil medgik 5 alen lybsk lærred, 1 'kvintin' silke, 22 alen silkebånd, og der betales for syning med hue og trøje. For brug af dåbstøjet betalte folk 6 sk. 1799 optræder i inventariet et 'kristentøj af blommet silketøj',²³ uden tvivl også til udlejning.

†Korgitre. 1) Før 1657, i koråbningen, reelt udgørende to dele på hver side af Thvælpillen, omtalt 1759 som »Chors-Døren og Gerichtet«. Skranken var ifølge indskrift på den søndre del »givet af (rådmand) Mads Jensen Thorsen (†1657), Hustrue og Søn«, og stafferet af (sønnen) »Jens Madsen Thorsen 1661«. Nordre del nævnte, at skranken siden var »forbedret og stafferet af Søren Thomsen Furland 1693« (jf. †gravsten nr. 15).¹⁶⁰ Såvel nordre som søndre del har formentlig haft en dør, selv om der gerne alene tales om 'korsdøren' eller 'brixdøren'. Gitterets opsætning skal måske henføres til 1648, da der købtes to serafer (store engle) til kirken, snarest figurer til opsætning fortil eller oven på skranken. 1722 indkøbtes olie til 'alterdøren' og 1773 re-

parerede klejnsmed Trane låsen på 'korsdøren'.²³ Ved fjernelsen af korindgangens midtpille 1790-91 er gitteret blevet borttaget eller ombygget.

2) 1862. 1875 havde gitteret form af 'et gelænder med trappe mellem kor og korskirke'.²³ Ældre fotografier (jf. fig. 61) viser en lav egetræsmalet skranke med balustre.

Andre Tgitre og skranker. 1643 lavede Peder snedker et 'skærværk' i det Nordre Kapel.²³

PRÆDIKESTOL M.M.

Prædikestol (fig. 59), 1576, skænket af borgmester Clemens Sørensen den ældre og hans hustru Marren Clemens (jf. †kunstur og †epitafium nr. 2). Kurven har fem arkadefag, der på hjørnerne flankeres af toskanske frisojler med glatte prydbælter. Arkadernes perspektiviske, kannelerede pilastre har profilkapitæler med tandsnit og postamenter med diamantbosse. Bueslagene ledsages af en forsænket diamantbort, deres indre kant af en tungebort. En forkroppet tandsnitbort danner overgang til postamentet, hvis fremspring under søjlerne afsluttes spidst med et lille rektangulært profilfelt. Frisens fremspring er tilsvarende, men uden felter, og under gesimsen løber to forkrop-

Fig. 57. *Fonteklædning nr. 2 med påsyningskant, 1840, prydet af initialerne »HW« for giveren Kirstine Birgitte Havemann, f. Vinding (s. 134). I Vejle Museum. Foto AM 2005. – *Font curtain no. 2 with sewn-on border, 1840, decorated with the initials "HW" for the donor Kirstine Birgitte Havemann, née Vinding.

Fig. 58. Indre set fra nord imod korsskæringen og Søndre Kapel. Foto HW 2004. – *Interior viewed from the north towards the intersection of nave and transept and the southern chapel.*

pede tandsnit. Under postamentets fremspring er der hængeknopper fra 1915. Den svajede underbaldakin har i stødene profilribber, der mødes forneden i en drejet hængekonsol med tandsnit. Opgangen langs pillen i syd er fra 1975 i modernistisk udformning.

Himlen springer frem fra pillen som en syvsidet polygon over kurven. Frisen ledsages oventil af et dobbelt tandsnit, og gesimsen bærer topsirater, der er fornyet 1915 efter forbillede af prædikestolen i Kolding. Topstykkerne, der er trekantede med tandsnit og en lille kronende kugle, flankeres på hjørnerne af spir fra 1915, som i form svarer til kurvens postamentfremspring, og som bærer en lidt større kugle. Spor efter $\ddagger$ hængeornamenter er konstateret 1915. Loftet smykkes af diagonale profilribber, der mødes i en stor midtroset, som har spor efter en nedhængende $\ddagger$ Helligåndsdue (vel sekundær). Loft og frise er blevet berøvet et uregelmæssigt parti ved en grov afpasning af himlen til pillen, foretaget 1862.

Prædikestolen står siden 1915 afrenset til en lidt forenklet udgave af sin første, delvise staffering fra 1600. Træet står blankt (og ferniseret) med lidt forgyldning på siraterne og ligeledes forgyldte versalindskrifter, der hovedsagelig er på latin. De sidste er fremdraget i god stand 1915, men har dog nogen opmaling.¹⁶¹ I postamentfelterne læses fra øst: 1) »Esa. 58,(1) exclama gvtvre ne cohibeto« (Råb af struben, spar ikke). 2) »tamqvam bucina extolle vocem tva(m)« (Som en basun oplad din røst). 3) »et indica populo meo defectionem ipsorv(m)« (Og kundgør mit folk dets overtrædelser). 4) »Mat. 12,(7) misericordia(m) volo et non sacrifici(m)« (Barmhjertighed vil jeg og ikke offer). 5) »2 Tim. 4,(2) Prædica sermonem insta tempestive« (Prædik ordet, hold ved i tide). To arkadefelter, nr. 3 og 4 ud mod kirken, har malede rulleværkskartoucher med skjoldfelter, der rummer givernes initialer »C.S.« og »M.C.«, hans endvidere med bomærke (fig. 60), hendes med Jesusmonogram. Over Clemen Sørensens skjold læses i bueslaget; »Si Deus pro nobis quis contra nos« (hvis Gud er med os, hvem kan da være imod os), over hustruens: »Alleene paa Gvd dv dig forlade oc icke paa verde(n) vil ieg dig rade«. Til givnerne knytter sig også indskriften i himlens frise: »An(n)o 1576 Da lod s(alig) Clement Sørenso(n) B(orgmester) i Welle, barnfødt i Ribe gjøre den(n)e Prædikstol paa Hans egen Bekostni(n)g. Oc An(n)o 1600 er den efter Lensmandens E(rlig) oc W(elbyrdig) Caspar Marckdaners befaling forandret till det(t)e Sted af hans efterladne Hvstrv Maren S(alig) Cleme(n) Sø(re)nsøns og hans børn ...«. Tekstens manglende afslutning skyldes den ovennævnte beskæring af himlen 1862.

Prædikestolen er nært beslægtet med Kolding Kirkes prædikestol fra 1591, som skænktes af Caspar Markdanner, og som formentlig skyldes samme snedker.¹⁶² Til samme tidlige gruppe hører også prædikestolen fra 1591 i Lejrskov Kirke (*DK Ribe* 2437ff.). Prædikestolen i Vejle blev samtidig med sin første delvise staffering 1600 flyttet på lensmanden Caspar Markdanners foranledning,⁵⁹ formentlig til dens senere kendte sted ved korindgangen i syd. Det er vel en mulighed, at stolens oprindelige plads har været på $\ddagger$ pillen midt i kor-

Fig. 59. Prædikestol, 1576, skænket af borgmester Clemen Sørensen den ældre og hans hustru Maren Clemens (s. 135). Foto HW 2004. – *Pulpit, 1576, donated by Mayor Clemen Sørensen the Elder and his wife Maren Clemens.*

indgangen som en art lektorieprædikestol.¹⁶³ Der fandtes 1915 tegn på, at stolen oprindeligt kunne have haft et fag mere op imod opgangen, hvilket vel bestyrkes af lydhimlens afbrudte indskrift. Farveundersøgelsen 1915 viste, at stafferingen fra 1600 ud over det istandsatte havde omfattet en del sort på kanter og lister og som bund for indskrifterne, samt dertil gråt på tandsnittene og på søjlernes baser og kapitæler. Stafferingen syntes frem til 1915 kun at være overmalet to gange.

1672 måtte Knud snedker 'færdige' himlen, som var 'ganske skilt ad', ligesom man fik malet 'de fem apostle på prædikestolen'. Her har vel nok været tale om *†malerier* i felterne (af Kristus og Evangelisterne?), selv om undersøgelsen 1915 ikke viste spor efter sådanne. 1794 reparerede og 'fæstede' smed Jens Nor prædikestolen med murhager, mens malermester C. Bredstrup forgyldte lister og sirater samt malede bunden som mahognitræ.¹⁶⁴ 1843 blev prædikestolen repara-

Fig. 60. Prædikestolsarkade med malet skjold, der rummer giveren Clemen Sørensens bomærke og initialer (s. 136). Foto HW 2004. – *Pulpit arcade with painted shield, with the donor Clemen Sørensen's mark and initials.*

ret og 'overtrukket med lak',²³ hvorefter den stod med egetræsmaaling og en ådret mørk rødbrun på gulbrun grundfarve samt megen forgyldning. Himlens loft stod i blå og gråt, midtrosetten muligvis orange,¹⁶⁵ og felternes 'apostle' var muligvis endnu i behold. I hvert fald synes en figur at kunne anes på Heinrich Hansens tegning 1855 (fig. 11), der lader et lille parti af prædikestolen synligt. Den havde da plads op imod korbuevæggen i syd; måske den oprindelige plads. Den daværende *†opgang* må have været fra syd langs væggen.

Efter kirkens ombygning 1855 fik prædikestolen 1862 sin nuværende plads på den nye, søndre korbuepille, for himlens vedkommende delvis ind 'omkring' pillen, hvilket medførte den nævnte beskæring af den. Samtidig opsatte man en ny *†opgang*, der fra syd svang sig omkring pillen og som smykkedes af enkle pyramidefyldinger. En ny staffing betød ikke de store ændringer, idet en nu noget mørkere egetræsådring var suppleret

af guld på enkelte lister samt lidt sølv med grøn lasur.¹⁶⁶ Herefter stod prædikestolen, som den er kendt fra ældre fotografier (jf. fig. 61), og som den så ud, indtil den 1915 fik sin nuværende fremtræden.¹⁶⁷

Prædikestolstilbehør. En læsepult er fra 1967, og en *†læsepult*, der anskaffedes 1797, nævnes som en 'bogbænk'. Et *†timeglas* til prædikestolen blev skænket før 1730 sammen med den første af to *†lysearme* (jf. også s. 156). 1) Før 1730, givet sammen med nævnte timeglas og med dette fæstnet til et vægskjold, der 1794 nævnes som »et stort egebræt, malet og forgyldt, med »Navn i dobbelt Træk« (spejlmonogram). Initialerne »JSAB« synes ikke at kunne opløses.¹⁶⁸ 1730 blev den lille lysearm ved prædikestolen 'vedgjort', og 1791 reparerede gørtler Peder Grønning 'pladen' og satte ny lysepibe i, 1798 solgtes en gammel lysearm til Per gørtler.²³ 2) 1795 fik prædikestolen en ny lysearm, leveret af gørtler Grønning. Den optræder i 1800-tallets inventarier²³ og ses på fotografier fra o. 1900 (fig. 61), da den åbenbart var indrettet til gaslys. Måske var armen blandt nogle 'gamle lampetter', der 1927 opbevaredes ved kirken.⁵⁸ En *†klokke*, fæstnet med sølvbøjle til et vægskjold, skænktes 1738 til prædikestolen af borgmester Johan Linnemann (jf. ndf. og *†lukket stol* nr. 11). Foruden giverens navn og årstallet har åbenbart også datoen »24. juni« stået at læse på klokken vægskjold.¹⁷

†Beklædninger m.m. til prædikestolen. 1731 betales for overtrækning af alter og prædikestol med 'sørgetøj'. 1) 1736 skænkede borgmester Johan Linnemann (jf. *†klokke* til prædikestolen og *†lukket stol* nr. 11) en 'omklædning' af grønt fløj med guldgalloner, der tjente til 1796.²³ 2) 1796 forærede kammerråd Søren Fogh kirken en beklædning, der må have svaret til hans samtidig skænkede *†alterklæde* (nr. 2, jf. også *†alterkande*). Søren Foghs beklædning til prædikestolen nævnes i 1800-tallets inventarier og er antydnet på Ferdinand Richardts tegning 1866 (fig. 34). Herefter synes den at være taget af brug, og dens prydelser synes 1890 genbrugt på nr. 3. Når klædet 1939 nævnes som opbevaret ved kirken, må der formentlig være tale om en forveksling.¹⁶⁹ 3) 1890 blev prædikestolen betrukket med rødt silkefløj, idet 'de gamle sølvborter og frynser' blev genbrugt.¹⁴⁰

Fig. 61. Interiør fra skibets østende imod koret, o. 1905. Foto i NM. – Interior from the east end of the nave viewed towards the chancel, c. 1905.

STOLEVÆRK M.M.

Stolestader, 1888, 1967 delvis afløst af løse stole af blank eg, der tjener i midtskibet og i Søndre Kapel. Staderne har let skrå fyldingsryglæn og 102 cm høje gavle med to fyldinger og et afsluttende tandsnit, der før 1967 dannede overgang til trekantgavle (jf. fig. 61). Bemalingen fra 1967 er i vandblå toner med gyldent tandsnit. Den oprindelige bemaling med egetræsfarve og lidt for-

gyldning ses på ældre fotografier (jf. fig. 61). Enklere *bænke* fra 1862 med udsvejfede endestykker havde indtil 1967 plads i den egentlige korsskæring (jf. fig. 26). Otte af dem, alle egetræsmaledede, er nu hensat på midtskibets loft. Af stoleværk fra 1862 er yderligere bevaret to monumentale *bænke* i gotisk stil med 193 cm høje gavle; bænken står i tårnrummet.

1888 skulle snedkermestrene D. Hansen og P. Simonsen udføre 82 alen faste kirkestole samt

12¼ alen løse stole, hvoraf bl.a. specificeredes fem stk. 7½ alen lange stolebænke, fem stk. a 5 alen, et stk. a 3 alen og 32¼ alen løse bænke.²³

†*Stolestader*. 1594 udstedte lensmanden Caspar Markdanner en *forordning*, angiveligt fordi der var 'stor uskikkelighed' med kirkens stolestader. Nogle tilegnede sig stole efter forældres eller venners død og mente sig i deres gode ret til at sælge og afhænde staderne som andet arvegods, mens andre 'hoffærdigt' satte sig i stole, som andre igen nem lang tid havde haft hævd på. Det bestemtes nu, at stolene ikke måtte gå i arv, men skulle fæstes af kirken. Kun præsteskab og skolefolk skulle have plads i koret. Og forrest i midtskibet, næst efter 'kongens stol', skulle borgmestrene, rådet og byfogeden have deres særlige stole, derefter 'andre borgere efter deres bestilling og alder, ligeledes deres hustruer og ærlige møer'. Stolene skulle fæstes for livstid eller så længe, som man boede i byen, og prisen afhang af placeringen. Staderne i midtskibets to rader kostede i mandssiden (i syd) 2 mark, i kvindesiden kun 1 mark, idet de her hovedsagelig savnede rygstød. Kvindestole med rygstød og låge kostede som mændenes 2 mark i søndre og nørre sideskib, og i begge kapeller var prisen én mark for mandsstole og 8 sk. for kvindestole. Tiloversværende kvindestole skulle overlades 'tjenestepiger og andre fattige kvinder'.¹⁷⁰

Allerede før forordningen var der arbejde i gang med staderne, idet der 1589 betaltes 108 dl. for 'kirkens stole at forbygge', for tømmer, fjæle, vognskud og arbejde. 1612 gjorde Peder snedker en stol til præsterne 'ved brixdøren', dvs. ved kordøren, og dertil adskillige andre i søndre side, mens man 1614 tog sig af stolene på den østre side i begge kapeller. 1618 blev alle stole nummereret, og 1620 lavede man tre bænke, som skoledrengene (korsangerne?) skulle sidde på i koret. Ved samme lejlighed nævnes kapellanstolen og skolemesterens stol.²³

Efter Kejserkrigen måtte Peter Christensen snedker 1630 reparere 16 stole.²³ 1636 var der en stolestadestrid imellem Maren Madsdatter, Mikkel Terkelsens enke, og kapellan Oluf Andersens hustru, samt mellem Henrik Kristoffersens og Peder Staholms hustruer. Kongen pålagde borgmestre og råd at fælde dom i sagerne.¹⁷¹ 1639 re-

parerede Jørgen snedker nogle kvindestole i kirkens nordside og forsynede en stol med ny gavl. 1662 fandtes staderne 'i polakkernes tid' at være blevet 'fordærvede og sønderbrudte', hvorfor Hans snedker måtte reparere alle kvindestolene i nord og indsætte syv nye bænke og 18 opstandere (gavle). I koret gjordes atter nye bænke til skolebørnene.²³

1730 var hele raden af stole i søndre kapelgang 'udfaldet' fra østmuren og måtte repareres. 1737 behøvede de fleste stole stadig reparation. Den skete ved N. H. Riemans restaurering 1744, da der bl.a. brugtes 10 norske træer, 8 tylvter store lægter, 24 tylvter brædder og 1000 'spiger' (søm) i tre forskellige størrelser. 1745 nævnes en lille malet *†brudeskammel*, der til daglig stod i *†sakristiet*.¹⁷²

Kirkens stolestadebog fra 1762 anfører i 'den stole fruentimmergang' (midtskibets nordside) 23 stole, i syd 15, i nordre sideskib 12 stole, i det søndre 16 stole, i nørre kapel to rækker med otte (i øst) og syv stole, i søndre kapel to rækker med ni (i øst) og tre stole. En lang stol under orgelværket, inden for kirkedøren på højre hånd, skulle indtil videre være til brug for 'fremmede og ubekendte.' Embeds- og standssæderne forrest i midtskibet stod nu delvis ubrugte eller anvendtes af officerer, 'når der ligger garnison i byen'.⁴⁷ Dette hang især sammen med, at øvrighedspersonerne og de mere velstående i byen og oplandet i løbet af 1700-tallet var begyndt at indrette sig private *†*lukkede stole og pulpiturer (jf. ndf.), hvad der i høj grad har sat sit præg, også på stoleværket som helhed.

Ved kirkeistandsættelsen 1791-92 lod man atter staderne, der nu må have stammet fra ret forskellig tid, reparere og male. Samtidig blev fem lukkede stole og pulpiturer (ndf. *†*nr. 1-5) taget ned, bl.a. fordi de tog udsynet fra de bagvedsiddende, og i stedet opførte man to større pulpiturstole, en i hvert af kapellerne (ndf. *†*nr. 13-14). 1798 levede Hans Adam Neuhaus *†hatteknager* til kirken, bl.a. til 'drengenes hatte'. 1844 betaltes maler Nissen for at anstryge to bænke i kirken med perlefarve (lyst gråt). Kongens stol malede han først med perlefarve, derpå med brun oliefarve. 1856 blev staderne åbnet for alle, og samme år betaltes

stolemager Gislund i København for 12 nye løse stole, sortlakerede med rørsæder.²³

Efter en gennemgribende *fornyelse af staderne 1862* kendes de fra Lendorfs restaureringsplan 1861 (fig. 27), fra Ferdinand Richards tegning af interiøret 1866 og fra et fotografi af midtskibet før 1888 (fig. 34 og 35). Planen fra 1861 svarer næppe ganske til det gennemførte. Men den viser bl.a., hvordan en flytning af begravelserne fra sydkapellet gjorde det muligt nu at få 2×9 stader anbragt i kapellerne. På fotografiet ser man midtskibets stolestader med fyldingsryglæn, salmebogshylde og ret spinkle gavle, der har en udsejft afslutning og volutknæ som en art armlæn. I kapellerne indsattes ikke (som på Lendorfs plan) regulære stolestader, men lidt enklere bænke i samme stil, af hvilke enkelte er i behold på kirke-loftet (jf. stolestader).

†*Skrifte- og præstestole*. 1611 ordnede murer-mesteren noget i skriftestolen. 1651 nævnes præsten Henrik Eriksen Pontoppidans skriftestol, og 1750 havde kirken to skriftestole, der nævnes i forbindelse med altret,²³ og som derfor må have stået i dets nærhed. Sammen med den nuværende altertavle fik koret 1791-92 to nye skriftestole, som må have flankeret altret,¹⁷ og som forsynedes med nye knæfald svarende til den samtidige alterskranke. 1798 anstrøg maler Diederichsen 'beklædningen' i skriftestolene, og 1799 tilkom der fire gardiner omkring dem. 1845 repareredes en 'lænestol' (vel præstens), og efter skriftestolenes nedtagning 1855 bekostede man 1861 en præstestol bag altret, hvortil 1856 købtes et †skab til messeklæderne.²³ Kirkesynet kaldte 1863 præsterummet for dårligt indrettet, idet der var behov for 'lysning og bræddegulv'.¹⁴⁰ En †*servante* ('et fad med stol') leveredes 1871 til præsterummet af drejer S. Dinesen.²³

†*Degnestole*. 1662 måtte den forfaldne degnestol repareres og forsynes med en lille trappe. En degnestol nævnes endnu 1875.²³

†*Herskabsstole*. Ud over de nævnte stader for borgmestre, standspersoner m.m. forrest i skibet er det muligt, at enkelte af 15-1600-tallets adelige fra oplandet havde herskabsstole af denne art. Således betalte Elisabeth Bryskes arvinger 1675 for hendes stolestade.

†LUKKEDE STOLE OG PULPITURER

En ny differentiering inden for menigheden satte ind med enevoldstiden, da det blev sædvane blandt de velstillede og honnorte at bygge sig kabineagtige lukkede stole med vægge, loft, vinduer og døre. De fleste stod på gulvet og var mere eller mindre hensynsfuldt indbygget i stoleværket, andre var pulpiturstole eller 'højestole', og for alle gjaldt det, at de søgtes fornemt og eksklusivt placeret med et godt udsyn til prædikestolen.

De lukkede stole og pulpiturer var principielt bekostet af privatpersoner fra byen og oplandet, men de hjemfaldt med tiden til kirken, der hentedede en god indtægt ved at udleje dem. Undtagelsesvis bekostede kirken selv på en stol af denne art, således 1730, da der til 'den grønne stol i kirken' brugtes 'to tylvter fjæl' fra Horsens, et ekstra tylvt til bund og loft, mens maleren honoreredes for at anstryge stolen, snedkeren for en vindues-skodde, for en stang til gardinerne, for krogen, »månen«(?) samt reparation af en lås.²³

1732 sagdes kirken nu i tre års tid at have været 'beprydet med seks nye indelukkede stole', som var smukt stafferede og prydede kirken. Da de formentlig ældste lukkede stole nævnes 1703 (nr. 2, 6),²³ må de seks nævnte fra o. 1729 (nr. 5, 7, 9, 11, 12 og 8?) have været et supplement til et antal allerede eksisterende. 1761 fandt synsmændene, at adskillige af kirkens stole var 'smukt bekostet og opbygget'.⁷³ Forud for restaureringen 1791 rummede kirken i alt 12 lukkede stole, af hvilke én (nr. 1) havde karakter af pulpiturstol.

Ved restaureringen 1791 fjernede man fem af de lukkede stole, herunder de bedst placerede i nord med et direkte udsyn til prædikestolen (nr. 1-5). Stolene sagdes at være 'til vansir' for kirken, mens pulpiturstolen (nr. 1) yderligere 'betog lysningen fra de andre stole'.¹⁷ I stedet byggede man to større pulpiturerstole i kirkens nordre og Søndre Kapel, hver rummende tre kabiner med udsyn til prædikestolen (nr. 13-14). De syv ældre lukkede gulvstole (nr. 6-12) bibeholdt man, indtil alle de lukkede stole og pulpiturer fjernedes ved istandsættelsen 1862.¹⁵⁹

Da lejerne kunne flytte imellem stolene, og disse snart benævntes efter en oprindelig ophavsmand,

snart efter den øjeblikkelige bruger, er det ofte umuligt af regnskaberne at se, hvilken lukket stol, der var tale om. Følgende fortegnelse er således behæftet med en vis usikkerhed. Denne uvished gælder også stolenes mere præcise placering og i mange tilfælde deres alder. Derfor er de nedenfor ikke anført i nogen gennemført kronologisk rækkefølge, men følger en nummerering brugt i årene frem til 1791, der også har kunnet være en vis rettesnor for de anførte placeringer.¹⁷³

1) En *pulpiturstol*, der opsattes o. 1760 af oberst Schack Brockdorff på Store Grundet (Hornstrup Sogn, jf. malerier på Torgelpulpitur nr. 2) over stolene i midtskibets nordside. Efter hans frue Sofie Hedwig Grabows død 1784 udlejet til oberst Georg Christopher Krabbe (†1787) og dennes hustru Sophia Magdalene, født Gyldenkrone (jf. Talterklæde og Talterdug). Stolen, der i brandtaksationen 1762 kaldes et 'aparte og sirligt opbygget pulpitur', blev nedtaget 1791-92.

2) Først nævnt 1703, opsat af regimentsskriver Ducke⁴⁷ 'i den nørre fruentimmergang', altså i midtskibets nordside.²³ Siden overtoges stolen af provst Christian Henrik Winther (†1750), 1775 af kapellan Peder Winther.⁴⁷ Stolenummeret tyder på en plads lige vest for pulpiturstolen (nr. 1) eller eventuelt under den (alderen og den deraf ventelige gode plads taget i betragtning). Nedtaget 1791-92.²³

3) 1771, indrettet af generalmajorinde von Brockdorff, født Leemeyer, i midtskibets nordside.⁴⁷ Ved hendes flytning fra byen udlejedes stolen til hr. Føns til Pedersholm. Stolens nummer tyder på en plads lige vest for nr. 2. Nedtaget 1791-92.²³

4) O. 1775, opsat af møller Buch i midtskibets nordside. Efter hans død fortsat brugt af enken.⁴⁷ Stolens nummer tyder på en plads lige vest for nr. 3. Nedtaget 1791-92.²³

5) 1729(?) (købmand) 'Stephan Hansens indelukte stol' der 1737 nævnes i Nordre Kapel i vestsiden. Stolen var 1786 vakant, året efter udlejet til byfoged Nikolaj Christian Carøe og hans hustru Margaretha Kirstine Hansen. Nedtaget 1791-92.²³

6) Tidligst nævnt 1703, vistnok omtalt både som opsat af regimentsfeltkærer Sterling,⁴⁷ og

som 'den såkaldte monsør Rodes stol' – efter birkedommer Rohde på Højgaard. Stolen, der havde plads ved Nordre Kapels østside, var siden udlejet til bl.a. borgmester Johan Linnemann (†1774) og købmand Jens Fevejle (†1787).²³ Nedtaget 1862.

7) 1729(?), formentlig opsat af provst og sognepræst Mouritz Mouritzen Høyer (†1750, jf. Tlukkede begravelser) i 'nordre gang', dvs. i nordre sideskib. Siden lejet af provst Hans Henrik Neuchs (†1785),¹⁷⁴ hvis enke Sophia Hansdatter 1786 delte stolen med madam Søren Linnemanns. Stolens plads bag de tilsvarende stole i midtskibet er vel grunden til, at den var svær at få udlejet.²³ Nedtaget 1862.

8) Uvis alder og plads, 1786 lejet af guldsmed og privilegeret herbergerer Mathias Winge (jf. altersølv).²³ Nedtaget 1862.

9) 1729(?), opsat af kancelliråd Kruse i Søndre Kapels østside. 1749 var stolen lovet krigsråd Christian Leth, men måtte først istandsættes med ½ tylt fyrrebrædder. Søren snedker lagde nyt gulv, og Jens klejnsmed forbedrede låsen 'i den stol i Søndre Kapel øster på i kirken'. 1786 var stolen delt mellem byfoged og kancelliråd Gerhard Fleischers enke og 'madam Bierring'.²³ Nedtaget 1862.

10) O. 1750, opsat af kaptajn Rodenborgs enke i 'søndre mandsgang', altså i søndre sideskib.²³ Da indgangen til den var via stolestade nr. 4, har stolen stået helt østligt.⁴⁷ 1767 udlejedes den til Peder Terkelsen og hans hustru på livstid eller den tid, 'de er i Vejle', 1774 til birkedommer Johan Meeden (von Meeden) og hustru.⁴⁷ Nedtaget 1862.

11) 1729?, 1737 nævnt som bekostet fra ny af købmand Johan Linnemann (†1774, jf. Tprædikestolstilbehør), i skibets vestende inden for kirkedøren. Han blev siden borgmester og flyttede til nr. 2. 1775 gik stolen over til sønnen, købmand Henrik Linnemann. Den stod syd for indgangen med nr. 12 som pendant i nord.⁴⁷ Nedtaget 1862.

12) 1729(?), opsat af oberst Maximilian Dombroick i skibets vestende lige inden for døren. Efter hans bortrejse fra byen fæstedes stolen af 'monsør Friderick Jørgensen'.⁴⁷ Stolen stod nord for indgangen, med nr. 11 som pendant i syd.⁴⁷ Nedtaget 1862.

13-14) 1791, to *pulpiturstole* opført af bygmester Anders Kruuse 'lige over kapellerne',¹⁷ altså som en overetage i kapellerne, formentlig med facade og vinduer noget foran buerne til sideskibene samt trapper bagtil. De nye pulpiturer havde plads til seks familier, tre i hvert, og der ses ved den første udlejning en tydelig tendens til, at det var de netop sløjfede kabiners lejere, der nu rykkede op i pulpiturstolene. Én af disse blev reserveret for stiftsbefalingsmanden og hans hustru. Da det ved Christian VIII's besøg i Vejle 1840 forventedes, at han ville overvære gudstjenesten, måtte man bede pulpiturstolenes ejere overlade disse til majestæterne og følget. Stolene skulle smykkes med gardiner og forsynes med stole.²³ Nedtaget 1862.

MØBLER OG PENGEBEHOLDERE M.M.

Særlige *†rumindretninger*. I *†sakristiet* fandtes allerede før 1641 en *†kiste* til messetøjet (jf. ndf.), som stod under klokkerens opsyn. 1745 nævnes endvidere 'en stor egefæl opslået som et *†bord*', en lille *†bænk* 'til to sæder' (en vendbænk?) og en *†brudeskammel* (jf. ovf.).²³

En *†kiste* af jernbeslået egetræ til messeklæder nævnes tidligst 1641, da Hans klejnsmed smedede en lås til 'den store kiste i sakristiet'. 1656 fik den ny nøgle, og 1679 blev den beslået med tre nye jern. 1745 tales om en egekiste med hængsler og lås, hvori klokkeren forvarede messeklæderne, og 1747 gav Niels maler den brun oliefarve ind- og udvendigt. Kisten var borte 1853, da man i stedet opbevarede messeklæderne i en *†trækasse* (jf. ndf. *†skab*).²³

†Skab. 1856 leverede snedker Klestrup et skab med lås til messetøjet med plads i 'værelset bag altret',²³ dvs. i prærestolen.

Pengeblokke (fig. 62), 1705, to ens fattigblokke, lavet af Eske tømmersmand og Anders klejnsmed, idet den sidste beslog blokkene med jern og forsynede dem med to hængelåse.²³ Blokkene er udført af en firsidet, udhulet egestolpe, 85 cm høj. Forsiden har en højrektangulær låge med to hængsler og tre overfaldslukker, hvis låse mangler. Mens lågen dækkes af en jernplade med store sømhoveder, savner blokken i

øvrigt gamle beslag. En 'jernhue' fra 1800-tallet er forsynet med cirkulær pengetragt. Træet står egetræsmalet, jernet sort, og på begge blokkes låger læses med nyere gylden skriveskrift: »Til de Fattige«.

1710 var låsen til de fattiges blok brudt op og måtte fornys, og 1721 entreredes igen med Anders klejnsmed for at 'gøre ved' begge blokke med blikplader, så der ikke kunne stjæles penge af dem.²³ 1923 blev blokkene, efter mange år i en afsides krog af kirken, draget frem, og deres gamle *†låse* blev dels repareret, dels helt fornyede som kopier af de gamle. Ved samme lejlighed fandtes i blokkene 24 gamle småmønter fra tiden mellem 1609 og 1812. De opbevarede 1927 i én af de to blokke (siden bortkomne).⁵⁶ Ved midtskibets vestvæg, flankerende indgangen, vistnok deres gamle plads.

Fig. 62. Pengeblok, 1705, den ene af to fattigblokke, der udførtes dette år af Eske tømmersmand og Anders klejnsmed (s. 143). Foto AM 2004. – Money-box, 1705, one of the two poor-boxes made that year by Eske 'the carpenter' and Anders 'the locksmith'.

†*Pengeblokke*. Efter Kejserkrigen fandt man 1629 pengeblokkens indhold bortrøvet. 1633 måtte låsen repareres, og 1662 nævnes 'de fattiges blok' stående 'ved den nederste kvindestol', dvs. ved indgangen. 1780 omtales foruden de fattiges to blokke (jf. ovf.) en 'kirkens blok' (til kirkens vedligeholdelse), der da blev åbnet.²³

†*Pengetavler*. 1651 var kirkens to fattigtavler ('armes tavler') slidte og fordærvede, hvorfor de sættes i stand med maling og sorte snore. 1684 var 'skolens tavle' i stykker, så den måtte 'færdiges' og males. 1689 fandtes i alt fire kirketavler, som vel havde klokker af metal, eftersom de 1701 måtte repareres af guldsmeden. 1755 nævner inventariet foruden sådanne fire tavler også en lille malet tavle med frynser samt bøjle og klokke af sølv. 1786 oplyses, at kirken hidtil havde haft fire tavler, af hvilke nu én var ubrugelig, en nyanskaffet. Den første måtte kasseres, og af de øvrige havde den med frynser, bøjle og klokke initialerne »I:L« (Johan Linne-mann?) stående 'bag på' (vel bag på rygskjoldet). Denne tavle var der stadig 1813 tillige med to andre. 1853 nævnes blot en 'klokketavle'.²³

†*Klingpunge*. 1620 købtes to små klokker til fattigtavlerne, og der udførtes en pose af fløj, silke og sardug.²³ 1655 fandtes to, den ene af sort, den anden af grønt fløj. 1690 blev de fattiges tavler repareret og kantet med bånd. 1782 havde man to såkaldte klingpunge med stok, 1853 to klingpunge overtrukket med fløj. De blev solgt på auktion 1862.²³ En dreng, der oplevede dette, har som voksen fortalt, at han så gerne havde villet købe disse poser på stang til at fange hundestejler med i åen.⁵⁶

†*Pengebøsser*. 1791 erhvervede kirken seks blikbøsser, en til hver af de nyopsatte †pulpiturstole. 1796 oplyses, at bøsserne skulle åbnes og 'atter forsejles' hvert år til nytår. De blev kasseret 1856, og samme år leverede blikkenslager Høyer to nye bøsser samt en lakeret bøsse med påskrift 'til kirken'.²³

†*Dørfloje*. 1623 reparerede Peder klejnsmed to låse på 'begge kirkedøre', og 1634 købtes nye låse for vestre og søndre kirkedør. 1695 sættes lås på den 'inderste sakristidør', og den 'ydre kirkedør' fik to nye 'plader', en ny (dør)ring og et nyt skilt. 1748 oplyses at vestdøren (muligvis døren vestligt i

søndre sideskib) kaldtes 'ligdøren' og havde karakter af en port, hvoraf 'halvdelen oplukkes til hver side'. Hængslerne var ødelagte, og fløjene skulle have et fodstykke. 1797 istandsattes låsen for døren til gangen (tårnrummet), 'hvor kvinderne og præsten bliver indløst'. I anledning af prins Christians (den senere Chr. VIII) besøg 1831, lod man I. P. Herman anstryge i alt seks kirkedøre med dels stenfarve, dels perlefarve.²³ 1864 ønskede man en dobbelt fløj i den søndre dør for at modvirke træk, og 1883 skulle de fire af kirkens døre, der åbnedes indad, ændres så de slog udad.¹⁴⁰

ORGLER

1) (fig. 63), 1969, bygget af Th. Frobenius & Sønner, Kgs. Lyngby. 30 stemmer og en transmission, tre manualer og pedal.

<i>Hovedværk</i>	<i>Brystværk</i>
Gedakt 16'	Gedakt 8'
Principal 8'	Rørfløjte 4'
Rørfløjte 8'	Nasat 2⅔'
Oktav 4'	Principal 2'
Spidsfløjte 4'	Gedakt 2'
Oktav 2'	Spidsfløjte 1'
Mixtur VI	Cymbel II
Trompet 8'	Vox humana 8'
	Tremulant
	Trinbetjente låger

<i>Rygpositiv</i>	<i>Pedal</i>
Gedakt 8'	Subbas 16'
Quintatøn 8'	Principal 8'★
Principal 4'	Oktav 4'
Gedaktfløjte 4'	Mixtur III
Gemshorn 2'	Fagot 16'
Quint 1⅓'	Skalmeye 4'

Sesquialtera II	
Scharf IV	★ Transmission fra hovedværket
Dulcian 8'	
Tremulant	

Kopler: RP-HV, BV-HV, HV-P, RP-P, BV-P. Manualomfang: C-g^{III}, pedalomfang: C-f^I. Mekanisk aktion, sløjfevindlader.

I sammenligning med det tidligere, flere gange udvidede orgel, der havde 40 stemmer og rummede et af landets største svelleværker, kunne det nye instrument uden svelleværk og med kun 30 stemmer umiddelbart opfattes som et tilbageskridt, men kirkens organister siden 1957, Aage Toft¹⁷⁵ og N. B.

Fig. 63. Orgelfacade og orgelpulpitur 1942, efter omdannelse 1969, jf. fig. 64 (s. 144). Foto EN 2005. – *Organ and organ loft, 1942, after conversion in 1969.*

Möller-Nielsen, var begge tilhængere af Orgelbevægelsen og foretrak enkle, klassiske løsninger.

1993 foretog Th. Frobenius & Sønner en omintonering af nogle af orglets principal- og tungenstemmer. Intonationsarbejdet, der udførtes af Mogens Pedersen, omfattede bl.a. hovedværkets Principal 8' og Oktav 4' samt pedalets Fagot 16'.¹⁷⁶

Orgelfacaden fra 1942 er genanvendt fra Torgel nr. 4, men en del ombygget. Den er i forenklet barokstil, tredelt med mellemfaldende småpibefelter, og har udskårne pibegitre med gennembrudt akantus. Rygpositivet, ligeledes tredelt med pibegitre, kronet af et topstykke med ordene »Soli Gloria Deo« (Gud alene æren). Andre dekorationsdetaljer (topstykker, storvinger og hængestykker) er nedtaget 1969.¹⁷⁷ Ved at fjerne hovedorg-

lets topstykker blev det muligt at gøre orgelhuset højere og skaffe plads til et brystværk i soklen. I forbindelse med facadeomdannelsen valgte man også at forhøje rygpositivets pibetårne og -felter for at kunne bygge et rummeligere orgelhus til dette værk. Dette medførte, at den oprindelige proportionale harmoni mellem hovedorglets og rygpositivets pibefacader ikke længere kunne iagttages. Facaden og rygpositivet står siden 1969 beigefarvet, træværket i øvrigt lyst blågrønt med lidt gråt og hvidt. Facadeomdannelsen udførtes efter et forslag udarbejdet af orgelbyggeriet ved arkitekt Ove Noack.¹⁷⁸

I sin oprindelige udformning fra 1942 (fig. 64) havde facaden som nævnt topstykker, storvinger og hængestykker, og topstykkerne på hovedorgel og rygpositiv prydedes af hhv. et kors med Jesusmonogram og af Christian X's kronede spejlmonogram. Facadens og orgelpulpiturets udformning havde på forhånd været til debat, idet Nationalmuseet som udgangspunkt var modstander

Fig. 64. Orgelfacade og pulpitur 1942, før omdannelse 1969, jf. fig. 63 (s. 145). Tegnet af H. Lønborg-Jensen. Foto efter Wolthers 1942. – *Organ and organ loft, 1942, before conversion in 1969.*

af en historiserende løsning og hellere så opgaven løst 'i vor tids stil'.

Det omfattende billedskærerarbejde blev udført af arbejdsløse kunsthåndværkere i København, og bemalet af konservator Harald Munck.¹⁷⁹ Facaden stod mørk (egetræsmalet?) med forgyldte sirater.

Orgelpulpeturen, i midtskibets vestende, er bygget af H. Lønborg-Jensen 1942, men er stærkt reduceret 1969. Det har rygpositivet indbygget i brystningen, der i øvrigt omfatter to gange to fag, mens panelerne i nord og syd har hver seks fag. Pulpituret præges af samme enkle barokstil som facaden og har bemaling som denne.

Pulpituret strakte sig oprindelig i hele kirkens bredde. 1969 fjernede man sideskibenes pulpiturefnit og gav disses paneler den nuværende funktion som sidebrystninger. Det oprindelige pulpitur (jf. fig. 7) havde bemaling svarende til facaden.

2) *Korpositiv*, bygget 1978 af Carsten Lund, Birkerød. Erhvervet 2004.¹⁸⁰ Ét manual med fem stemmer: Gedakt 8', Principal 4'. Fløjte 4', Oktav 2', Quint 1½' diskant.

†ORGLER

1) Bygget senest 1569–70, da kirken lønnede en organist.¹⁸¹ Repareret 1605 eller 1606 af Joachim Wilmer, der arbejdede i kirken i fem uger.²³ Under Kejserkrigen 1627–29 blev værket plyndret, og 1630 bemærkede kirkesynet, at det var 'aldeles øde og piberne mestendels borttaget'. Opsat på et formentlig samtidigt svaleredepulpitur i midtskibets vestende (†orgelpulpitur nr. 1), hvortil der må have været adgang via det bagvedstående tårn. I 1636 fandtes endnu intet orgel i kirken.¹⁰⁴

2) 1637, bygget af Johan Heide, Flensborg.¹⁸² Ét manual med otte stemmer. Ifølge kontrakten skulle orglet have følgende disposition:¹⁸³

Manual

Principal 8'¹⁸⁴

Gedakt 8'

Oktav 4'

Hollfløjte 4'

Qvinte [3']

Superoctav 2'

Mixtur 3 kor

Trommel 8'

Intet pedalklaviatur.

Tre bælg.

Af et ombygningsforslag ved orgelbyggeren Amdi Worm 1773 fremgår imidlertid, at man 1637 ændrede planer og byggede et mindre pladskrævende instrument, baseret på en 4 fods principalstemme.¹⁸⁵

Manual

Gedact 8 fod

Principal 4 fod (facadestemme)

Fløjte 4 fod

Quintte 3 fod

Octav 2 fod

Siefløtt 1½ Fod

Simmel 3 fag

Trommet 8 fod

Amdi Worm anfører i ombygningsoverslaget 1773, at der skulle tilføjes otte toner i hver stemme, for at omfanget kunne blive komplet. Derfor må det antages, at Heides orgel har haft omfanget C, D, E, F, G, A–g", a" = 41 toner, dvs. otte toner mindre end det 'komplette' omfang C–c" = 49 toner. Samtidig med orglets anskaffelse 1637 ansattes en organist, Asmus Ketelsen, der tidligere havde haft embede i Flensborg – muligvis blev denne kaldt til Vejle på orgelbyggerens anbefaling.¹⁸⁶

Det færdige arbejde blev afprøvet af »Orgemesteren af Horsens«¹⁸⁷, der modtog 3 sletdaler »for sin Umagh att wandre hid at probere Orgewerkit« samt af »Johan Orgemester i Sney (Øster Snede)«, der fik udbetalt 1 sletdaler for sin medvirken.¹⁸³ Omkostningerne ved orglets bygning dækkedes delvis af en donation fra afdøde borgmester Jens Bertelsen og dennes søn, Mads Jensen; restbeløbet indsamledes blandt byens borgere.¹⁸³

1791, i forbindelse med kirkeistandsættelsen, udførte Amdi Worm, Engum, en gennemgribende ombygning.¹⁸⁸ Ifølge overslaget af 12. maj 1773, der i vid udstrækning synes at være blevet fulgt, skulle følgende dele udskiftes: klaviatur, traktur- og registraturanlæg, vindlade og vindkanaler.¹⁸⁹ Worm døde i marts 1791, to måneder før arbejdets afslutning, og orglets genopsætning i kirken (på et nybygget pulpitur) blev på enkens vegne foretaget af Worms tidligere lærling Hans Friedrich Oppenhagen, der o. 1789 havde etableret sig som selvstændig mester i Rudkøbing.

Efter ombygningen havde orglet følgende ni stemmer:¹⁹⁰

Manual

Gedact 8 fod
 Principal 4 fod (facadestemme)
 Fløtte 4 fod
 Quintte 3 fod¹⁹¹
 Octav 2 fod
 Sieffliøtt 1½ fod
 Sexqvalter 2 fag
 Mixtur 4 fag
 Trommet 8 fod¹⁹²
 Tremulant

I sit ombygningsforslag fra 1773 opererede Amdi Worm med en otte stemmers disposition uden sieffliøtt 1½ fod og uden tremulant, men med et anhangspedal. Projektet må altså efterfølgende være blevet ændret på disse punkter.¹⁹³

Det ombyggede orgel ansås fra første færd for at være for lille til kirken. Det blev fremført, at der krævedes et større instrument i rummet, efter at dette var 'udvidet ved epitafernes, begravelsernes og de indelukkede stoles borttagelse, samt alle pillernes omgørelse'.¹⁹⁴

1792 udbedrede Johan Hartvig Ernst Peerstrup, Horsens, forskellige skader, forårsaget af nogle store piber, der var 'faldet om' og havde ramt cymbelstjernen samt en del af pibeværket. I trompetstemmen udskiftedes ved samme lejlighed et antal mes-singtunger, der åbenbart ikke fungerede tilfredsstillende. 1851 blev manualklavaturet udskiftet af C. H. G. Worm, Engum.²³ Oprindeligt på Æorgelpulpitur nr. 1; fra 1791 på Æorgelpulpitur nr. 2.¹⁹⁵

Orglet blev udbudt til salg ved en auktion den 17. marts 1862 på Vejle Rådhus.¹⁹⁶ Det lykkedes ikke at opnå noget antageligt bud, og man valgte i stedet at sælge pibemetallet, 335 pund bly, til orgelbyggeriet Marcussen & Søn.¹⁸³ Resten af orglet blev senere afhændet til 'nogle interessenter' for 55 rdl.¹⁹⁷

†Orgelfacaden bar inskriptionen »Cantate Domino canticum novum, laus ejus in Ecclesiis, laudate eum in Psalmis &c.« (Syng Herren en ny sang, hans pris i forsamlingerne, pris ham i salmer etc., jf. Sl. 149,1 og Es. 42,10).¹⁹⁸ 1794 udførte C. Bredstrup maler- og forgylderarbejde på orgelfacaden efter Jens Hiernøes anvisninger. Alt billedskærerarbejdet blev forsolvet og med »Couleurer Ladsuret«, lister og sirater blev forgyldt, gesimserne hvidmarmoreredes, og det øvrige maledes

Fig. 65. ÆOrgel nr. 3, bygget 1862 af Marcussen & Søn. På Æorgelpulpitur nr. 4, 1888 (s. 147). Foto o. 1942 i Th. Frobenius & Sønners arkiv. – ÆOrgan no. 3, built in 1862 by Marcussen & Søn. On Æorgan loft no. 4, 1888.

med en blå bundfarve, mens prospektpiberne blev forsolvet.¹⁹⁹

3) 1862 (fig. 65), bygget af Marcussen & Søn, Aabenraa. 16 stemmer, to manualer og pedal:²⁰⁰

<i>Manual I</i> (C-f ^m)	<i>Pedal</i> (C-d')
Bordun 16'	Subbas 16'
Principal 8'	Principal 8'
Rørfløjte 8'	Gedakt 8'
Octav 4'	Basun 16' ²⁰²
Quint 2 2/3'	
Octav 2'	
Tromba 8'	
<i>Manual II</i> (C-f ^m)	
Principal 8'	
Gedakt 8'	
Viola di Gamba 8'	
Fløjte 4'	
Vox angelica 4' ²⁰¹	

Tre kassebælge.

Mekanisk aktion, sløjfevindlader. De to manualværker var opstillet på samme vindlade ('tvillinglade').²⁰³

Orgelanskaffelsen blev delvist finansieret af pengegaver. Orglets *†facade* (fig. 65), der var tegnet af orgelbyggeriet, havde fem pibefelter og diskrete ornamenten i nygotisk stil.²⁰⁴ Instrumentet havde plads på et samtidigt *orgelpulpitur* (†nr. 3) i midtskibets vestende, indtil det 1887-88 i forbindelse med tårnbyggeriet blev flyttet til et nyt orgelpulpitur i tårnets andet stokværk (†nr. 4). Flytningen foretoges af Frederik Nielsen, Århus. 1907 reparederes orglet af I. Starup, København²⁰⁵ og 1910 udvidedes det til 22 stemmer, tre manualer og pedal af A. C. Zachariasen, Århus. Udvidelsen havde karakter af en pneumatisk tilbygning.²⁰⁶ Senest 1916 installeredes elektrisk luftforsyning.²⁰⁷ Dispositionen efter udvidelsen 1910 synes at have været følgende:²⁰⁸

<i>Manual I</i>	<i>Manual III</i>
Bordun 16'	Fløjte 8'
Principal 8'	Aeoline 8'
Rørfløjte 8'	Vox celeste 8'
Octav 4'	Præstant 4'
Quint 2 $\frac{2}{3}$ '	Clarinet 8'
Octav 2'	(Svelle?)
Tromba 8'	
<i>Manual II</i>	<i>Pedal</i>
Principal 8'	Subbas 16'
Gedakt 8'	Principal 8'
Viola di Gamba 8'	Gedakt 8'
Fløjte 4'	Octav 4'
Vox angelica 4'	Basun 16'

Fig. 66. Spillebord 1925, leveret af Th. Frobenius & Co. i forbindelse med ombygning af Torgel nr. 3 (s. 148). Foto Th. Frobenius & Sønners arkiv. – *Organ console, 1925, supplied by Th. Frobenius & Co. in connection with the conversion of Torgel no. 3.*

1925 fulgte endnu en ombygning og udvidelse, denne gang ved Th. Frobenius & Co, København. Størrelsen var herefter 35 stemmer, tre manualer og pedal:²⁰⁹

<i>Manual I</i>	<i>Manual III</i>
Bourdon 16'	Quintatøn 16'
Principal 8'	Horn Principal 8'
Rørfløjte 8'	Fløjte 8'
Gemshorn 8'	Gedakt 8'
Octav 4'	Aeoline 8'
Salicional 4'	Vox Celeste 8'
Octav 2'	Vox angelica 4'
Mixtur 4 cor	Flautino 2'
Trompet 8' ²¹⁰	Oboe 8'
	Clarino 4'
	Svelle
<i>Manual II</i>	<i>Pedal</i>
Bordone d'amore 16'	Fløjtebas 16'
Violin Principal 8'	Subbas 16'
Flûte harmonique 8'	Quintbas 10 $\frac{2}{3}$ '
Quintatøn 8'	Principal 8'
Viola d'Gamba 8'	Gedaktbas 8'
Præstant 4'	Octav 4'
Fløjte dolce 4'	Basun 16'
Cornet 3 cor	
Clarinetto 8'	
Svelle	

Klokkespil.

Kopler: I 4'-I, II-I, II 16'-I, II 4'-I, III-I, III 16'-I, III 4'-I, III-II, III 16'-II, III 4'-II, I-P, II-P, III-P. Manual-omfang: C-g^{'''}. 1 frikombination, 5 kollektiver (Piano, Mezzoforte, Forte, Fortissimo, Pleno), 4 afstillere (hovedregistrering, rørværk, koppel I 4'-I, 16'-kopler), generalcrescendo, indstilbar automatisk pedalomstilling.

I forbindelse med ombygningen 1925 blev orglet udstyret med et moderne, pneumatisk spillebord (fig. 66). Arbejderne finansieredes af en anonym Vejleborger.

Marcussen-orglets sidste ombygning og udvidelse udførtes 1942 af Th. Frobenius & Co., Kgs. Lyngby. Herefter var størrelsen 40 stemmer, tre manualer og pedal:

<i>Hovedværk</i>	
Bordun 16'	Octav 2'
Principal 8'	Mixtur 6 fag
Rørfløjte 8'	Trompet 8'
Octav 4'	
Gemshorn 4'	
Quint 2 $\frac{2}{3}$ '	

<i>Svelleværk</i>	<i>Rygpositiv</i>
Quintatøn 16'	Gedaktpommer 8'
Violinprincipal 8'	Principal 4'
Fløjte 8'	Rørfløjte 4' ²¹¹
Gedakt 8'	Principal 2'
Quintatøn 8'	Scharff 5 fag
Æoline 8'	Krumhorn 8'
Vox celeste 8'	
Principal 4'	<i>Pedal</i>
Flauto dolce 4'	Fløjtebas 16'
Nasat 2 ² / ₅ '	Subbas 16'
Oktav 2'	Principal 8'
Flautino 2'	Gedakt 8'
Terts 1 ³ / ₅ '	Oktav 4'
Larigot 1 ¹ / ₃ '	Mixtur 4 fag
Siffløjte 1'	Basun 16'
Mixtur 4-8 fag	
Oboe 8'	
Clarino 4'	

Mekanisk-pneumatisk aktion. Tasche- og keglevindlader.

Denne disposition var i et vist omfang præget af Orgelbevægelsens idealer, idet den havde flere lyse overtonestemmer og fremviste en markant karakterforskel mellem manualværkerne. Det nye rygpositiv øgede sammen med en ny og større hovedværksmixtur orglets muligheder for at realisere barokmusik. Det tredje manualværk, det rigt besatte svelleværk med 19 stemmer, udgjorde en separat afdeling, der i første række tilgodeså det romantisk-symfoniske repertoire.²¹² Dette usædvanlig store svelleværk var en fusion af to værker, der tidligere havde været spillet fra hvert sit klaviatur (manual II og III). Planlægningen af orgeludvidelsen skete i samarbejde med en af den tyske orgelbevægelses pionerer, orgelbyggeren Hans Henny Jahnn, der i en årrække levede i eksil på Bornholm og ved flere lejligheder stillede sin ekspertise til rådighed for Frobenius.²¹³ Af økonomiske grunde valgte man at bibeholde store dele af det tekniske anlæg, hvorfor det ikke blev muligt at opfylde Orgelbevægelsens krav om fuldmekanisk traktur og sløjfevindlader. Dette problematiske valg var hovedårsagen til, at orglet få år senere blev kasseret af sagkunds-kaben.

I forbindelse med ombygningen flyttedes orglet tilbage til skibet og fik sin nuværende facade og det ligeledes endnu eksisterende pulpitur, begge dog reducerede 1969 (jf. ovf.).

Såvel på orgelpulpitur †nr. 3 og †nr. 4, som på det eksisterende pulpitur var orglet opstillet med østvendt facade og spillebord.²¹⁴

Mens facaden som nævnt blev genbrugt ved orgelfornyelsen 1969, lod man selve det gamle hovedorgel nedtage i foråret 1966. Samtidig blev rygpositivet ombygget, så det midlertidigt kunne fungere som selvstændigt instrument med en ny bælg og et delvis nyt klaviatur. 1969 købte Frobenius dette instrument af kirken, og det blev senere benyttet som låneorgel.²¹⁵

†*Orgelpulpiturer*. 1) Bygget senest 1569-70 til †orgel nr. 1. Sandsynligvis identisk med det svaleredepulpitur på midtskibets vestvæg, der benyttedes til Johan Heides orgel 1637 (†orgel nr. 2) og som omtales 1773 af Amdi Worm. Denne beretter, at det var meget brøstfældigt og 'bevægeligt at gå på', og at man frygtede for, at pulpitur og orgel skulle falde ned, hvilket i givet fald ville ske på én gang. Pulpituret betegnes som 'en underlig bygning lige som den gang på muren'. Begge dele var ifølge Worm bygget på nogle 'udstiksbjælker, som ligger i muren'.²³ Der må have været adgang til pulpituret fra det bagved stående tårn via en †døråbning gennembrudt i skibets gamle vestmur (jf. fig. 17a). Bælganlægget fra 1637 var anbragt i tårnet,²³ og denne bekvemme placeringsmulighed har formentlig allerede været benyttet ved †orgel nr. 1.²¹⁶

O. 1750 forsynedes pulpituret med en ny brystning, udsmykket med 'bibelske historier' samt givnerne, oberst Schack Brokdorf til Store Grundet og Højgaard og hans frue Sofie Hedwig Grabows våbener.⁵⁹ 1759 omtales pulpituret som nyt med 'en del gudelige inskriptioner'.¹⁹⁸

2) 1791, i midtskibets vestende, bygget til †orgel nr. 2 i forbindelse med dettes ombygning samme år.¹⁷ 1794 gav C. Bredstrup tilbud på malerarbejde ved pulpituret efter Jens Hiernøes anvisninger. Brystningspanelet skulle males udvendig og pyntes med festoner; på bagsiden skulle det blot perlemales.²³ Af malerregningen fremgår det, at den udvendige side fik forgyldte lister, samt at den i bunden blev blåmalet med »Antiqve Zirater«, mens 'gesimserne' marmoreredes.¹⁷ Pulpituret søgtes 1862 forgæves solgt ved auktion.

3) 1862, over vestibule i midtskibets vestende, indrettet til †orgel nr. 3. Ludvig Petersens opmå-

ling 1887 (fig. 24) viser pulpituret strækkende sig i hele kirkerummets bredde frem til det første pillepar. Pulpituret havde opgang i nordvest, og underrummet var aflukket fra kirkerummet ved en skranke med gennemgange midtfor og ved ydervæggene.

4) 1888 (fig. 65), indrettet i andet stokværk af det nybyggede tårn, der da var inddraget i kirkerummet. Pulpiturets brystningspanel havde foldeværkslignende fyldinger, de fire bærende søjler bar kapitæler med svastika, og konsollerne smykkedes af korsblade. Adgangen til pulpituret var trætrappen i tårnets nordre sidebygning.²¹⁷ Det nye pulpitur var mere rummeligt end det gamle, hvilket medførte bedre pladsforhold for sangkoret.

TAVLER, MALERIER M.M.

Salmenummertavler. 1-7) 1872, syv ens, 95×61 cm, med ramme og trekloverafslutning foroven. De nu sortmalede tavler har hvide hængecifre af letmetal. 1872 købtes 12 nye salmenummertavler med løse 'brædder', hvorpå blev malet 'Højmesse' og 'Aftensang'.¹⁴⁰ 1885 leverede købmand Nissen 200 nye nummerbrædder.²³ Ældre fotografier (jf. fig. 26) viser tavlerne hvidmalede i sort ramme.

8-9) Nye, to ens, 73×46 cm, enkle med profil oven- og nedentil. Tavlerne er sortmalede til hvide hængecifre.

†*Salmenummertavler.* 1796 havde kirken seks sortmalede tavler til at skrive salmenumre på, 1813 nævnes ti, ligeledes sortmalede.²³ 1851 anskaffedes ti nye tavler med påmalede tal og skydenumre, kaldet 'brætter'. Når man gik over til skydenumre, skyldtes det, at de med kridt skrevne tal vanskeligt kunne ses af de kirkesøgende.²³ De nye tavler ses meget høje og smalle på Ferdinand Richardts tegning af interiøret 1866 (fig. 34). Efter suppleringen med de nuværende 1872, opregnede man 1882 ti sortmalede tavler med i alt 300 'nummerbrædder' fra 1851, samt de 12 nye 'med brædder' fra 1872.²³

Præsterækketavler. 1) O. 1834, af fyr, en stor enkel tavle, 247×215 cm, med fire høje felter under en frise med profilgesims. Indskrift med hvid skrive-skrift på sort bund, i frisen læses: »Sognepræster

til Veile og Hornstrup Menigheder siden Reformationen!«. Felternes indførsler, der er skrevet med samme hånd frem til og med Hans Christian Mathias Krarup (1827-34), rummer ofte ret udførlige oplysninger, og man mærker sig betydelige mænd som Mads Jensen Medelfar (1611-14), der siden blev hofpræst og endte som biskop i Lund. De ældre indførsler går i det væsentlige tilbage til en ældre †præsterækketavle (jf. ndf.). Tavlen er afsluttet 1907, da Vor Frelzers Sogn blev skilt fra, og Hornstrup blev et selvstændigt pastorat. Rammeværket er malet i gråtoner med lidt forgyldning; ophængt på nordkapellets østvæg.

1834 indstillede kirkens inspektion, at den ældre tavle skulle istandsættes og en ny anskaffes 'for rummets skyld'. Den blev udført af M. Ottosen 'i tre afdelinger med gesimser for oven og neden'.²³ I forbindelse med prædikestolens istandsættelse 1915 blev også præsterækketavlen restaureret.

2) 1937, egetræ, 250×200 cm, i forsinket skøn-virkestil med 3×12 felter i ramme med udskåret rankeværk og i hjørnerne hoveder af de fire evangelistvæsner. På overrammen læses reliefversalerne: »Præster i Veile Hornstrup«, på underrammen: »i Tiden efter Reformationen«. Det sidste flankeres af to småfelter med versalerne: »Anno / 1937«. Navne og år er anført med gyldne versaler på blankt træ, ligesom også rammen står i blank eg. Tavlen er vistnok udført efter forslag 1931 af Poul Jensen. På sydkapellets vestvæg.

†*Præsterækketavle*, formentlig fra 1700-tallet. Dens ofte udførlige indførsler er overført til præsterækketavle nr. 1 fra o. 1834 (jf. ovf.). Den omtales 1794 som en trætavle i †sakristiet.¹⁷ 1834 ønskede kirkesynet at den gamle trætavle, med præsternes navne siden reformationen, skulle 'opmales og afpudsas', samt at en ny skulle anskaffes (ovf. nr. 1).²³ Den gamles istandsættelse tyder på, at den har fået lov at eksistere endnu en tid.

Malerier. 1-2) (Fig. 67-68) 1585, forestillende Luther og Melancton, skænket til kirken af Karen, sognepræst Niels Madsen Buchs hustru, for sin begravelse i kirken.²³ De sammenhørende malerier er begge udført i olie på træ med en tynd kridtgrund, 79×64 cm, og har samtidige profilrammer. Begge reformatorer er vist som bryststykker, stående på en grågrøn baggrund, og

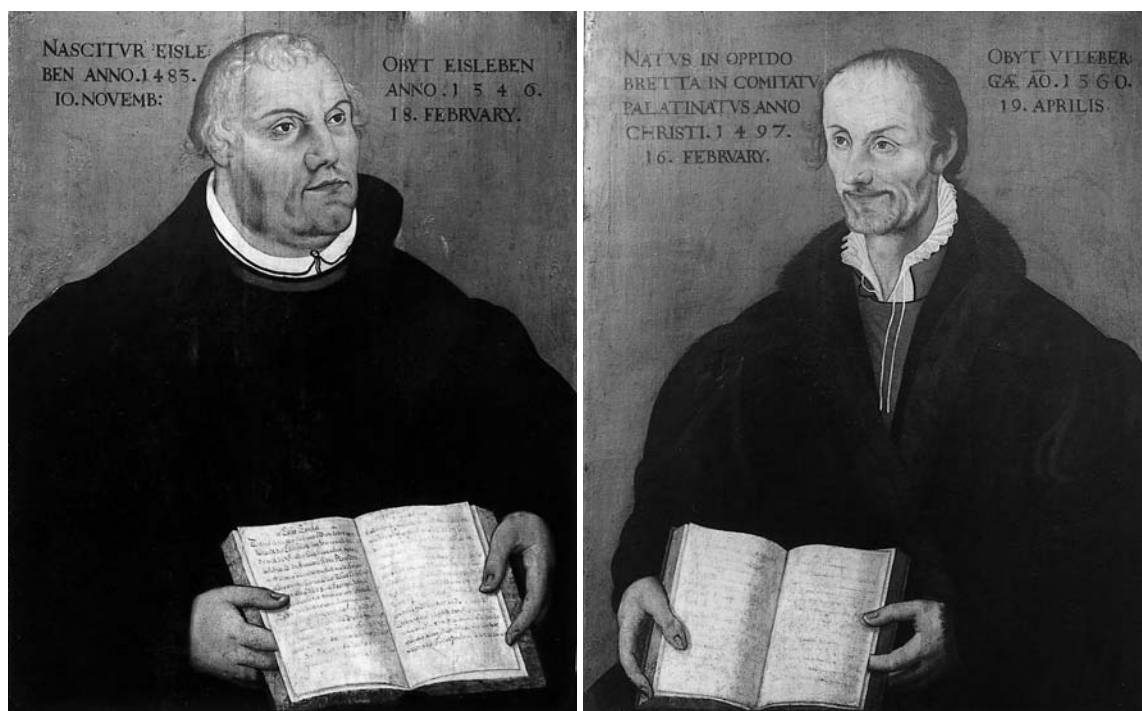

Fig. 67-68. Martin Luther og Philip Melancton, malerier (nr. 1 og 2, s. 150) fra 1585, skænket af Karen 'Niels Buchs', enke efter sognepræsten Niels Buch. Foto NM 1972. – *Martin Luther and Philip Melancthon, paintings from 1585, donated by Karen 'Niels Buchs', widow of the incumbent Niels Buch.*

begge går tilbage til malerier udført af Lucas Cranach den ældre.²¹⁸

1) (Fig. 67) Luther i sort kappe med polstrede skulderkarme, vender hovedet let imod højre og holder i begge hænder en åbenstående bog foran sig (opslået på første epistel). På begge sider af hovedet en latinsk indskrift med sorte versaler, opmalet efter den oprindelige: »Nascitur Eisleben anno 1483 10. novemb(ris). Obijt Eisleben anno 1546 18. februarij« (Født i Eisleben 10. nov. 1483, død i Eisleben 18. feb. 1546). Rammens sorte farve med gyldne profiler skyldes opmaling, ligeledes den gyldne versalskrift på overstykket: »Martinvs Lvthervs«.

2) (Fig. 68) Philip Melancton, i sort pelsbræmmet kappe med karme samt rød trøje over skjorte med kruset krave. Han står som Luther med åbnet bog i hænderne, men vendt imod højre. På begge sider af hovedet læses en, også her, opmalet latinsk indskrift med sorte versaler: »Natus in oppido Brettia in comitatu palatinatu 1497. 16. februarij. Obijt Vitebergæ A(nn)o 1560. 19. apri-

lis« (Født i byen Brettia i grevskabet Pfaltz 16. feb. 1497. Død i Vittenberg 19. april 1560). Rammen svarer til Luthers og har tilsvarende opmaling og indskrift: »Philippvs Melancthon«.

Malerierne er istandsat 1932 og igen 1972, da de blev befriet for en del overmalinger og fik nogen retouche. På Luthermaleriet fandtes skaderne især på venstre skulder og området der omkring. På Melanctons billede var skaderne mindre, og her fremtræder bl.a. ansigtet nu helt uden overmaling eller retouche.

1585 gav Karen hr. Nielses for sin begravelse to 'tavler' til kirken, som var »Lutheri oc Philippi«.²³ Et sådant sæt malerier af de to reformatorer var ret almindeligt i større kirker og findes bl.a. bevareret i Ribe Domkirke (fra o. 1600), hvor de flankerede altret (DK Ribe 494f.) og i Odense Skt. Knud, hvor malerierne er fra o. 1700 (DK Odense 615ff.). De to 'skilderier' af Luther og Melancton hang 1747 på hver sin side af 'korsdøren',²³ altså på en meget fremtrædende plads i skibet ved koråbningens sider. 1791 synes de flyttet til korets

Fig. 69. Sognepræst Peder Christensen Riber, maleri fra 1609 (maleri nr. 3, s. 152). Foto NM 1972. – *Incumbent Peder Christensen Riber, painting from 1609.*

østvæg, flankerende altret, hvor de hang 1794¹⁷ og endnu i anden halvdel af 1800-tallet (jf. fig. 34 og 35). 1817 fik snedker Friis betaling for at 'reparere og opmale' Luthers og Melanctons malerier, og i forbindelse med reformationsfesten 1836 blev Lutherbilledet bekranset og ophængt i en smykket bue.²³ 1927 var de to malerier flyttet til østvæggen i Nordre Kapel, og siden 1967 hænger de på nordvæggen i nordre sideskibs 2. fag.

3) (Fig. 69), 1609, portræt af sognepræsten Peder Christensen Riber,²¹⁹ i olie på lærred, 76×61 cm (lysningen), med formentlig oprindelig ramme, sortmalet med gyldne profiler. Peder Christensen er vist som brystbillede på mørkegrå bund iført sin sorte præstekjole med pibekrave. Han vender hovedet lidt mod højre, håret er kortklippet, ansigtet markeret med store fikserende øjne, en kraftig, buet næse, pjusket moustache og tyndt, grånende hageskæg. Han holder i venstre hånd en bog og et timeglas, i den højre et par handsker eller måske snarere en salmebogspose. I øvre venstre hjørne læses med hvide versaler: »Cvpio de solvi et esse cvm Christo« (jeg længes efter at

bryde op og være sammen med Kristus),²²⁰ i det højre tilsvarende: »Ætatis svæ 45 anno 1609« (45 år gammel, år 1609). Over dateringsindskriften er med blå og hvidt malet et 'våben', der er bygget op omkring forkrænkighedssymboler: Skjoldet har timeglas over kranium, og hjelmtegnet udgøres af to oprakte arme med krydsende knogler.

Maleriet nævnes 1759.¹⁹⁸ 1828 betales J. Friis for reparation og opmaling af et præstebillede, med tillæg af lærred, malervarer og blændramme.²³ Ved en istandsættelse 1972 fik maleriet nyt lærred og billedfladen befriedes for krakeleringer. De beskedne ældre overmalinger blev fjernet og en let retouche udførtes. 1794 hang maleriet bag altret,¹⁷ 1927 i Nordre Kapel på østvæggen over reformatorerens billeder. Siden 1967 på nordre sideskibs nordvæg i vestfaget.

4) (Fig. 70), 1860, af Anders Sørensen Vedel, malet af Jørgen Roed som et mindeportræt, bestøttet af daværende amtmænd Orla Lehmann, agent A. Linnemann og justitsråd O. M. Hersleb. Maleriet, rundbuet og i rig portalformet renæssanceramme, er udført i olie på lærred, 219×121 (lysningen) efter delvis forlæg af I. H. Wierix 1690.²²¹ Vedel ses stående i sin stue, i profil og vendt mod venstre, hvor der foran ham står et barokbord med manuskripter og et blækhus. Historikeren ser tankefuldt frem for sig, mens han i hænderne holder et færdigt værk i form af en indbundet bog, formentlig hans Saxooversættelse. Vedel har frodigt brunt fuldskæg, og han bærer lille hue, pibekrave, blå pelsbræmmet frakke og vams. Bag ham ses et skab med grønt forhæng og årstallet »1575«, året for Saxooversættelsen. I nedre højre hjørne læses med sort skriveskrift: »Malet af J. Roed 1860 efter et kobberst(ukket) Brystbillede af I. H. Wirgs 1690«.

Rammen er af egetræ, 307×174 cm, opbygget som en klassicerende arkade i nyrenæssance med postament, korintiske halvsøjler og i sviklerne små udskårne medaljoner; den venstre med fremstilling af Vedels lærd-fromme 'bomærke', den højre med den hebraiske indskrift: »Gud er min del for evigt«. Begge elementer indgår også foroven på Tobias Gempers portræt af Vedel fra 1578.²²² I postamentfeltet læses med relieffrakture: »Anders Sørensen Vedel. Decanus Rip. kongl.

Fig. 70, Mindeportræt af Anders Sørensen Vedel, udført 1860 af Jørgen Roed (maleri nr. 4, s. 152). Foto HW 2004. – *Commemorative portrait of the scholar Anders Sørensen Vedel, done in 1860 by Jørgen Roed.*

Historiograph. Saxos Oversætter, kæmpevisernes Samler, f. i Veile d. 9. Nobr. 1542. d. i Ribe d. 13. Fbr. 1616». Træværket har en opmalet partiel staffing i kraftigt blå, rødt og forgyldning. Maleriet hænger på sin oprindelige plads på søndre sideskibs endevæg i øst (jf. fig. 26).

Faner. ★1) (Fig. 71) 1736, Vejle Borgervæbnings fane, af nu grågrøn silke, 137×190 cm, med kronet kabinetsvåben,²²³ holdt af to stående, kronede løver. Derover læses med versaler »Weile Borgerskabs Fane«, og nedenunder tilsvarende

»Anno 1736«. Hjørnerne har forgyldte initialer for Christian VI. Fanen skal have afløst generalmajor Fursmans ↑gravfane (jf. ↑den Fursmanske åbne begravelse) i kirkerummet. Den blev fundet ved arbejde med elinstallation 1896 under gulvet i de la Mares Kapel, hvori den siden var ophængt fra hvælvingen.⁵⁶ 1994 overlodes fanen til Vejle Museum (inv.nr. 521x1).

2) Et *Dannebrogflag* i gråmalet ramme har den forklarende indskriftseddel: »Dette Dannebrogflag, som måler 110×170 cm blev ved Danmarks Befrielse 5. Maj 1945 sat i Sct. Nicolai Kirkes Spir af Frederik Ibsen Træballe«. Ophængt på nordvæggen i nordre sideskib, vestligst.

BELYSNING M.M.

Lysekroner. 1) (Fig. 72) 1707, af messing med 16 arme, skænket af oberstløjtnant Kai de la Mare til Aggersbøl (Øster Snede Sogn) og hans 2. hustru Hedevig Dorteia, f. von Buchwald (jf. ↑de la Mares Kapel).²³ Den store krone, 107 cm høj, har balusterstamme og to kranse med S-svungne arme til hver otte lys (nu elektriske). Stammen krones af en topfigur i skikkelse af en romersk kriger med hellebard i sin højre hånd. Forneden afslutter en dråbeformet hængeskive med nedhængende drueklase og tysksproget giverindskrift i graverede versaler (navnene med skriveskrift): »Anno 1707 Hat der Vohlgebohner Kay de la Mare Obrist Leutnant undt Herr auf Aggersbull

Fig. 71. ★Fane for Vejle Borgervæbning, 1736, nu i Vejle Museum (s. 153). Foto Vejle Museum 2005. – ★*Banner of Vejle Civic Guard, 1736.*

Fig. 72. Lysekronen nr. 1, 1707, skænket af oberstløjtnant Kai de la Mare og hans 2. hustru Hedevig Dortha, født von Buchwald (s. 153). Foto AM 2004. – *Chandelier no. 1, 1707, donated by Lieutenant-Colonel Kai de la Mare and his second wife Hedevig Dortha, née von Buchwald.*

sambt seine Frau die vohlgebohrne Fr. Hedevig Dorothea gebohrne von Buchvaldt diese Crone Gott zu ehre undt der wedelschen Kirche zur ziert und nutzen verehret«. (År 1707 har den velbyrdige Kai de la Mare, oberstløjtnant og herre til Aggersbøl med samt sin velbyrdige frue Hedevig Dortha, født von Buchwald, givet denne krone Gud til ære og Vejle Kirke til pryd og nytte). Under indskriften er graveret ægtefællernes våbener. 1745 hang kronen 'i den store gang',²³ 1794 'i den brede gang';¹⁷ hvilket i begge tilfælde må betyde midt i midtskibet. 1849 betaltes gørtler Jens Hertzum for at reparere og pudse kirkens messinglysekronen, 1855 kan kronens plads bestemmes til midtskibets østfag (jf. fig. 34), hvor den hang indtil 1967,⁵⁶ da den fik sin nuværende ophængning i midtskibets 2. fag fra øst.

2) (Fig. 73) o. 1780, skænket 1840 af enkemadam Kirstine Birgitte Havemann (jf. tidligere al-

terklæde nr. 2 og *fonteomhæng).²²⁴ Prismelysekronen, hvis ringformede jernstel har rester af fortinning, har 24 arme, af hvilke de 12 ydre er til levende lys, de 12 indre nu til el-lys. På de sidste er de originale lydeskåle erstattet af almindelige (ældre) krystalmanchetter. Mellem de to hold arme hænger firkantede sten fra hovedringen, der midt i har en skål af opalglas bemalet med tre kvindefigurer og guirlander. Tre stivere fæstner hovedringen til baldakinen foroven, hvis slebne skål har en hængeguirlande af ovale sten. Nederst hænger fra opalglasskålen en slebet klokke, i hvis underkant der er anbragt vekslende småprismer; et lidt større tjener som knebel.

Den sjældne lysekronen er formentlig udført i England, Bøhmen eller Wien sidst i 1700-tallet.²²⁵ Den synes således at have været i privat brug indtil Kirstine Birgitte Havemann skænkede den til kirken 1840. Hun bestemte i sit testamente, at der ud over årlige vokslys til jul (jf. alterstager) ved højtidelige lejligheder skulle anbringes vokslys i kronen.²³ 1842 og 1853 hang kronen i koret, og 1901 blev den istandsat af Hans Glud. 1927 havde den plads i Nordre Kapel, hvor der stadig ved højtidelige lejligheder blev brændt vokslys i den,²²⁶ og efter istandsættelse 1966 er den 1967 ophængt i sydkapellet.

3) (Fig. 74), o. 1800, skænket 1883 af justitsrådinde Marie Magdalene Marenza Friis, f. Terman-sen, hustru til justitsråd og apoteker H. E. Friis (jf. tårnur) i anledning af 400-året for Luthers fødsel. Prismelysekronen, større end nr. 2, med otte (levende) lys fordelt på fire dobbeltarme. Stellet, af forgyldt messing, udgøres især af to ringe, den nedre hovedring med jævnt fordelte dobbeltarme, der udgår fra et løvehoved. Fra hovedringen hænger prizmer og prismeguirlander, der samles i en nedre hængkonsol, hvorfra der rejser sig et spir med blå stammestykke. Lange, indbyrdes forbundne prismekæder forbinder hovedringen med den øvre ring, der krones af en klokkeformet baldakin af klart glas. Kronens behæng er bøhmisk, men den må i øvrigt formodes udført i Danmark, Sverige eller det nordlige Tyskland.²²⁵ Kronen, der 1901 blev istandsat af Hans Glud,²³ hang i Søndre Kapel⁵⁶ frem til en istandsættelse 1966, hvorpå den 1967 fik sin nuværende plads i Nordre Kapel.

Fig. 73–74. 73. Lysekroner nr. 2, o. 1780, skænket 1840 af Kirstine Birgitte Havemann (s. 154). 74. Lysekroner nr. 3, o. 1800, skænket 1883 af justitsrådinde Marie Magdalene Marenza Friis i anledning af 400-året for Luthers fødsel (s. 154). Fotos NM 1966. – 73. *Chandelier no. 2, c. 1780, donated in 1840 by Kirstine Birgitte Havemann*. 74. *Chandelier no. 3, c. 1800, donated in 1883 by the Counsellor's wife Marie Magdalene Marenza Friis on the occasion of the quatercentenary of the birth of Martin Luther*.

4) 1853, skænket til minde om købmand Frederik Christiansen. Messingkroner med 12 arme i to kranse, 58 cm høj, med kort tæt balusterskaft og topfigur i form af en engel med fane og globe. Flad, glat hængekugle med afsluttende kogle og graveret versalindskrift »Til Minde om Købmand Frederik Christiansen 1853«. I nordre sideskibs 3. fag fra øst.

5) 1865, en messinglysekroner med 24 arme i to kranse, bekostet af kirkens kasse. Den skal 1927 have hængt vestligt i midtskibet »neden for de store malmlysekroner«. ⁵⁶ Her hænger den stadig.

6) 1897, af messing, skænket af fabrikant I. C. Christiansen (jf. Talterklæde, bæger og dåbsfad nr. 3). Svarende til nr. 4, men stærkt fornyet. På hængekuglen findes en senere tilføjet indskrift: »Til

Minde om Fabrikant Jens Christian Christiansen 1836–1908 og Hustru Johanne Nielsen 1846–1937«. Kronen hang 1927 vestligt i midtskibet, siden 1967 i søndre sideskibs 3. fag fra øst.

7–8) 1925, to ens, af messing, udført efter forbillede af nr. 1. Den ene krone er bekostet af kirken selv, den anden af en kreds inden for menigheden. Kronerne hang 1927 i midtskibet på hver sin side af nr. 1. ⁵⁶ Nu i sideskibenes østfag.

9–10) 1967, af messing, to ens, i sideskibenes 4. fag fra øst.

†*Lysekroner*. O. 1600 skænkede Clemens Sørensen den yngre en messing lysekroner til kirken (jf. gravsten nr. 5 og Tlukkede begravelser). Kronen var 1608 kirkens eneste. Måske drejer det sig om den 'lille messingkroner', der 1631 nævnes som

forsvunden. 1683 opregner inventariet 'et hoved (løvehoved?) af en lysekrone og nogle stykker messingarme til'.²³

†*Lysearme*. 1623 anskaffedes to 'stik kærter', som blev indsat i 'de to øverste riller', 1745 seks lysearme, vel af samme type, der var fæstnet på pillerne.²³ Om to lysearme ved prædikestolen, den ene fra før 1730, den anden bekostet 1795 se ovf. under prædikestolens tilbehør. 1853 noteres tre gaslysearme i koret.²³

†*Ildkar*. Inventariet 1655 anfører et ildkar af kobber til 'at hente ild i til at tænde lys med'.²³ Det optræder indtil 1730, da karret var 'opbrændt og ubrugeligt'.²³

Kirkeskib, o. 1938, fuldriggen »Dorthea Marie«, ca. 138 cm lang. Skroget er sortmalet, bunden kobberfarvet, og et hvidmalet bånd brydes af sorte kanonporte. På topmastens vimpel er anført skibets navn. Anonym gave til kirken 1938.⁵⁸ Op-hængt midt i søndre sideskib.

†*Ligbåre*. 1608 blev der repareret noget på en ligbåre, 1615 på 'den lille ligbåre' (til børn), og 1618 på 'den mellemste', der blev malet af Lukas maler. 1630 lavedes fire kroge til den store ligbåre. 1655 nævner inventariet kun en stor bære og en til børn, og 1698 betaltes for en ny jernring og en 'stand' (et ben?) til den store ligbåre. 1724 lod fire laug, skræddernes, smedenes, feltberedernes og skomagernes, udføre hver deres egen ligbåre, der blev ophængt i kirken. 1737 kom endnu et liglaug til, idet handskemagerne betalte 'indfæstning' for at få deres laugsbære indhængt i kirken. Flere end disse to laugsbåre kom ikke til. 1742 havde kirken selv kun to ligbåre, 1745 hele fire, herunder en ny mindre, der var foræret til kirken. 1752 indkøbtes fyrretræ, for at Hans snedker kunne lave et nyt 'lår' (knæ?) til kirkens gamle ligbåre. 1781 betalte de fire laug for 'konservation' af deres bære, 1782 afgift af begge de i byen værende liglaugsbåre. Efter restaureringen 1791 nævnes laugsbåre ikke længere, og fra midten af 1800-tallet ses ligbåre i regnskaberne afløst af malede ligskamler.²³

†*Ligvogne*. 1721 betaltes to mænd for at bære ligbåren med frøken de la Mare (jf. la Mares Kappel) ud til ligvognen.²³

†*Sørgetøj*. 1731 betaltes for at overtrække al-tertavle og prædikestol med sørgetøj. Da kirken

Fig. 75. Dåbsfad nr. 1 fra 1580-1600 samt jordpåkastelsesspade, begge skænket 1720 af Maria Johanne Møstings (s. 133, 156). Ældre initialer »MTAFD« på dåbsfadet viser hen til de oprindelige ejere, formentlig Mads Thorsen og Anne Findsdatter. Foto AM 2005. – Baptismal dish no. 1 from 1580-1600 and funereal earth-sprinkling spade, both donated in 1720 by Maria Johanne Møstings. Older initials "MTAFD" on the dish refer to its original owners, probably Mads Thorsen and Anne Findsdatter.

1746, efter Christian VI's død, skulle 'betrækkes', måtte man låne »liig Amternes« (laugenes) sorte ligklæder som overtræk på alter, prædikestol og orgel.²³ Lysestagerne på altret blev pyntet med 'hvide gardiner, sorte bånd og lange flor'. 1856 påbød stiftsovrigheden, at kirken måtte skaffe et klædesligtæppe til udlejning. Det skete 1857, og til ligtæppet medgik 12 alen sort »kirsej« og 22 alen frynser, hvortil kom en trækasse til klædet. 1887 blev det gamle ligklæde farvet sort, og dertil syede man et nyt af 10 alen sort klæde og 20 alen »Plettilas«, der også benævnes »Schirting«.²³

En *jordpåkastelsesspade* (fig. 75) er skænket 1720 af Maria Johanne Møstings (jf. dåbsfad nr. 1). Den er af messing, 72 cm lang, med spinkelt balusterskaft og et let vinklet blad, der bliver bredere udefter. På bladets forside er graveret med skriveskrift »Saalig Maria Johanne Mestings 1720«. 1700-tallets inventarier nævner skovlen, der brugtes 'ved ligbegængelse i kirken', og som var foræret af »madam Mæstings«.²³ På et tidspunkt er skovlen blevet borte, idet den 1927 omtales som nylig funden.⁵⁶

URE, KLOKKER M.M.

†*Kunstur*. 1585 gav arvingerne efter borgmester Clemen Sørensen den ældre (jf. prædikestol og †epitafium nr. 2) kirken et lille »slaa Verckh« med en (slag)klokke inde i kirkerummet.²³ Da kirken ved samme tid også havde et tårnur (†nr. 1), må der have været tale om et sjældent 'kunstur' af middelalderlig type med værk og skive inde i kirken.²²⁷

Det var formentlig dette mindre værk, der 1607 sendtes til reparation i Kolding. 1622 måtte 'det lille sejerværk i kirken' repareres, 1624 blev dets lille urklokke stjålet af en 'tysk vanvittig stenhugger' og siden fundet i Lejrskov og bragt hjem. Uret blev atter borttaget i 'ufredstiden 1628',²³ men synes i så fald at være kommet tilbage. 1643 blev værket 'forfærdiget', og 1655 nævner inventariet at det 'slog i kirken', og at det skulle være givet af Mads Thorsen (†1601, jf. †altertavle, dåbsfad nr. 1 og †flukkede begravelser). Denne oplysning forstås vel nok bedst som en misforståelse, idet det var Mads Thorsen, der 1585 som kirkeværge formidlede uret til kirken. 1683 satte man en ny klokkestreng i den lille klokke i kirken, og 1745 var det gamle urværk 'fast ubrugeligt'.²³ Pladsen var formentlig i skibets vestende.

†*Tårnur*, 1889, leveret af urfabrikant Bertram Larsen, København, skænket af justitsråd og apoteker H. E. Friis (jf. lysekroner nr. 3).⁵⁸ Det står på en træstol, og jernrammen 98×56 cm, 65 cm høj, har buede fødder og rød bemaling. Urhuset er nyere, gråmalet forneden med enkle fyldinger, oventil med vinduer. Urværket står i tårnets fjerde stokværk og har i samme stokværk nyere *skiver* i nord, syd og vest, der er af glas, blå og hvide med sorte romertal.²²⁸ Arbejdet med opsætningen udførtes af urmager Carl Frederik Andreas Berg, der også fik overladt det fremtidige tilsyn med værket.

†*Tårnure*. 1) Før 1588, da Søren klejnsmed betales for at 'færdige' sejerværket og sætte lås på dets dør (til urhuset i tårnet). 1610 blev 'vejerkisten' (lodvægten) sat i stand med skind og hornlim. 1618 måtte man omstøbe og forbedre urets 'blylod',²²⁹ og 1678 renoverede Lauritz urmager i Fredericia urværket med nye 'ure', hjul,

fjedre etc.,²³ hvorefter det vel fungerede til lidt ind i 1700-tallet. Uret må som de senere have haft plads i kirkens tårn.

2) 1711 tilkom der et gammelt 'ubrugeligt' urværk fra Christen Thomsen.²³

3) 1730 havde borgmesterinde Hans Pedersens i Kolding foræret kirken et urværk, der samme år blev repareret. 1740 betales Anders Benjamin-sen for 'opvartning' året igennem af det 'til kirken givne ur', og 1793 anskaffedes en ny †klokke med (hænge)bøjle til »oorre-værket« (orglet). Det sidste antyder, at †kunsturets funktion med indvendige klokkeslag er blevet overtaget af de senere tårnure.

Et *Klokkespil* er opsat 1979 af firmaet Thubalka. Dets første 28 klokker leveredes 1976, der herefter suppleredes til i alt 48. Klokkerne er ophængt i klokkestokværket i en kraftig klokkestol af jern. Klokkespillet anvendes til vekslende koncerter.

†*Klokkespil*, 1939, skænket af en anonym, forhenværende Vejleborger. Det mekaniske værk var leveret af tårnurfabrikant Carl Petersen, København, og de 12 klokker støbtes af B. Løw & Søn, København. Den største klokke, tværmål 63 cm, bar inskriptionen: »Hører I, vor Herre Kaldet, kærlig som en Moders Bøn«. Om morgenen spillede værket »Op min Sjæl, thi Sol er oppe«, kl. 12 'Klokkesangen' og om aftenen C. E. F. Weyses »Dagen gaar med raske Fjed«. ⁵⁸ Dele af spillets mekanisme og elektriske ringemaskiner opbevares på tårnloftet.

Klokker. Kirkens gamle klokker (nr. 1-4) er siden 1979 ude af brug og opsat i hjørnerne af klokkestokværket, mens to nye klokker fra 1979 (nr. 5-7) har plads i en samtidig klokkestol ved siden af klokkespillets klokker (jf. ovf.).

Kirken havde efter reformationen to klokker, en stor og en lille fra 1511, der også benævntes 'skrifteklokken' (†nr. 1). Den store (†nr. 2), der også kan have været middelalderlig, blev 1633 omstøbt til den nuværende store klokke eller 'tolvklokke' (nr. 1). Kirkens lille klokke er siden omstøbt hele tre gange, først 1710 og 1757 (til †nr. 3 og 4), og senest 1833 til den nuværende lille klokke (nr. 3). Efter det gamle rådhus' nedrivning 1878 har man fra dets tårn erhvervet en byklokke fra 1642 (nr. 2), og endelig har byrådet

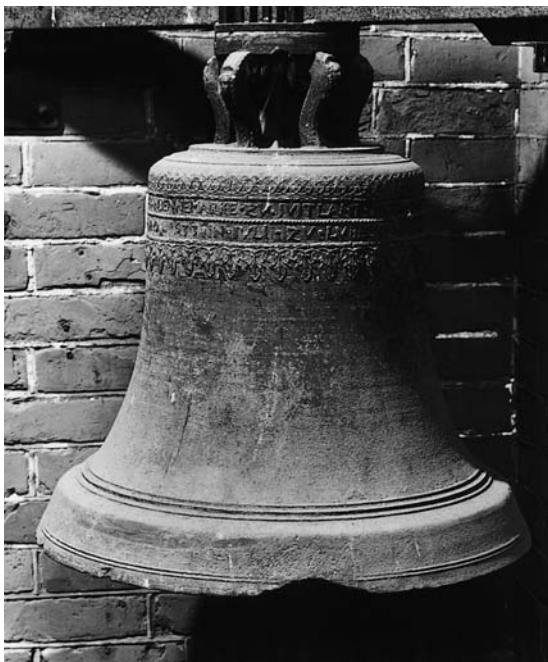

Fig. 76. Klokke nr. 1, 1633, 'Tolvklokken', støbt af Anton Wise i Lübeck (s. 158). Foto AM 2004. – Bell no. 1, 1633, the 'Twelve Bell', founded by Anton Wise in Lübeck.

o. 1881 overladt kirken en ganske lille klokke (nr. 4), formentlig også fra rådhuset. For $\ddagger$ turklokker se ure.

1) (Fig. 76), 1633, »Tolvklokken«, ²³⁰ støbt (af $\ddagger$ klokke nr. 2) af Anton Wise i Lübeck, tværmål 89 cm, med tolinjet tysk indskrift i reliefversaler om halsen: »Dese Kloc van der Kerken in Dennemarke zu Ivkland in der Stadt Well hadt M(eister) Antoni Wise gegaten. Anno 1633 in Ivli zu Lvbeck« (denne klokke har mester Anton Wise støbt til den jyske by Vejle i Danmark. (Støbt) i juli år 1633 i Lübeck). Indskriften kantes af buefriser med blomster, og hankene smykkes af diademhoveder. Klokkestøberen er også mester for klokker i Ugilt Kirke 1648 (Hjørring Amt), Skinderup Kirke 1653 (*DK Tisted* 377) og Winberg Kirke i Halland²³¹ samt døbefonten i Nykøbing Kirke 1648 (*DK Maribo* 224). Siden 1979 i klokkestokværkets nordvesthjørne, direkte boltet på en bærebjælke af jern. 1716 måtte værgen lade 20 karle fra byen nedtage den store klokke 'af stor og høj nødvendighed', hvorpå den blev istandsat og fik nyt ophæng. 1746 var

klokken brøstfældig efter 'den idelige ringen over salig kongens lig' (Christian VI). Til reparation af bøsninger m.m. brugte Ulf tømmermand og Mogens Jensen grovsmed 9-10 pund jern og 24 store søm; ti mand behøvedes for at vinde klokken ned og op. Efter overflytning til det nuværende tårn 1887 blev klokken som de andre repareret 1890.²³

2) (Fig. 77), 1642, støbt af Hans Pichman, tværmål 46 cm, med profileret slagring og et bånd af reliefminuskler om halsen: »M(ester) Hans Pichman 1642«. Indskriften kantes af buefriser med bladværk. Klokken hørte fra første færd hjemme på det gamle rådhus som byens »Tiklokke« og er først kommet til kirken ved dets nedbrydelse 1878.⁵⁶ Klokken, der 1882 kun sjældent ringedes, blev repareret 1890.²³² Siden 1979 i klokkestokværkets sydøsthjørne, opsat i en bjælke med delvis brug af kronen.

3) (Fig. 78), 1844, støbt af Gamst & Lund i København, tværmål 75 cm, med indskriftbånd om halsen i reliefversaler: »Støbt af H. Gamst & H. C.

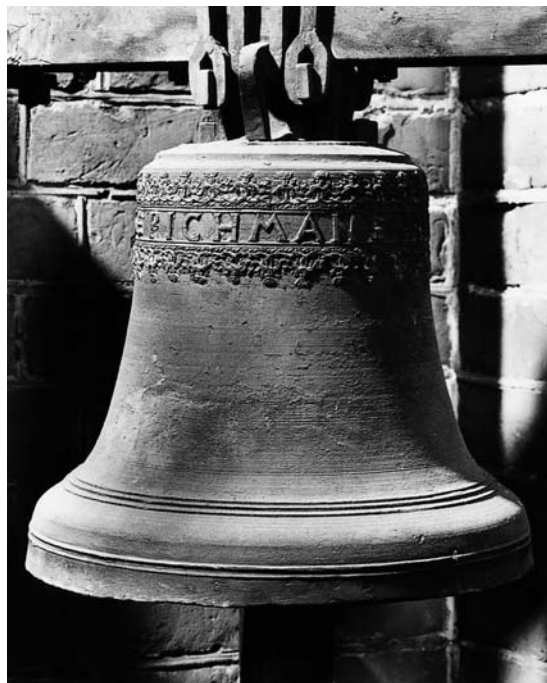

Fig. 77. Klokke nr. 2, 1642, støbt af Hans Pichman til byens daværende rådhus. I kirken siden 1878 (s. 158). Foto AM 2004. – Bell no. 2, 1642, founded by Hans Pichman for the then town hall. In the church since 1878.

Lund Kiøbenhavn anno 1844«. Indskriften kan-tes af lister, oventil også af en bladbort, og klok-ken har profileret ved overgangen mellem le-geme og slagring. Klokken støbtes af †klokke nr. 4, den såkaldte 'skrifteklokke'. 1844 betales for at hente den nye klokke samt tov m.m. Repareret 1890.²³ Siden 1979 ophængt i klokkestokværkets sydvesthjørne, boltet på en bærebjælke af jern.

4) 1881 eller kort før, tværmål 37 cm, glat og skriftløs med profileret slagring. Klokken savner krone, idet den er boltet direkte på en tværbjælke af jern. 1881 overlod byrådet kirken en mindre klokke 'med en smuk klang', som menigheden ønskede brugt ved ligbegængelse. Der var nok tale om rådhusets tidligere 'tiklokke'.⁵⁶ Samme år reparerede man klokken og gav den ny aksel og klokkestol med 'opstander' og skråstivere.²³ Siden 1979 i klokkestokværkets nordøsthjørne.

5-7) 1979, skænket i anledning af byjubilatet af Vejle By og Sparekassen Sydjylland, støbt af Eijsbouts i Holland, som det fremgår af alle tre klokkes enslydende indskrift om halsen (relief-versalindskrifter): »Støbt til Sct. Nicolai Kirke i Veile år 1979 af Eijsbouts i Holland«.

5) Tvm. 128 cm, på legemet: »Kirkeklokke mellem ædle malme/ mageløs er for mit hjerte du«, over slagringen: »Skænket af Vejle By i anledning af byens 650 års jubilæum«.

6) Tvm. 116 cm, på legemet: »Et nådens kald fra livets land/ vi klokker har at føre/ Anton Berntsen 1873-1953«. Giverindskrift som nr. 5.

7) Tvm. 98 cm, på legemet: »Vi ved at mørket falder/ grib fat mens det er dag/ Andreas Døleris 1850-1925«, lige over slagringen: »Skænket af Sparekassen Sydjylland/ grundlagt 1827.«

†Klokker. 1) 1511, støbt som den første af tre »Skrifteklokker« (jf. †nr. 3, 4), der var kirkens mindste.²³³ 1633 var den 'lille klokke' løs i bommen og måtte forbedres med nyt jern.²³

2) Før 1632, kirkens 'store klokke', der 1632 var 'brustet', således at den ingen klang gav. Vær-gen optog derfor et lån med henblik på at lade den 'omstøbe og forbedre',²³ hvilket skete 1633 med støbningen af klokke nr. 1.

3) 1710, en lille skrifteklokke, støbt af Friderich Keseler »Kosmich« da magister Hans Jeremiassen Wolff var provst (jf. oblatæske og †epitafium nr.

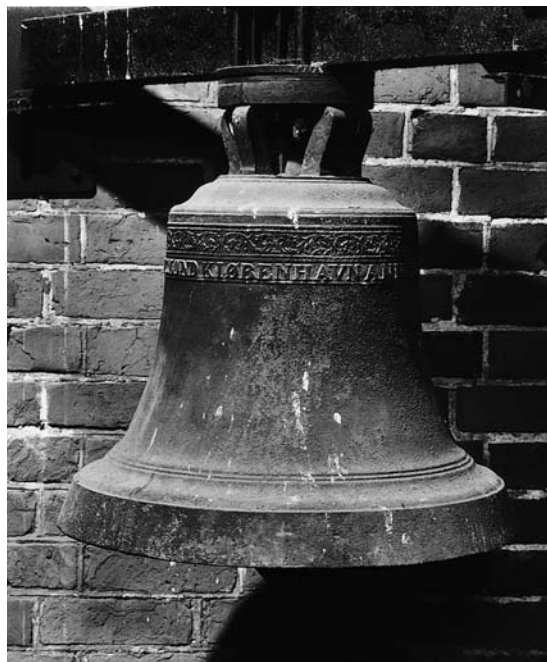

Fig. 78. Klokke nr. 3, 1844, støbt af Gamst & Lund i København (s. 158). Foto AM 2004. – *Bell no. 3, 1844, founded by Gamst & Lund in Copenhagen.*

16), Claus Svane (jf. †alterdug og altersølv) borg-mester og Jens Werling kirkeværge. Pontoppidans anførelse af det ekstra efternavn »Kosmich« er formentlig blot en misforståelse af »gos mich« (støbte mig).²³⁴ Klokken blev støbt i Horsens af kirkens ældre skrifteklokke (†nr. 1).²³

4) 1757, en lille skrifteklokke, støbt i Kø-benhavn af »Michael Carl Troschel da justitsråd Anchersen var kirkens patron, M(agister) Peder Borch²³⁵ inspektør og Henrich Suhr (jf. †grav-sten nr. 25) kirkeværger (sic)«. ²³³ Reelt var Peder Borch inspektør (dvs. tilsynsførende) på vegne af Universitetet. Som for †klokke nr. 3, hvoraf klokken støbtes, må ovenstående være hentet fra klokkeindskriften. Af kirkeregnskabet fremgår, at støberen var lovet 60 rdl. for klokken. 1776 måtte Troschell ikke desto mindre rykke for sine penge og for transport af klokken, der da havde stået til afhentning i seks år! Endelig 1779 ankom den til Vejle med skib og sagdes at veje 450 pd.²³ Michael Carl Troschell har leveret klokker til en række kirker, i Østjylland således Hatting (Hat-ting Hrd.) 1767 og Hundslund 1762 (DK Århus

2671). 1801 købtes ny rem og streng til skrifteklokken, og 1843 var den mindste klokke revnet og blev taget ned til reparation, der skulle fjerne 'dens skrattende lyd'. Brugt 1844 til støbning af klokke nr. 3.²³

†Klokkestole. 1675 arbejdedes 14 dage på at reparere 'klokkeværket', idet man bl.a. fornyede den bjælke, som klokkerne hang i, og indlagde

tre bjælker under dem. Til karlenes underhold medgik bl.a. '26 stobe øl og to pottes brændevin'. 1737 blev klokkeværket forsynet med bjælker, krydsbånd og deslige, og 1822 lod man klokkestolen forny af stærkt egetømmer. 1875 omtales i det gamle tårn to klokkestole, og 1889 udførte man i det nye tårn en interimistisk klokkestol til den nyhvervede 'lille klokke' (nr. 4).²³

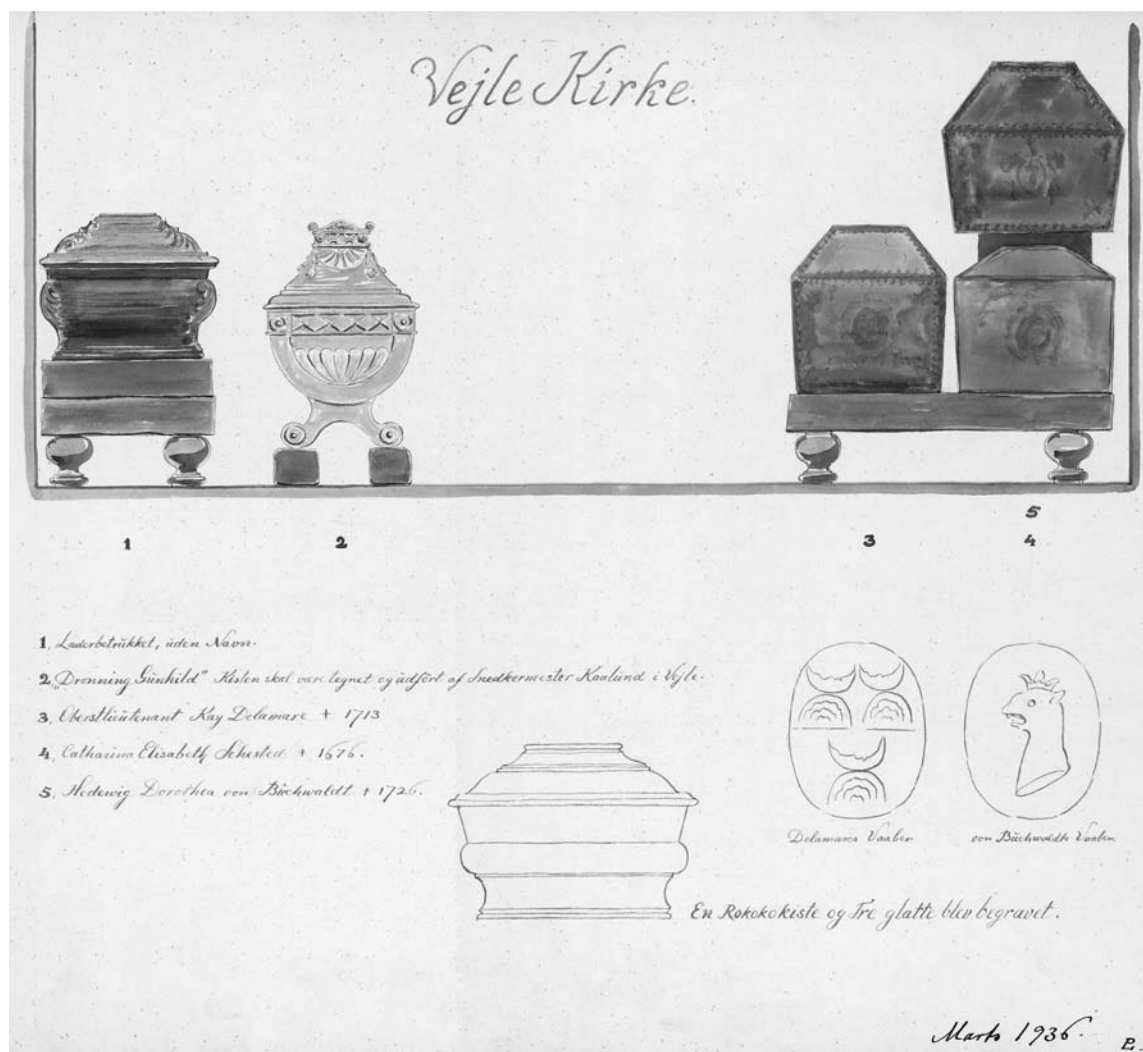

Fig. 79. De la Mares Kapel, opstillingsplan 1936 set mod vest imod kisternes ender (s. 175). Fra højre (nord) kisterne (nr. 1, 3) for Kai de la Mares hustruer, Catharina Elisabeth von Sehested, †1676 (nederst), og Hedevig Dorothea von Buchwaldt, †1726. Syd for dem står Kai de la Mares kiste (nr. 2), †1713, derefter en udstillingskiste fra o. 1840 med dronning Gunhilds moselig samt sydligst en kiste (nr. 4) fra o. 1775 (jf. fig. 103). Herunder er tegnet kistebe-
 slag med våbner og endeprofil af †kiste nr. 4 (s. 179). I NM. – The de la Mare Chapel, location plan of 1936, viewed towards the west and the ends of the coffins. From the right (north): Coffins (nos. 1, 3) of Kai de la Mare's wives. South of these stands Kai de la Mare's coffin (no. 2), †1713, then a display coffin from c. 1840 with the bog body known as Queen Gunhild and farthest south a coffin (no. 4) from c. 1775 (cf. fig. 103). Below, drawings of coffin plates with coats of arms and the end of †coffin no. 4.

GRAVMINDER

Oversigt. Af kirkens engang usædvanligt rige gravminder er i dag ikke stort mere i behold end nogle gravsten, i alt 10. Praktisk taget alle er i renæssancestil, flere ganske interessante, de ældste, fra o. 1574 og o. 1582, alene som tidlige eksempler på borgerlige gravminder (nr. 1, 2). Mads Laugesen Ribers sten fra o. 1595 (nr. 3) er et smukt arbejde med kartouchefelt, der må være udført i hans hjemby Ribe. Såvel Niels Knudsens sten fra o. 1615 (nr. 4) som Mads Thomsens fra o. 1640 (nr. 8) udmærker sig ved skulpturdetaljer. Egentlige figursten er derimod ikke bevaret, men har eksisteret, således den adelige Magdalena Pogwisch' sten fra o. 1600, hvorpå hun sås som en »udhugget ... Jomfrue med en Pibe-Krave om halsen«. Stenens første anbringelse stående imod korvæggen fandtes for ekstravagant, og hun idømtes derfor en bøde på 300 rdl.

Gravmindernes store tid var før istandsættelsen 1791-92, da kirkerummet har været nogenlunde lige så overdådigt præget af gravminder, som det endnu ses i andre bykirker som Tønder (*DK Sjydl* 987), Køge (*DK Kbh.* 227ff.) og Nykøbing Falster (*DK Maribo* 232).

Fra tiden før 1791-92 kendes hele 15 †*epitafier*, der frem til midten af 1600-tallet har været af træ med malerier (gerne kaldet 'tavler'), derefter oftest udhugget i sten. Størst er tabet af Søren Sørensens epitafium fra o. 1582 (†nr. 3), opsat og smukt forfattet af hans berømte søn, historikeren Anders Sørensen Vedel. Epitafiets plads, ved østenden af søndre sideskib, hvor nu Anders Sørensen Vedels mindetavle hænger, er den eneste, der nu er nærmere kendt. Flere epitafier har været udstyret med værdifulde familieportrætter, vel også hvor det ikke udtrykkeligt nævnes, som det gør ved borgmestrene Clemen Sørensen fra 1577 (†nr. 2) samt Niels Lauridsens og Niels Staalsens fra o. 1667 (†nr. 13). På borgmester Peder Juels epitafium fra o. 1592 (†nr. 8) var han afmalet liggende død på en ligbære, formentlig som en mindelse om en dramatisk død.

Som gravstenene refererede epitafierne til gulybegravelser, såkaldte †*lukkede begravelser*, der bestod af et lavt gravkammer, hvis loft gerne udgjordes af de afdødes gravsten. Hele gulvet var i 16-1700-tallet dækket af gravsten, af hvilke vi i dag kender eller kan identificere 38. De lå temmelig ujævnt, da de af og til sank, lige som de jo tidvis måtte løftes op for at en ny kiste kunne nedsættes.

De dyreste gravsteder var i koret, og allermest attraktivt var det at have et eget *kapel* eller en såkaldt *åben begravelse*, hvor fornemt udstyrede kister kunne stå fremme i kirken, afskærmet bag skranker. Af sådanne indretninger har der været mindst tre i kirken, men

kun den ene, *Kai de la Mares Kapel*, er stadig nogenlunde i behold. Kapellet havde oprindelig plads i kirkens Søndre Kapel, men findes siden 1862 i det nordre. I de la Mares Kapel står også kirkens mest særegne gravminde og attraktion, en udstillingskiste med et 1835 fundet moselig, som er kendt under navnet '*dronning Gunhild*'.

Restaureringen 1791-92 fjernede ikke blot en stor del af det gamle inventar, men ryddede også grundigt ud blandt gravminderne. Vistnok samtlige 15 epitafier blev nedtaget, talrige begravelser tømt, og en stor del af gravstenene ført ud af kirken. De fleste er blevet solgt til private; ni lå 1795 på kirkegården og afventede, at ejerne (familien) meldte sig.²³⁶ En enkelt således kasseret sten fra o. 1775 findes bevaret i genbrugt stand på Gamle Kirkegård (se derunder, kirkegårdsmonument nr. 1).

Restaureringen 1862 ryddede også ud. Således fjernede man det †Suhrske og Ferveilske Kapel fra 1753 i Nordre Kapel, ligesom 'en del af de under gulvet begravede lig' blev taget op og ført til Assistens Kirkegård (nu Gamle Kirkegård).⁵⁸ De otte gravsten, der ansås for mest interessante, fik deres nuværende plads ved det nybyggede kors vægge. Yderligere to (nr. 7 og 9) blev 1862 lagt i ligkapellet i tårnets søndre side, mens en lang række andre blev kasseret. Således ønskede kirkesynet 1873 en fjernelse af 'de ligsten, der stod ved kirken',¹⁴⁰ formentlig med henblik på salg. Endelig har man 1967 flyttet de to nævnte gravsten fra ligkapellet til en plads ved væggene i tårnrummet.

†EPITAFIER

1) O. 1576, over Severin Clemensen (Søren Clemensen), †12. feb. 1576, og hans hustru Mette Porses, datter af Christopher Schönning, borgmester i Horsens', †27. jan. 1575. Nævnt 1769 som en tavle med tilhørende gravsten (†nr. 1).¹⁶⁰

2) 1577, over borgmester Clemen Sørensen den ældre (jf. prædikestol, †lysekrone og †kunstur), †1602, med sine to hustruer Lene Christensdotter, †1556, og Maren Hansdotter samt børn. Teksten må være gengivet nogenlunde ordret i en afskrift 1741: »Clemind Söfrensen Borgemæster fød udi Ribe paa thenne tafle monne staae/ met begge hans høstruer og tri børn Kirstin, Severin og Mads ligesaa:/ hans første høstru Lene

Christens Datter fød i Waræ (Varde) med Ære/
hun døde i Waræ Anno 1556 og er begravet i
Kirchen hære,/ Then anden høstru, Maren Hans
Datter fød i Ribe lefver endnu,/ Gud give den-
nem alle thenn ævige Glæde og Roe. 1577«. ²³⁷
Når Clemen Sørensen siges at »stå« på tavlen med
sin familie, må det betyde, at de fandtes afma-
let på et portræt. Epitafiet omtaltes 1769 som et
»stort monument«. ⁵⁹

3) O. 1582, over rådmand Severino Severini
f(ilio) (Søren Sørensen), †1571, og hustru Ceci-
lia (Andersdatter), †1570. Epitafiet var opsat over
forældrene af »den berømte M. Anders Sørensen
Vedel«. ²³⁸ Dets latinske tekst kendes dels fra af-
skrift i Marmora Danica 1741, ²³⁷ der følger her,
dels fra Vedels egenhændige kladde, der er dateret
1582. ²³⁹ Når Danske Atlas giver afdødes navne i
dansk form (Sören Sörensén og Cecilia Anders-
dotter) og som eneste kilde deres dødsår, ⁵⁹ anty-
der det, at tavlen kan have haft yderligere ind-
skrift end den overleverede latinske:

»Severino Severinus f(ilius)
Patri amantissimo

Non materia neq(ue) opere parentatur Virtuti
Utrumq(ue) in proclivi habet infernum. ²⁴⁰
Consecratur hæc immortalitati, digno apud
Posteros præconio (et) exemplo æmulo.
Satis itaq(ue) tibi, Pater mellitissime, si qvi hoc
Ceum speculum prævium intueantur, discant
Te vitam bene actam, compari ²⁴¹ clausisse exitu.
Fama enim tibi illibata superstes mercaturam domi ac
Foris ita te exerceuisse,
neqvis unquam iniquitatis te arguerit.
Et Magistratum urbis qvum gereres, bonos præmiis,
Pravos poenis, magnanimo pectore
continuisti in officio.
Deum (et) proximum pure veneratus es,
semen Eleemosyna-
rium sparsisti non deficiens in veritate (et) opere.
In his constanter perseverans studiis,
sacræ Synaxis munitus
viatico, animam Jesu Christo reddidisti
die XVIII Julii
Ann(o) D(omi)ni MDLXXI.
Tibi adjungi fida Conjux Cecilia Mater
nostra Dilecta totis
votis properat, decurso jam pii ævi Anno LXX.

Andreas Severini Vellejus«

(Til minde om Søren Sørensen min kære far.
Hverken med gods eller gerning ofres der til
dine kvaliteter, begge dele ender let i underver-
denen. ²⁴² Dine kvaliteter vies til udødelighed
med velfortjent berømmelse over for efterkom-
merne og fremstilling af et eksempel til efterføl-
gelse. Det er nok for dig, allerkæreste far, hvis
de, der betragter dette som et spejl fra fortiden,
kan lære, at du har afsluttet et værdigt liv med
en tilsvarende bortgang. Dit omdømme, der står
usvækket tilbage, siger, at du har drevet din han-
del sådan både hjemme og ude, at ingen nogen
sinde kan anklage dig for ubillighed. Og da du
ledte byens styre, udøvede du dit embede ædelt
ved at holde folk i tømme, de gode med be-
lønninger, de onde med straf. Du har agtet din
Gud og din næste renfærdigt og sået almissens
sæd uden at svigte i sandhed og gerning. Denne
levevis holdt du til stadighed fast ved, indtil du,
styrket med nadverens rejseforråd, opgav din ånd
til Jesus Kristus d. 18. juli 1571. Din trofaste hu-
stru Sidsel, min elskede mor, har travlt med at
slutte sig glædeligt til dig efter at have gennem-
levet det halvfjerdsindstyvende år af sit fromme
liv. Anders Sørensen Vedel).

Epitafiet har formentlig været en arkitektonisk
opbygget trætavle med påmalet skrift som f.eks.
det af biskop Hans Laugesen 1580-88 opsatte epi-
tafium over Hans Tavsén i Ribe Domkirke (*DK
Ribe* 551f.). Marmora Danica omtaler 1741 epi-
tafiet som et monument over faderen, opsat af
den berømte danske historiograf Anders Sørensen
Vedel. Det havde da sin plads, velsagtens den op-
rindelige, i den sydlige del af kirken lige op ad
sydkapellet. Stedet har formentlig været søndre si-
deskibs østre endevæg, hvor nu Jørgen Roeds ma-
leri (nr. 4) af Vedel fra 1860 hænger (jf. fig. 34).

4) O. 1584, over borgmester »Vincentius Ca-
spari F(ilius)« (Vincent eller Find Jespersen, jf.
†gravsten nr. 2), som døde i pesten 29. juli 1584,
samt hans hustru Metta, eneste datter af hr. Niels
Buch, denne kirkes første præst, †15. april 1583.
Indskriften gengives for størstedelen af Marmora
Danica 1741: »Viellæ expiravit Vincentius Caspari
F(ilius) die 29 Julii Anno 1584. Quo ipso æstivo
tempore lue pestilentiali extincti sunt hic Viellæ
homines plus minus 500, cum toto civitatis flore

nobiliore« (I Vejle døde Vincent (Find) Jespersen 29. juli 1584. I samme sommer døde her i Vejle omkring 500 mennesker af pesten, heriblandt alle byens fornemste folk).²³⁷ Hofman gengiver 1759 efter eget udsagn »resten« og oplyser, at der var tale om en »Billedhugger-Tavle«, som hang i koret.¹⁶⁰

5) O. 1584, over Jesper Madsen, †1584. Nævnt 1759 som en tavle »med gammeldags Riim«.¹⁶⁰

6) O. 1585, over Peder Christophersen, †1585. Epitafiet bar en del gamle rim.¹⁶⁰

7) O. 1589 (1593?), over Peder Nielsen, †1589 (1593?), 34 år gammel, rådmand Niels Povelsens søn, opsat af hans søster-mand Anders Lauridsen, borger i København. Nævnt som en tavle 1759 og i Danske Atlas 1769, hvor dødsåret angives 1593.¹⁶⁰

8) O. 1592, over borgmester Peder Juel, †1592, 41 år gammel. Nævnt dels som en tavle, dels som et maleri: »Et Skilderie med et Liig paa en Baare«. Graven skulle være under monumentet.²⁴³ Det usædvanlige maledede motiv antyder specielle omstændigheder omkring borgmesterens død. Herom vides dog ikke andet, end at han »døde hen Anno 1592«.²⁴⁴ Et vel nok lignende epitafiemale-ri fra 1634 i Revsund Kirke i det dengang norske Jämtland viser pigen Gulovia liggende død i sin seng; hun var omkommet ved drukning.²⁴⁵

9) O. 1617, over rådmand Knud Madsen, †1617. Nævnt 1759 og 1769 som en tavle.¹⁶⁰

10) O. 1631, over borgmester Jens Bertelsen (jf. †gravsten nr. 6), †1631. Epitafiet omtales 1759 som »Et kunstig udarbejdet Epitaphium«, 1769 som et smukt monument.¹⁶⁰

11) O. 1639, over borgmester Søren Munch, †1641, og hustru Bodil Peders Datter, †1639.¹⁹⁸ Borgmesteren, også kaldet 'Simon Munk' gav 1639 to vokslus til kirken samt 50 slettedaler til 'en tavle, han lod opsætte'.²³ Den nævnes 1769 som en trætavle.⁵⁹

12) O. 1642, over M(agister) Nicolaus Francisci Roschildensis (Niels Frandsen Roskilde, jf. †sølvflaske til sygesæt og †lukkede begravelser), »tidligere gennem ti år tugtemester for den berømmelige prins Ulrik, hertug af Slesvig og Holsten, søn af kong Kristian IV af Danmark, senere kannik i Roskilde og præst ved denne kirke, død og begravet her 1622 (fejl for 1642) i sin

alders 56. år«. Den latinske indskrift er gengivet i Marmora Danica 1741.²³⁷ Danske Atlas gengiver 1769 det rigtige dødsår på epitafiet og omtaler det som en 'tavle',⁵⁹ mens Hofmans Foundationer 1759 taler om en marmortavle.¹⁹⁸ Niels Frandsens begravelse i koret (jf. ndf.) tyder på, at også epitafiet fandtes der.

13) O. 1667, over borgmestrene Niels Lauridsen (Niels Lauritsen Nimb eller Nim), †1642, og Jørgen Staalsen, †1679, samt begges hustru Anne Jensdotter, †1668. Nævnt 1759 som et monument af marmor med »fire afskildrede personer«.¹⁹⁸ Hvem den fjerde skulle være, vides ikke. Formentlig var maleriet udført på kobber, da det 1769 sagdes at være af marmor med kobberplade.⁵⁹ 1667, da epitafiet blev opsat, gav Jørgen Staalsen og Anne Jensdatter kirken en ejendom og foranledigede provsten til at anbefale nuværende og kommende kirkeværger om, at drage omsorg for at taget og muren over epitafiet holdtes forsvarligt ved lige og fri for vandskader.²³

14) O. 1675, over borgmester Hans Knudsen Svan (Svane, jf. gravsten nr. 10), og hans hustru Johanne Jens Datter. Begge var født i Vejle 1610, han †1675, 65 år gammel, hun †1689, de avlede sammen ni sønner og tre døtre. Monumentet betegnede 1759 som »Et Epitaphium af kunstig Billedhugger Arbeyde«.¹⁶⁰

15) O. 1703, over provst og sognepræst (i Vejle) M(agister) Hans Jeremiassen Wolff (jf. oblatæske og †klokke nr. 3), sognepræst i Weyle, †1703, 76 år gammel, og hustru Ingeborg Svane, †1699, 56 år gammel. Nævnt dels som en marmortavle, dels et epitafium af marmor.¹⁶⁰

GRAVSTEN

1) (Fig. 80) O. 1574, »An(n)o 1574 de(n) 3. Iu-nii døde Hans Iensen Raadmand och ligger here begraffuen«. Grå kalksten, 189×119 cm, med omløbende gravskrift i indhuggede versaler, der forbinder hjørnemedaljoner med evangelister-nes symboler og navne i indhuggede versaler. Symbolvæsenerne ses som 'brystbilleder' over en svajet konsol med navnene. Foroven ses »S Mattev(s)« tv. og »S Iohan(nes)«, forneden »S Marc(vs)« tv. og »S Lvca(s)«. Midt på den i øvrigt

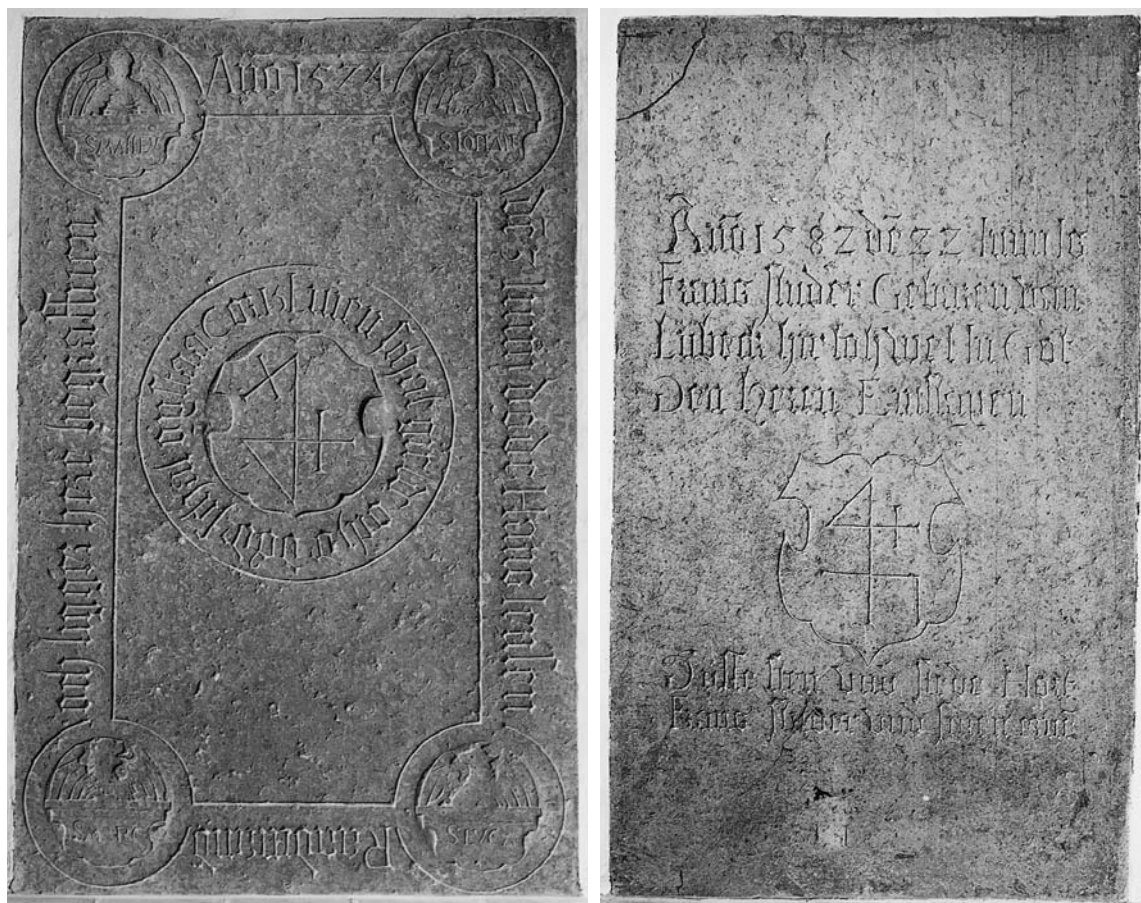

Fig. 80-81. 80. Gravsten nr. 1, o. 1574, over rådmænd Hans Jensen (s. 163). 81. Gravsten nr. 2, o. 1582, over Frans Sluder (s. 164). Foto HW 2004. – 80. Tombstone no. 1, c. 1574, of the alderman Hans Jensen. 81. Tombstone no. 2, c. 1582, of Frans Sluder.

glatte sten findes en stor medaljon med Hans Jensens bomærkeskjold og derom frakturindskriften: »Luren schal gielde och de døde schal opstaa Cor. 15 (1. Kor. 15,52)«. Stenen lå i kirkegulvet indtil 1862, nu opsat imod korets syd-væg som nr. 3 fra øst.

2) (Fig. 81) o. 1582, over Frans Sluder, med indskrift på tysk: »Geboren van Lübeck«, død i Herren 22. juni her (i Vejle). Grå kalksten, 213×125 cm, med indhugget frakturindskrift i hele stenens bredde. Selve gravskriften står foroven, derunder er indhugget afdødes bomærkeskjold og nederst indskriften: »Denne sten og begravelsesstedet tilhører Frans Sluder og hans arvinger«. Den lå i kirkegulvet indtil 1862; nu opsat imod korets nordvæg som nr. 1 fra øst.

3) (Fig. 82) O. 1595, over Mats Lowson Riber (Mads Laugesen), borger i Flensborg, †4. juni (eller juli) 1595 55 år gammel her i Vejle, »oc hviles he[r] o[c] mange sine Slegt oc gode Venner«. Lys kalksten (sandstensagtig), 200×117 cm. Udsmykningen er formet som en jonisk portal, hvori en engel holder skrifttavlen og peger ned imod den. Indskrift med indhuggede, stærkt slidte versaler. Tavlen kantes af rulleværk, og portalens kanneleerede søjler bærer en brudt bue med fembladede blomsterrosetter i sviklerne. Stenens hjørner har medaljoner med evangelisternes symbolvæsener, hvis skriftbånd er næsten udtrådte. Foroven tv. ses en sidevendt Johannesørn (»S...an[es]«), th. en frontalt stående Mattæusengel (»...t...«), forneden tv. Lukas' okse (»Lv...«), der som Markusløven th.

(»...s«) er vist sidevendt. Mellem de nedre medaljoner findes Mads Laugesens bomærkeskjold og initialer »ML«, omkranset af et skriftbånd med vanskeligt læselig tysk indskrift: »Gelopen vnd geronden i olt... paken gewoden...«. Derover rummer en mindre oval skrifttavle et bibelcitater: »Esai 26 (,20) Gack i dit Sove kammer skivl dig it Øyeblik indtil Vreden gaar ofver«.

Gravstenen tilhører en type, som især er kendt i Ribes kirker, velsagtens fordi Mads Laugesen var søn at rådmann Lauge Steffensen i denne by og bror til biskop Hans Laugesen sammesteds (jf. *DK Ribe* 549f., 606f.). Som paralleller til stenen, der vel nok er udført i Ribe, kan nævnes nogle

Fig. 82. Gravsten nr. 3, o. 1595, over Mads Laugesen Riber, borger i Flensborg, med mange af hans slægtninge og gode venner (s. 164). Foto HW 2004. – *Tombstone no. 3, c. 1595, of Mads Laugesen Riber, citizen of Flensburg, with many of his relatives and good friends.*

Fig. 83. Gravsten nr. 4, o. 1615, over rådmann Niels Knudsen og hans hustruer Karen Jensdatter og Ingeborg Andersdatter (s. 165). Foto HW 2004. – *Tombstone no. 4, c. 1615, of the alderman Niels Knudsen and his wives Karen Jensdatter and Ingeborg Andersdatter.*

gravsten fra o. 1600 i Ribe Domkirke og Ribe Skt. Katrine Kirke (*DK Ribe* 605, nr. 42, og 790f. nr. 9, 11). Typen trængte også op i Vestjylland, vel som følge af Ribes påvirkning (jf. *DK Ribe* 1065 med fig. 46). Stenen lå i kirkegulvet indtil 1862; nu opsat imod korets nordvæg som nr. 4 fra vest.

4) (Fig. 83) o. 1615, over Niels Knvtsøn, rådmann i Veile, † $\square$ 16 $\square$ i sin alders $\square$ år, med sine to hustruer Karen Iensdaater barnefødt i Kolde-rup, † 7. aug. 1632 i sin alders 28. år, og Ingeborg Andersdaater barnefødt i Hiebo, † $\square$ 16 $\square$ i sin alders $\square$ år. Sort kalksten, 200×129 cm, med reliefversaler og et stort retkantet skriftfelt, der kantes af lidt rulleværk. Skriftfeltet krones af den dømmende Kristus, der kommer ud af skyerne om-

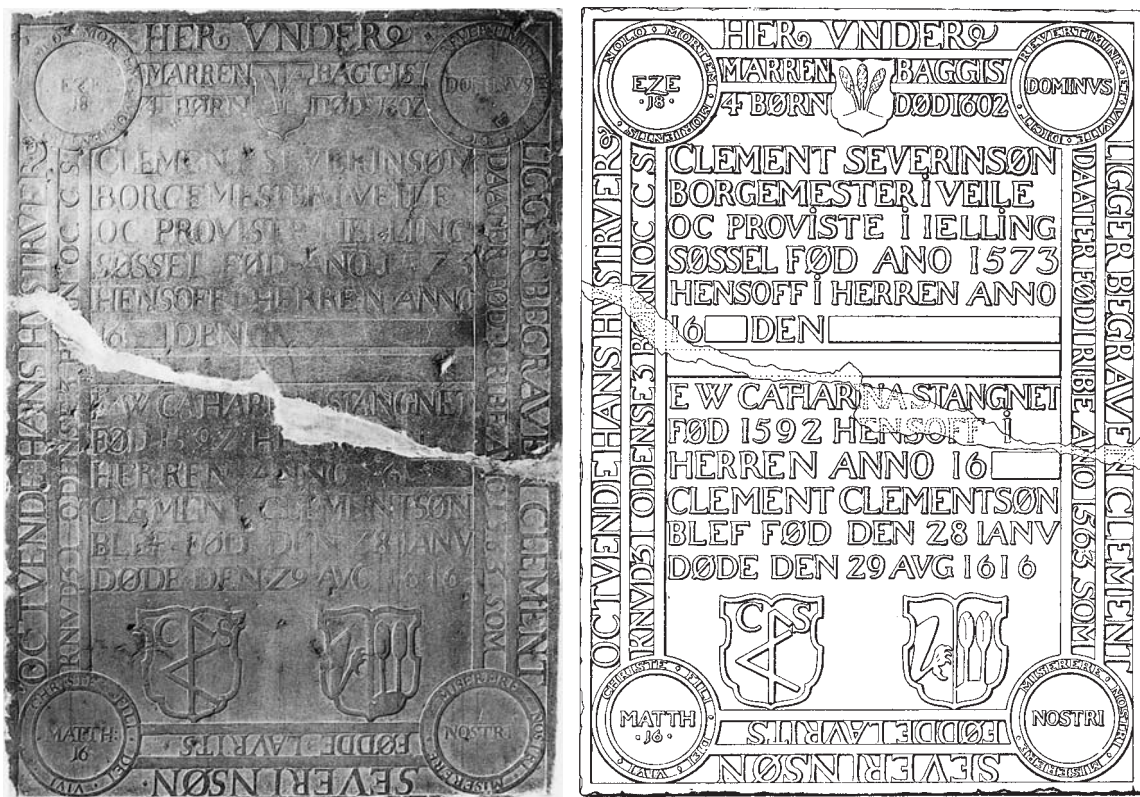

Fig. 84a-b. Gravsten nr. 5, o. 1616, over borgmester Clemen Sørensen, sysselprovst i Jelling Syssel, og hans hustruer Maren Baggesdatter og Katarina Stangnet samt sønnen Clemen Clemensen (s. 166). a. Foto HW 2004. b. Efter tegning i *Vejle Bys Historie*, 1927. – Tombstone no. 5, c. 1616, of Mayor Clemen Sørensen, warden of the district Jelling Syssel, and his wives Maren Baggesdatter and Katarina Stangnet as well as his son Clemen Clemensen.

givet af to skråt anbragte, basunblæsende engle. Deres budskab anføres på et skriftbånd, som kroner indskriftfeltet: »Svrgite mortvi venite ad ivdicivm« (Stå op I døde, kom til doms). I rulleværket er indføjet små dødssymboler som kranium, knogler, spade og hakke, og nederst på stenen ses skjoldmærker for de tre afdøde. Skjoldet tv. viser et bomærke over Karen Jensdatter Kolderups initialer »KIDK«, Niels Knudsens i midten viser tre hestesko over »NKS«, mens det sidste har en verdensklode med kors over initialerne »IADH« for Ingeborg Andersdatter Hebo. Skjoldene hænger i bånd fra skriftfeltet, hvis nedre del danner en særskilt tavle med indskriften: »Min siel vær nv tilfreds igien ti Herren gjør vel mod dig, ti dv rycte min siel fra døde ... Psal. 116«. ²⁴⁶ Stenens hjørner prydes af medaljoner med evangelisternes symbolvæsener og navne på et udfoldet

skriftbånd (indhuggede versaler). Øverst blandt de velhuggede figurer ses tv. »S: Iohannes«, th. »S: Mathevs«, begge vendt imod den dømmende frelser. Forneden ses tv. »S: Lvcas«, th. »S: Marcvs«. Endelig læses på et omløbende skriftbånd: »Jeg ved at min Frelser lefver ... Job. 19,(25-26)«. Da Niels Knudsen blev borgmester 1617 og på gravstenen blot kaldes rådmand, må den være lidt ældre end 1617.⁵⁶ Af Katarina Stangnets begravelse 1641 fremgår, at stenen må have ligget i Søndre Kapel. Den lå i kirkegulvet indtil 1862;¹⁶⁰ nu opsat imod korets nordvæg som nr. 3 fra øst.

5) (Fig. 84a-b) o. 1616, over Clement Severinsson (Clemen Sørensen den yngre) borgmester i Veile og »proviste« (sysselprovst) i Ielling syssel, *1573, hensov i Herren anno □ den □ (jf. flysekrone og flukkede begravelser), og hans to hustruer Marren Baggisdaater, *1563 i Ribe,

der fødte Lavritz Knvdz i Odense tre b[ør]n og C(lement) S(ørensen) fire, †1602, samt E(dele) W(rou), Cathar[ina] Stangnet (jf. †lukkede begravelser), *1592, †16□, og (sønnen) Clement Clementsøn, *28. jan. 1616, †29. aug. samme år.²⁴⁷ Sort marmoragtig kalksten, 196×138 cm, helt dækket af skriftens reliefversaler, der udgør 13 linjer hen over midtpartiet og endvidere forløber i to (foroven tre) omløbende linjer, som afbrydes af cirkelmedaljoner i stenens hjørner. Midtpartiet, der rummer Clemen Sørensens og hans 2. hustrus gravskrift, har forneden udhugget deres skjoldmærker, hans »CS« over et bomærke, hendes et lodret delt skjold med fugleklo (dexter) og to aks (Stangnet-våbenet). Første hustrus skjold med tre aks ses foroven, indkomponeret netop der, hvor randskriften anfører hendes navn og vigtigste data. Hjørnemedaljonerne rummer en fortløbende, fri gengivelse på latin af to skriftsteder, det første i de to øvre medaljoner: »Nolo mortem morientis. Eze 18(,23)/ revertimini et vivite dicit dominus« (Jeg ønsker ikke den døendes død/ vend om og lev, siger Herren). I de nedre medaljoner: »Christe fili dei vivi, Matth. 16(,16)/ misereri nostri, misereri nostri« (Kristus den levende Guds søn/ forbarm dig over os, forbarm dig over os). Stenens opbygning synes at gå igen i gravstensfragmenterne nr. 1–2, der kan skyldes samme stenhugger. Katarina Stangnets begravelsessted 1641 viser, at stenen må have ligget i Søndre Kapel.²³ Stenen lå siden i kirkegulvet indtil 1862; nu opsat imod korets nordvæg som nr. 2 fra øst.

6) O. 1616, over Olf Sørensen [Hyrup (Oluf Sørensen Hyrup) fordum borgmester] i Weille, †19. sept. 16[16], og hans hustru Mette Olofs, †... [i sin alders] ... Rester af gravvers.²⁴⁸ Lys kalksten, 189×140 cm, med enkelt indhugget skrift og udsmykning, der nu er stærkt nedslidt. Det rektangulære skriftfelt med svært læselig versalskrift udgør en rulleværkskartouche, hvis udløbende ornamentik optager næsten hele stenens flade. I hjørnerne ses medaljoner med evangelisternes symbolvæsener, der kun anes, mens deres navne (versaler) er lettere at erkende. Øverst tv. læses »S. Matthæ...« under rester af en frontal engel, mens man th. læser »S. Marcvs« under en vinge og lidt

Fig. 85. Gravsten nr. 6, o. 1616, over borgmester Oluf Sørensen Hyrup og hans hustru Mette Olufsdatter (s. 167). Foto HW 2004. – *Tombstone no. 6, c. 1616, of Mayor Oluf Sørensen Hyrup and his wife Mette Olufsdatter.*

løvemanke. Forneden er Lukas' medaljon tv. næsten borte, mens man th. ser en sidevendt ørn over »S. Iohanne[s]«. Oluf Sørensen Hyrup blev begravet 27. sept. 1616 i kirkens midtgang,²⁴⁴ en plads, der forklarer stenens slidte tilstand. Den lå i kirkegulvet indtil 1862; nu opsat imod korets sydvæg som nr. 1 fra øst.

7) (Fig. 85) o. 1617, over »erlige svend Olf Matzøn Liem (Oluf Madsen Lime), som døde her i Vedle den 27. Febrv. 1617 hvis seel Gvd h[ave]«. ²⁴⁹ Rød kalksten, nedre del afbrudt, nu 125×89 cm. Gravskriften er udført med groft indhuggede versaler hen over stenens midte og afsluttes forneden med den afdødes bomærke. I de bevarede, øvre hjørner findes cirkelmedaljoner med evangelisternes symboler. Øverst tv. ses foran en frontal engel et volutskriftbånd med versalerne »S. Mate(us)«, og th. læses på et tilsvarende bånd »S. Marc(us)«, mens løven selv kun lige anes. Gravstenen, der oprindeligt må have ligget i kir-

Fig. 86. Gravsten nr. 7, o. 1617, over ærlig svend Oluf Madsen Lime (s. 167). Foto AM 2004. – *Tombstone no. 7, c. 1617, of 'good man and true' Oluf Madsen Lime.*

kegulvet, blev 1862 flyttet til en plads i ligkapellet i tårnets søndre side. Siden 1967 i tårnrummet, opsat imod sydvæggen, østligst.

8) (Fig. 87) o. 1640, over Mats Tomesen (Mads Thomsen), fordum rådmænd »her vdi Vedle«, †1640 57 år gammel, med sin hustru Mette Clemensdatter, †[1651] i sin alders [51]. år. De levede sammen i ægteskab i 2. år og avlede to sønner og en datter. Sortgrå kalksten, 201×110 cm, med udsmykning på prikugget bund omkring et højrektangulært skriftfelt med indhuggede, skråtstillede versaler. Feltet krones af et bueslag med Kristi Opstandelse og flankeres af store dydefigurer, der står i smalle arkadefelter på konsol med englehoved. Dyderne, let vendt imod skriftfeltet, er tv. Troen, th. Håbet. Over dem ses englehoveder, og i stenens hjørner er der medaljoner med sidevendte evangelister skrivende i store bøger. Øverst er det vistnok Mattæus, th. snarest Lukas, og forneden må det være Mar-

kus tv. og Johannes. Mellem de to sidstnævnte er der nederst på stenen udhugget ægteparrets to bomærkeskjolde, som nu er næsten blankslidte. Et skriftbånd, der følger stenens rand, bærer indskriften: »Ieg weed at min Frelsere lefver ... Iob 19,(25-26)«. 1633 gav Mads Thomsen og Mette Klemensdatter med et af deres børn kirken et byggested, beliggende på kirkegården 'længst østen Anders Bendsens hus' for deres 'lejersted og begravelse', der skulle være 'på et belejligt sted neden for koret i kirken'.²³ Stenen lå i kirkegulvet indtil 1862; nu opsat ved korets sydvæg som nr. 2 fra øst.

9) (Fig. 88) o. 1680, over ukendte, nu næsten udslidt, men 1927 læstes: »Her under ligger begravet ... mand sl... and fordum ... som døde d. 22de Februari Anno ... Alders .5 ... erlig oc gudfryctig Qvinde ... t ... k ... r.«. Grå kalksten, trapezformet, 205×85/77 cm. Indskriftrester med indhuggede versaler i stor laurbærkrans, der krones af et vinget timeglas med tulipanblomst. I hjørnerne store medaljoner med evangelisternes symboler. Øverst th. ses Mattæus' engel knælende i bøn, th. en fra siden set Markusløve. Nederst tv. er Lukasoksen vist tilsvarende, mens Johannes' ørn ses rankt stående. Mellem de to sidstnævnte medaljoner ses forneden et kranium med knogler. Stenen, der oprindeligt må have ligget i kirkegulvet, fik 1862 plads i gulvet i ligkapellet i tårnets søndre side. Siden 1967 i tårnrummet opsat imod nordvæggen, østligst.

10) (Fig. 89) 1690, over Hans Knudsen Swan (Svane, jf. †epitafium nr. 14), borgmester i Weile i 31 år, †20. marts 1675 i sin alders 65. år, og hans hustru Iohanne Iensdaater, †21. marts 1689 79 år gammel. Sort kalksten, 194×112 cm. Gravskriften, der afsluttes med det daterende årstal »Anno 1690«, er udført med indhuggede versaler i stor akantuskrans, der krones af den opstandne Kristus med sejrspanen. Kransens svikler udfyldes af store tulipanblomster, og stenens hjørner har medaljoner med de fire evangelister siddende ved arbejdet. Øverst Mattæus med englen stående ved siden (tv.) og Markus med løve og griffen holdt højt i vejret. Nedre venstre hjørne af stenen er brækket af, så kun en del af Lukas er i behold, mens man th. ser en bevæget Johannes. Under

Fig. 87-88. 87. Gravsten nr. 8, o. 1640, over rådmand Mads Tomsen, hans hustru Mette Clemensdatter og deres tre børn (s. 168). 88. Gravsten nr. 9, o. 1680, over ukendt ægtepar (s. 168). Foto HW og AM 2004. – 87. Tombstone no. 8, c. 1640, of the alderman Mads Tomsen, his wife Mette Clemensdatter and their three children. 88. Tombstone no. 9, c. 1680, of unknown married couple.

skriftfeltet ses en bruskkartouche med de afdødes mærker og indhuggede initialer: Hans »HKS« over en svane, hendes »IID« over en due med kvist i næbbet. Det nævnte hjørne mangler og er erstattet med et fragment af en anden gravsten (se gravstensfragment nr. 3 ndf.). Stenen lå i kirkegulvet indtil 1862; nu opsat imod korets sydvæg som nr. 4 fra øst.

Gravstensfragmenter. 1-2) O. 1625, to sammenhørende fragmenter af sort kalksten, der tilsammen udgør stenens nederste del. Den har været 60 cm bred, og største højdemål nu er 105 cm.

Et højrektangulært skriftfelt midt på stenen står nu glathugget, utvivlsomt med henblik på genanvendelse. Herom rester af randskrift med reliefversaler: »...dmand welb... fordo[m]/ [fo]get paa [Dalum?] klaster i Odens[e]«. Under skriftfeltet ses et initialskjold, hvis venstre del er udtrådt, mens man til højre læser et »M«. Skjoldet flankeres af hjørnemedaljoner, der har haft latinsk versalindskrift både langs randen og indeni. Nu skelnes kun stumper, i medaljonen tv.: »fiducia car... avg... u...«, th. »...rbeg... or... avg...«. Betegnelsen »Welb...« (velbyrdig?) kunne tale

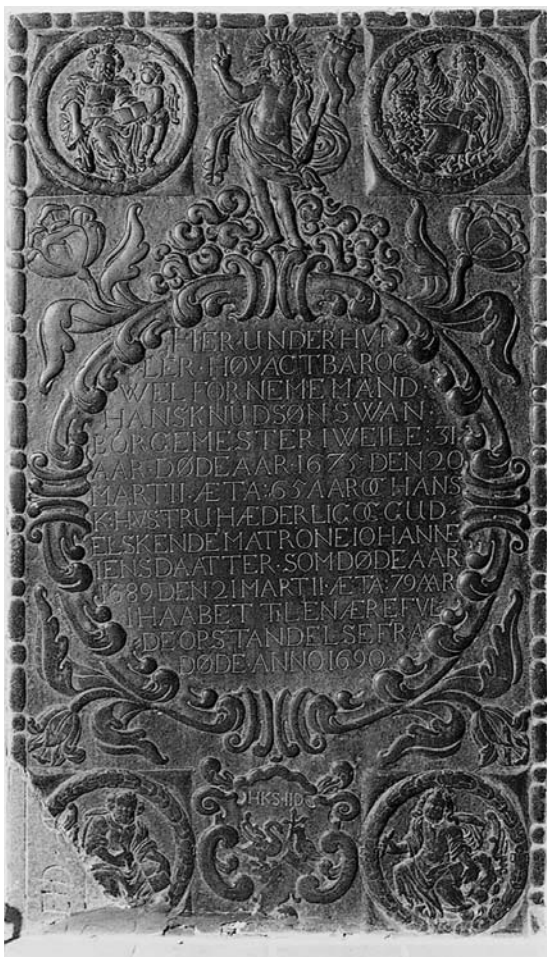

Fig. 89. Gravsten nr. 10, 1690, over borgmester Hans Knudsen Svane og hans hustru Johanne Jensdatter (s. 168). Foto HW 2004. – *Tombstone no. 10, 1690, of Mayor Hans Knudsen Svane and his wife Johanne Jensdatter.*

for den gravlagtes status af adelsmand, mens bomærkeskjoldet til gengæld peger hen på en borgerlig herkomst. Stenen, der synes at skyldes samme stenhugger som gravsten nr. 5, må have mistet sin gamle plads i kirkens gulv i forbindelse med et salg til genbrug. Fundet 2004 ved arbejder under kommunens forvaltning umiddelbart sydøst for kirken. 2005 opbevaret af Vejle Museum.

3) 1600-tallet, nu brugt til supplerings af gravsten nr. 10 i dens nedre venstre hjørne (jf. fig. 89). Stumpen, af grå kalksten, 36×22 cm, omfatter en rest af et 13 cm bredt kantbånd med indhuggede, skråstillede versaler: »...eid...a...«.

†GRAVSTEN

1) O. 1576. Severin Clemensen (Søren Clemensen), jf. hans *†epitafium* (nr. 1).

2) O. 1584, over borgmester Find Jespersen og utvivlsomt hans hustru Mette Nielsdatter Buch, jf. *†epitafium* nr. 4). 1694 var Find Jespersens sten i koret knækket i to dele. Siden overgik gravstedet til rektor Jesper Andersen Roesten (jf. nr. 24).²³

3) O. 1600, »Under denne Steen ligger begravnen Erlig og Velb(yrdig) Jomfrue Magdalin Pavisk (Magdalena Pogwisch) ... Paviskes Datter (til Damsbo, Svendborg Amt)«, †25. aug. 1609 (jf. *†alterkande*). På stenen var »udhugget en Jomfrue med en Pibe-Krave om halsen«. Den var udført henvend ti år før hendes død, og blev fra første færd opsat indmuret i kirkevæggen (som en såkaldt epitafiegravsten), hvorved Magdalena Pogwisch forbrød sig imod den Kalundborgske Reces. Derfor idømte kongen hende 1600 en mulkt på 300 rdl. til kirken, ligesom hun atter skulle lade stenen udtage af muren og »lade den ligge ned paa Jorden, som ellers andetsteds her i Riget er brugeligt«. ²⁵⁰ Danske Atlas oplyser i forbindelse med stenens omtale, at Magdalena Pogwisch yderligere havde givet 300 rdl. til de fattige.⁵⁹

4) O. 1616, over Søren Knudsen Wonge (Vonge), †1616.⁵⁹ 1622 betales for (hustruen?) Karen Vonges begravelse under sin salig husbonds gravsten på kirkegården.²³

5) O. 1622, lagt over mandens grav på kirkegården af »Anne Dirickis«. ²³

6) O. 1631, over 'borgmester Jens Bertelsen; årstal 1631'. Udflyttet fra kirken 1792, 1795 lå stenen på kirkegården, og ejerne efterlystes.²³

7) O. 1632, over 'Bodil Mued', for hvis lejersted på kirkegården der betales 5 dl.²³

8) O. 1645, over 'Mads Jensen Bredahl og hustru Karen Oles Datter; årstal 1645 og 1655'. Formentlig udflyttet fra kirken 1792; 1795 lå stenen på kirkegården, og ejerne efterlystes.²³

9) O. 1654, over 'Herr Mads Rybergs Børn 1654'.⁵⁹

10) O. 1655, over borger Mads Jensen Bredal, †1655.⁵⁹

11) 1659, over provst og sognepræst M. Henrik Eriksøn Pontoppidan (†1659) og hans hustru Anna

Krabbe (†1671, jf. †epitafium nr. 13).⁵⁹ Den latinske gravskrift er gengivet således: »Viri Clariss(imi) Doctiss(imi) D(omi)n(i) M(agistri) Henrici Ericii Pontoppidani Scolæ Olim Patriæ Otth(oniensis) IV An(nos) Rectoris Laud(ati) Tandemq(ue) XVIII An(nos) Mystæ Veilensis et Nomarchiæ Nørvang(ensis) Præpositi Vigilantis Annos Nati LI. Ut et Matronæ Nobiliss(imæ) Castiss(imæ) Anne Kras(bbe) La(u)rentii Filiæ An(nos) Ætatis LII Denatæ. Parentum Desideratissimorum cineres, Moesti VI. Eorum Liberi Huic empto Tumulo mandarunt. A(nno) M.D.C.L.I.X.« (Støvet efter den berømmelige og høj lærde hr. magister Henrik Eriksen Pontoppidan, førhen velfortjent rektor for sin hjemby Odenses skole i seks år og derpå i 19 år præst i Vejle og yderst årvågen provst i Nørvang Herred, 51 år, og også den ædle og dydige frue Anne Lauridsdatter Krabbe, død i sit 52. år, dybt savnede forældre, lagt i denne dertil indkøbte grav af deres seks børn i året 1659). Langs stenens rand var anført et distikon: »Cælo amimas cineresq(ue) solo, sex pignora mundo/ Linquimus, hisce tribus Fama Deusq(ue) fave« (jeg efterlader min sjæl i himlen, mit støv i mulde og seks børn på jorden, må omdømmet og Gud være dem alle tre nådige). Herudover læstes på stenen disse noget gådefulde latinske linjer med et valgsprog indfældet på hebræisk: »Symb(olum) B(eati) Patris (hebraisk indskud) Æquat Omnes Cin[er]es« (Den salige faders valgsprog 'Årene tilhører den højestes søn' gør alt støv lige).²⁵¹ 1759 lå stenen »ved Alter-Foden«, altså i koret lige op ad alterbordet.¹⁹⁸

12) O. 1681, over 'købmand Hans Thomsen og hustru Karen Peders Datter; årstal 1681 og 1705'. Formentlig udflyttet fra kirken 1792; 1795 lå stenen på kirkegården, og ejerne efterlystes.²³

13) O. 1688, da der betaltes for at lægge en ligsten på Christian Nielsens grav.²³

14) Før 1692, da salig Peder hørers grav i den lille gang, med en stor ligsten på, var sunken og måtte opfyldes med sand. Stenen var knækket 'tvært over'.²³

15) Efter 1693, over Sören Thomæsen Furland og Anne Jens Datter (jf. †korsranke nr. 1).²⁵²

16) Før 1694, genbrugt dette år, da Peder Jørgensen købte en 'liden ligsten som lå i kirken' for 4 dl. og 2 mark

17) 1706, lagt over 'Hans Heinrich' og hans hustru.²³

18) O. 1707, over 'købmand Peder Sørensen og hustru Maren Jens Datter; årstal 1797 og 1711'. Formentlig udflyttet fra kirken 1792; 1795 lå stenen på kirkegården, og ejerne efterlystes.²³

19) O. 1708, over 'Severin, købmand, og hustru Maren Niels Datter; årstal 1708 og 1712'. Formentlig udflyttet fra kirken 1792. 1795 lå stenen på kirkegården, og dens ejere efterlystes.²³

20) O. 1711, over købmand Jens Jensen Werling, †1711.⁵⁹

21) O. 1711, over 'købmand Jens Andersen og hustru Maren Peders Dater; årstal 1711 og 1720'. Formentlig udflyttet af kirken 1792. 1795 lå stenen på kirkegården, og dens ejere efterlystes.²³

22) O. 1716, over 'Hans Enevoldsen og hans hustru Kirsten Widesens datter; årstal 1716'. Gravstedet var købt af Hans Enevoldsen Møller 1708 for 15 dl.²³ Formentlig er stenen udflyttet fra kirken 1792. 1795 lå den på kirkegården, og dens ejere efterlystes.²³

23) O. 1724, over 'Jens Nielsen Smed og hustru Anna Christens Datter; årstal 1724 og 1740'. Formentlig udflyttet af kirken 1792. 1795 lå stenen på kirkegården og dens ejere efterlystes.²³

24) O. 1745, over sognepræst Jesper Andersen Roesteen, †1745 (jf. †nr. 2).⁵⁹ Han var rektor ved latinskolen og sognepræst i Vinding.²⁵³

25) O. 1752, over Maren Fæveile (Fevejle), købmand Henrik Evald Suhrs hustru (jf. †klokke nr. 4), †1752.⁵⁹

26) O. 1764, over (by- og herredsskriver) Rasmus Sørensen Egtvad (Egtved, †1764), »Margrethe Lene Hans Datter Wolff og (hospitalsforstander) Friderich Jørgen Minstrup (Mindstrup)«. ²⁵⁴

27) O. 1766, over »C.E.T.S.« 1766. Formentlig udflyttet fra kirken 1792. 1795 lå stenen på kirkegården, og dens ejere efterlystes.²³

28) O. 1791, betalt for at lægge ligstenen på madame Jørgensens grav.

MIDDELALDERLIGE BEGRAVELSER

Ved gravearbejder er fra tid til anden kommet begravelser frem, hvoraf nogle kan have været middelalderlige; således blev der 1855 fundet grave

Fig. 90. Indgangsportal, 1704, til Kai de la Mares Kapel, oprindeligt i Søndre Kapel, siden 1862 i det nordre (s. 172). Malerierne er fra 1744. Foto AM 2004. – Entrance portal, 1704, to the Kai de la Mare Chapel. The paintings are from 1744.

ved fjernelsen af senromanske $\dagger$ kor (jf. s. 106). Gennem en indskrift vides, at borgmester Nis Jonsen, der opførte kirkens Søndre Kapel 1518 (jf. s. 103), blev begravet i det 1528¹⁹⁸ og lå der med sin familie.⁵⁹ Siden påberåbte hans efterslægt sig ret til fri begravelse i kapellets gulv (se ndf. under $\dagger$ lukkede begravelser).

EFTERMIDDELALDERLIGE GRAVKAPELLER OG ÅBNE BEGRAVELSER

DE LA MARES KAPEL, der indrettedes 1704 for oberstløjtnant Kai de la Mare til Aggersbøl (Øster Snede Sogn) i Søndre Kapel (jf. lysekro-ne nr. 1), findes siden 1862 i den vestlige del af Nordre Kapel. Han gav 100 sletdaler for kapellet, imod at 'de afdødes bene skulle forblive urørte', idet der dog for indsættelse af hvert lig af fami-

lien skulle betales 'noget vist' til kirken. Ligeledes havde hans da afdøde datter, Marie Elisabeth de la Mare, ved testamente 1719 givet yderligere 50 rdl. til kirken.¹⁹⁸

Begravelsen, på sit nuværende sted i Nordre Kapel, aflukkes imod øst af en skranke, som er muret 1862, og som midti rummer den gamle portal med fløjddøre fra 1704. Bag skranken findes nu kun fem kister, herunder Kai de la Mares egen og en særegen udstillingskiste fra o. 1840, der rummer et moselig, som er kendt under navn af dronning Gunhilds. Flere andre $\dagger$ kister har været hensat i begravelsen, og enkelte kister findes endnu utilgængelige i en ældre *krypt* under gravrummet. Nedgangen til den murede krypt, der måler 220×210 cm og har en lav tøndehvælving, blev opdaget 1935 under gulvets 'gullandsfliser'. Formentlig kar krypten oprindeligt tilhørt Ellen Ahrenfeldts $\dagger$ lukkede begravelse i området, der 1769 sagdes at være hvælvet (jf. ndf.).⁵⁹

Skranken (fig. 99) fra 1862 er som nævnt muret, 450 cm lang, 235 cm høj, og hvidtet. Dens spinkle profilgesims må gå tilbage til begravelsens første skranke fra 1704, ligeledes den lave bekroning af smedjærn i volutformer og skrankens midtportal. Den er lidt højere end sidemurene, med flankerende korintiske søjler på postamenter, der prydes fortil af en diamantbosse. Søjlerne bærer gesimsfremspring, hvorpå der står 68 cm høje sørgefigurer af Maria (i syd) og Johannes (fig. 91-92), hvis barokformer viser, at også de må stamme fra den oprindelige begravelse. Maria, der bærer hovedklæde og folderige gevandter, står svajet med hovedet bøjet imod venstre, højre knæ let løftet og de sænkede hænder foldet foran sig. Johannes' positur er i det væsentlige et spejlbillede af Marias, idet han dog løfter hovedet og højre hånd bevæget og holder evangeliebogen i sin venstre hånd. Det til gruppen hørende $\dagger$ krucifiks findes ikke mere, men i gesimsen midt mellem figurerne ses to taphuller, som kan have tjent dets fæstnelse.

Portalens fløjddøre (fig. 90), 188×142 cm, har et spinkelt rammeværk, der foroven er åbent med volutranker af smedjærn og store initialer »KD« og »LM« for Kai de la Mare. Herunder har dørene i højde med låsen to bredrektangulære fyl-

Fig. 91-92. Maria (tv.) og Johannes, sørgefigurer på indgangsportalen til de la Mares Kapel 1704 (s. 172). De har oprindeligt flankeret et $\dagger$ krucifiks. Foto AM 2004. – *Mary (left) and John, mourning figures on the entrance portal to the de la Mare Chapel, 1704. Originally they flanked a $\dagger$ crucifix.*

dinger og nederst to kvadratiske. Beslagene er til dels oprindelige, lås og låsetøj nyere.

Træværkets bemaling er generelt fra 1936, noget opfrisket 1967, idet dog dørføjenes malerier går tilbage til 1744, da ritmester Johan Moldrup og hans hustru Katarina Elisabeth de la Mare lod begravelsen og dens kister nymale. Indskrifterne er dels fra 1704 (opmalet 1744), dels er de Johan Moldrups egne fra 1744. Grundfarven udgøres af to grå toner, der suppleres af forgyldte sirater, lidt sort samt på portalens gesims en grå marmorering. På Maria og Johannes er de noget flove farver helt igennem fra 1967; hendes kappe er blå, hans rød, og begge kappefor står forgyldte.

Indskrifterne står med gylden skriveskrift på sort bund og (på malerierne) blå bund. I porta-

lens frise læses: »A(nn)o 1704 Loed Hr. Obrist-lieutenant Key de Lamare til Aggersbøll Dette Begravelse bekoste og Indrette for sig oc sine Arvinger«. På den søndre dørføj læses i tværfyldingen: »Til Guds Ære Kirchens Ziir oc de dødes Æreminde Lod Hr. Rittmester Johan Moldrup Med sin Kiere frue Catarina Elisabetha de Lamare A(nn)o 1744 Dette Begravelse oc Derudi staaende Liig Kister paa nye Male og udstafere«. Maleriet derunder (fig. 93) knytter an til Johan Moldrups indsats. Det viser på grå baggrund en grøn mark med to træer og mellem dem den gode kristne, der knæler i bøn på en sky, mens Guds hånd fra et højere skylag rækker ærens krone ned til ham. Til den knælende knytter sig over ham et blåt skriftbånd med lille vers:

Fig. 93. Udsnit af fløjddøre til Kai de la Mares Kapel med malerier, der er tilføjet ved en istandsættelse 1744 (s. 173). Til venstre ses den gode kristne, der af Guds hånd modtager ærens krone. Til højre har den gode kristne, for at vinde 'himlens krone', iklædt sig rustning til kamp imod onskaben. Foto AM 2004. – Detail of double door to the Kai de la Mare Chapel with paintings added during a refurbishing in 1744. Left: The Good Christian, receiving a crown of Salvation from the hand of God. Right: The Good Christian, in order to win the 'Crown of Heaven', has donned armour to combat evil.

»Jeg har været værdens Træl
men nu siger den Far væl
og ved Jesu Naades Gave
vil den ærens krone have«.

»For det ævige at Vinde
haver Jeg min Rustning paa
der I stedse Lar mig finde
at min Ondskab Dræbes maa«.

Ved skriftbåndets øvre kant anes stumper af ældre indskrift, der må stamme fra 1704.

I nordre fløjddørs tværfylding læses som i syd en indskrift fra 1744, der 1936 er fremdraget under en yngre indskrift fra 1844 (jf. ndf.) og som har karakter af et vers:

»Gud give siællene hvis Legemer her hviile
En Ævig fryd og fræd udi sit himmelrige
see og saa goede Gud I Naade til eenhvær
her efter sættes skal de Maa og Komme DER«.

Maleriet derunder (fig. 93) slutter sig til det søndre ved at vise et grønt bakkelandskab med en rustningsklædt ridder, hvorunder et tilsvarende skriftbånd meddeler:

På indersiden af dørfløjene findes yderligere naive malerier og indskrifter med sort fraktur på grå bund (fig. 94). I nord er malet en skykrans med Kristus som verdensdommer, der omgives af salige sjæle. Han flankeres af to trompetblæsende engle, mens de døde forneden står op af gravene. Over maleriet læses: »Redemptori Gloria« (Ære være Frelseren), og under det: »Der Gebohren Ist zum Sterben Stehht auf den Himmel zu Erben« (Den, der er født til at dø, skal arve himlen).

Maleriet på søndre dørfløjs bagside (fig. 94b) viser den gode kristne på vej hen ad en rendebane med et lille spyd pegende imod en krone, som imellem to søjler holdes frem som pris af

engle i skykrans. Over maleriet læses: »Credenti et Certanti« (Til den, der tror og kæmper), neden under: »Dem der glaubet Reut und Streit, Ist die himmelsch Krohn bereitet« (For den som tror, løber og strider er himmerigets krone beredt).

På dørgesimsens inderside minder en gylden frakturindskrift yderligere om en istandsættelse af kapellet, foretaget 1844 af kaptajn P. N. Moldrup: »Kapitain P. N. Moldrup takker det alstyrende Forsyn, der ved sin Godhed har ledet min og Familiens Fremtid saaledes, at jeg er bleven givet Kraft til Aaret 1844 at kunde følge min Bedstefaders Eksempel ved at restaurere denne Familiebegravelse«.

Kister. Den nuværende opstilling af kisterne går i det væsentlige tilbage til 1936, da det indtil da tætpakkede rum, hvor kisterne stod oven på hinanden, blev ryddet for hovedparten af kisterne. Fire kister (†nr. 1-4) blev da taget ud og nedsat i den nævnte krypt, mens fire andre (†nr. 5-8) blev optaget af krypten og i stedet nedsat på kirkegården. Et antal løse kisteplader og -beslag, der dels må stamme fra de bevarede kister, dels fra de fjernede (og andre kister?) er siden 1936 opsat på

en sortmalet plade (87×134 cm), der er ophængt på begravelsens sydvæg (fig. 98).

Svarende til en opstillingsplan fra 1936 (fig. 79) står begravelsens to yngste kister (nr. 4 og udstillingskisten) parallelt med langsiden imod sydvæggen. Planen viser de tre ældste kister med Kai de la Mare og hans hustruer (nr. 1-3) stående tilsvarende i nord, delvist oven på hinanden, en opstilling, der blev bibeholdt indtil 1967. Nu står de tre barokkister parallelt i rummets nordlige del med hovedenden op imod nordvæggen.

1-3) Kai de la Mares og hans to hustruers kister (fig. 95), der står på nye katafalker, er ret ens i udformning og udsmykning. Kisterne er af egetræ, siderne hælder lidt udad, og lågene rejser sig med skrå sider. Ingen af kisterne har bevaret deres *†kisteplader* med personoplysninger, men på lågenes smalle oversider findes der rester og spor efter pladerne. Deres indskrifter kendes til dels fra ældre afskrifter.²⁵⁵ Over kistepladernes sted har hovedenderne beslag i form af store kors, der nu har mistet de tilhørende *†krucifiksfigurer*. Den mulighed foreligger vel, at en af figurerne er i behold i form af en Kristusfigur af træ (fig. 44),

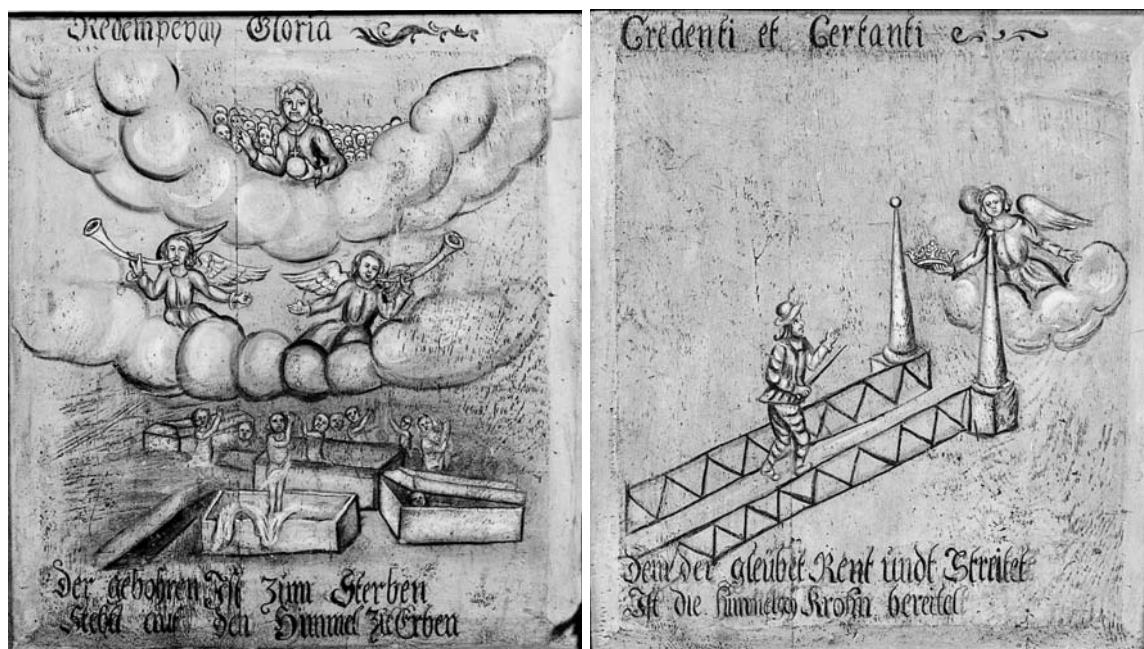

Fig. 94a-b. Malerier på bagsiden af fløjddøre til Kai de la Mares kapel, 1744 (s. 174). a. Dommedag. b. Troens kamp fremstillet som en rendebane med ærens krone som prisen. Foto AM 2004. – Paintings on backs of double door to the Kai de la Mare Chapel, 1744. a. Day of Judgement. b. The struggle for salvation depicted as a swordsman in the lists for the crown of Salvation.

Fig. 95. De la Mares Kapel, 1704 (flyttet 1862), udsnit med dets ældste kister. Fra venstre kiste nr. 1 for Catharina Elisabeth Sehested, nr. 2 for Kai de la Mare og nr. 3 for Hedevig Dorthea Buchwald (s. 175f.). Foto AM 2004. – *The de la Mare Chapel, 1704, detail with its oldest coffins. From the left: Coffin no. 1 of Catharina Elisabeth Sehested, no. 2 of Kai de la Mare, and no. 3 of Hedevig Dorthea Buchwald.*

der blev fundet i kapellet 1936. De tre kister har dertil kant- og prydbeslag, nogle med våbener, initialer og navne, der muliggør identifikationen af kisterne. Fra første færd var kisterne beklædt med læder eller fløj, der 1862 er afløst af den nuværende sorte maling. Hvor intet andet siges, er beslagene af messing med spor af forgyldning.

1) (Jf. fig. 95), 1676, tilhørende Catharina Elisabeth Sehested, Kai de la Mares første hustru. Kisten, der smalner lidt ind imod forenden, både i bredden og højden, måler 190×72 cm, og er 73 cm høj. Lågets kistekors, 62 cm højt, har bladender, og midt på låget findes spor efter en oval *†kisteplade*, hvis indskrift er refereret 1759: »Frue Catharina Elisabeth Sehested«, datter af oberstløjtnant Hieronimus Sehested til Ottenbyttel og An-

ne Elisabeth Rantzau, *1638, »gift med bemeldte la Mare«, †1676.¹⁹⁸ Omkring aftrykket af pladen, ca. 27×22 cm, er dens omkransende løvværk med blomster endnu i behold (48×48). Det rummer foroven to henslængte engle, der hviler albuerne på henholdsvis et kranium og et timeglas. Neden for kistepladens plads findes to mindre beslag med Sehestedvåbenet over initialerne »FCES« for fru Catharina Elisabeth Sehested. Lågets overside prydes i hjørnerne og fordelt langs siderne af ti små blystøbte englehoveder. De noget rampone-rede kantbeslag er glatte, og der synes at mangle en del prydbeslag (med våbener?) på lågets sider. Endelig prydes fodenden af en laurbærkranset medaljon med spejlmonogram for den afdøde og hendes ægtemand. Et løst kistebeslag i form af

en krone (fig. 98b), 7×19 cm, stammer rimeligvis fra kisten, idet det i analogi med kiste nr. 2-3 kan have haft plads over kistekorset. Kisten står i begravelsens nordende, vestligst.

2) (Jf. fig. 95), 1713, tilhørende oberstløjtnant Kai de la Mare til Aggersbøl. Kisten, 193×74 cm, 73 cm høj, har på lågets overside et kronet kistekors, med bladender, 84×84 cm. Herunder ses spor efter en *†kisteplade*, hvis indskrift er forklarende refereret 1759: »Hr Kay de la Mare«, oberstløjtnant af kavaleriet, herre til Aggersbøl, *15. marts 1630 på »Refelau«, †28. juli 1713. »Han nedstammede af de for Religionens Skyld fordrevne, og skal der endnu findes af denne Familie i Frankrig. Han fulgte længe Krigen og siden giftede sig med en Frøken i Predz-Closter, Catharina Elisabeth Sehested, anden gang med en Buchwalt«. Med den første fik han en søn og to døtre, som overlevede ham. Da han første gang giftede sig, købte han Aggersbøll, »hvor han boede til sin Døde-Dag«. Under den vistnok rektangulære kisteplades sted er fæstnet en lille plade med kursiv: »Muter Fr. Anna von Rahtlauw«. Herunder findes et prydbeslag med de la Mares våben, mens lågets skråsider har 2×2 tilsvarende beslag med i alt syv yderligere anevåbener, langsiderne fire store beslag med trofæer. De velbevarede kantbeslag har form af spinkle perlestave med treblade, kistefelternes hjørner prydes af liljebeslag, og på fodenden ses en oval, hvælvet indskriftplade, 14×12 cm, der har perlerand og et omgivende akantusløvværk i form af en trekant. **Indskriften er i kursiv:** »Christus ist Mein undt ich bin sein. Key de Lamare Amen«. Til kisten hører formentlig også to større *løse kistebeslag*. Det ene er et de la Mare-våben i rigt akantusløv, 28×28 cm (fig. 98c), det andet en bredoval skriftplade med omgivende perlestav og akantusløv, 28×35 cm (fig. 98d). Den tyske kursivindskrift citerer Sl. 42,3: »Wie der Hirsch Schreiet Nach Frischen Waser, So Schreiet Meine Seehle O Gott Zu Dier« (Som hjorten skriger efter rindende vand ...). Kisten står i begravelsens nordende, østligst.

3) (Jf. fig. 95), 1726, tilhørende Hedevig Dorothea Buchwald, Kai de la Mares anden hustru. Kisten, 191×68 cm, 75 cm høj, svarer så nøje til nr. 2, at ægtefællerne må formodes at have fået

leveret fra samme gørtler. Låget har samme kronede kors som nr. 2. Under kronen meddeler en skriftplade om anerne: »1. ElterVater Hr. Johan Rahtlauw. 1. ElterMu[tter] Fr. Emerentz von Buchwalden« (1. oldefar Hr. Johan Rahtlauw. 1. oldemoder fru Emerentz von Buchwalden), og under korset fortsætter en anden: »2. Elter Vater Hr. Wulff von Alefeldt. 2. Elter Mutter Fr. Emerentz von Rantzow« (2. oldefar hr. Wulff von Alefeldt. 2. oldemor fru Emerentz von Rantzow). Herunder er der plads for en *†kisteplade*, hvis indskrift er afskrevet 1759: »Frue Hedevig Dorothea von Buchwalt«, datter af Jesper Buchwald og Anne Ratleu, *1638, gift 1679 med Kai de la Mare, †1726, 88 år gammel.¹⁹⁸

Under kistepladens plads findes et prydbeslag med våben for Buchwald og Ahlefeldt, hvortil der slutter sig nok en lille skriftplade: »Gros Vater H. Claus von Buchwaldt. Gros [Mut]ter Fr Emerentz von Alefeldt« (Bedstefar hr. Claus von Buchwaldt. **Bedstemor fru Emerentz von Alefeldt**). Lågets skråsider har 2×2 yderligere beslag med syv anevåbener, hvortil kommer endnu tre løse våbener for Buchwald, Ahlefeldt/Rantzau og Rathlou/Buchwald (fig. 98e-g). På fodenden findes endvidere en højoval plade med Buchwaldvåbenet i akantusindfatning. Kantbeslagene er som på kiste nr. 2, ligeledes hjørnernes liljebeslag, der på lågets overside er suppleret med tolv små englehoveder af bly. Endelig findes på kistens side en højoval indskriftsplade, 16×12 cm, med omkransende akantusløv samt kursivskriften: »Christus Ist meien und Ich bin sein. Hedewig Dorotea von Buchwaldt. Amen«.

4) O. 1775, tilhørende en ukendt (kvinde?). Kisten er af fyr, af rokokiform, 191×78 cm, 58 cm høj, med svajende sider og akantusprydede hjørner. Denne udsmykning er gentaget på det ophøjede og stærkt profilerede låg. Træet har en slidt sort bemaling, mens en af lågprofilerne står forgyldt. Ved en åbning af kisten 1967 sås det anonyme lig (fig. 103) delvis mumificeret og svøbt i ligklæderne. Fotografiet synes ikke at vise klare tegn på personens køn, men en mulig kyse af hvidt stof kunne antyde, at den døde var en kvinde. Opsat øst-vest på en svær bære ved kapellets sydvæg.

Fig. 96. Udstillingskiste fra o. 1840, indeholdende det såkaldte dronning Gunhilds moselig (s. 178, jf. fig. 97). Foto Vejle Museum 2005. – *Display coffin from c. 1840, containing the bog-body of the so-called Queen Gunhild.*

Udstillingskiste (fig. 96), o. 1840, rummende et moselig af en kvinde, fundet 1835, der siden 1836–37 har været kendt under navn af *dronning Gunhild*, idet den døde blev identificeret med en norsk dronning af dette navn, som efter sagaerne skulle være blevet gift med kong Harald Blåtand.²⁵⁶ Kisten, en gave fra Frederik VI (†1839), er efter al sandsynlighed udført og opstillet i forbindelse med Chr. VIII's kroning og besøg i Vejle 1840 (jf. tidligere alterklæde nr. 3, ★fonteomhæng og lysekrone nr. 2). Dronningens udstillingskiste er af fyrretræ med tynd ådring og har form af en katafalk i klassicistisk stil, 174×69 cm, 92 cm høj. Seks volutformede fødder bærer kisten, hvis halvcylindriske underdel har en omløbende rudefrise med smårosetter. Siderne har to falske spejlfyldinger, og enderne prydes af en halvrosset. Over en kraftig profil rejser låget sig fra alle fire sider konkavt imod en kronende overbygning, hvis let hvælvede, langsgående tag ved siderne er rullet op som en rundstav, der imod kortsiderne danner akroterier ved siderne af en lille rosetgavl. Om lågets indbuede sider løber en guirlande af halvrossetter med hængkvaste. Er låget løftet, hvad det normalt er, ses liget liggende under et

nyere glasdække. Nogle rester af tøj, skind og hår samt pæle og kroge, der havde holdt liget fast i mosen, opbevares i Nationalmuseet.²⁵⁷

Kisten, der står øst-vest nord for nr. 4, er opsat på to svære fyrrebjælker. Dronning Gunhilds kiste har kun haft sin plads i de la Mares begravelse siden 1887. Før da stod den i det daværende tårns underetage (jf. ndf.), der udgjorde kirkens tvåbenhus. Her betalttes en murer 1840 for at kalke den begravelse, hvor »Dronning Gunold staar».²³

†Kister. Frem til 1936 stod i begravelsen, ud over de bevarede kister, fire andre (†nr. 1–4), der som nævnt blev nedsat i krypten, mens fire derværende kister (†nr. 5–8) nedsattes på kirkegården. De otte t-kister er kun kendt gennem løselige skitser og notater foretaget af Chr. Axel Jensen inden kisternes nedgravning.²⁵⁸ Blandt de ikke identificerede t-kister var rimeligvis Jens Fevejles (nr. 2 eller 5–8?, jf. s. 181). 1) I barokform som ki-

Fig. 97. Moselig fundet 1835 i Haraldskjær Mose (Skibet Sogn), den såkaldte dronning Gunhild, siden o. 1840 i udstillingskiste i de la Mares Kapel (s. 178). Foto Vejle Museum 2005. – *Bog body found in 1835 in Haraldskjær Bog (Skibet Parish), the so-called Queen Gunhild, since c. 1840 in a display coffin in the de la Mare Chapel.*

ste nr. 1–3, med 'de la Mares våben', et beslag som Chr. Axel Jensen formodede var tilført fra Kai de la Mares kiste (nr. 2, jf. denne og fig. 98c). 2) I barokform som kiste nr. 1–3, berøvet alle pryddede. Sortmalet. 3) Kraftigt profileret med ophøjet låg, vel o. 1750–1800. Sortmalet. 4) Kraftigt profileret med ophøjet låg, rester af læderbetræk og beslag (fig. 79). Formentlig o. 1775. 5–8) Fire kister optaget af begravelsens krypt 1936 i sammenfalden tilstand og nedsat på kirtegården. Eventuelle beslag skulle reddes; et par af de bevarede beslag (fig. 98a, h–l) kan således stamme fra disse kister.

Løse kisteplader og beslag, siden 1936 opsat på en sortmalet træplade (fig. 98a–l). a) 1600-tallet, af bly, cirkulært, 18×18 cm, med Jesusmonogram i gennembrudt arbejde og fæstnelse søm, der har store halvrunde hoveder. Vel fra en $\dagger$ kiste, der har været nedsat i krypten før de la Mare overtog begravelsesstedet (jf. ndf.). Øverst i midten.

De øvrige beslag stammer alle fra kapellets grundlæggelsestid. Hvor ikke andet siges, er pladerne af forgyldt messing. Fra kiste nr. 1: b) Krone, 7×19 cm, midt på tavlen. Fra kiste nr. 2: c–d) De la Mares våben, omkranset af akantusløv, 18×18 cm, og skriftplade med omgivende akantusløv, 28×35 cm. I tavlens øvre hjørner. Fra kiste nr. 3: e) Buchwaldvåben, 19×18 cm, forneden i midten. f–g) Dobbelt anevåbener for Ahlefeldt/Rantzau og Rathlou/Buchwald, 19×19 cm; i tavlens nedre hjørner. Uvis herkomst: h–l) Formet som et timeglas, 7×6 cm, og fire liljeformede beslag, 12 cm høje.

$\dagger$ Kisteplader, kendt gennem afskrifter 1759 (se også kiste 1–3).¹⁹⁸ 1) 1719, »Frøiken Marie Elisabeth de la Mare, Kay de la Mares Datter, døde ugift i Hamborg«.

2) O. 1727, »Hieronimus de la Mare til Aggersbøl«, søn af Kay de la Mare og Catharina Elisabeth Sehested.

3) 1736, »Lucie Emerence Brochdorff«, datter af generalmajor Brochdorff til Høygaard og Sophie Levetzaus Datter, gift med Hieronymus de la Mare.

4) 1748, »Frue Cathrine de la Mare«, *1714, datter af Hieronymus de la Mare og Lucie Emerence Brochdorff, gift 1737 med ritmester Johan Moldrup. Hun avlede med ham seks børn.

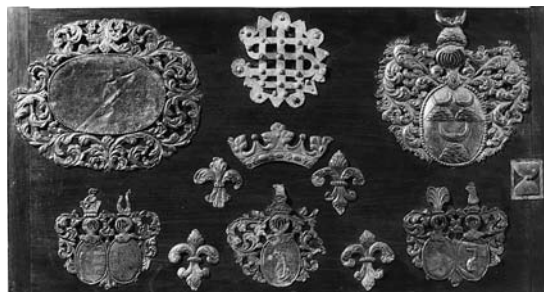

Fig. 98. Løse kisteplader og -beslag fra kister i de la Mares Kapel eller krypt (s. 179). a. 1600-tallet, af bly, fra $\dagger$ kiste. De øvrige er af forgyldt messing fra kapellets grundlæggelsestid. Fra kiste nr. 1: b. Krone, i tavlens midte. Fra kiste nr. 2: c–d. De la Mares våben og en tysksproget skriftplade; i de øvre hjørner. Fra kiste nr. 3: e. Buchwaldvåben, forneden i midten. f–g. Dobbelt anevåbener for Ahlefeldt/Rantzau og Rathlou/Buchwald; i de nedre hjørner. Uvis herkomst: h–l. Formet som et timeglas og fire liljeformede beslag. Foto AM 2004. – *Loose coffin plates and fittings from coffins in the de la Mare Chapel or crypt.*

5) 1751, »Frøiken Lovise Eleonore de la Mare, Kay de la Mares Datter, døde ugift i Weyle«.

Kapellets historie. Af kirkens stolestadebog 1762 fremgår, at kapellets oprindelige sted må have været i Søndre Kapels vestlige del, idet der her kun var plads til tre almindelige stader (imod ni i øst, jf. ovf.).⁴⁷ Skrankens bevarede gesims antyder en udstrækning nogenlunde som det nuværende kapels, men om den eksisterende portal har stået i nord eller øst, kan ikke siges. Den vidner dog klart om $\dagger$ kapelskrankens ganske bekostelige udsmykning.

Under 8. juni 1713 meddeler regnskaberne, at oberstløjtnant de la Mare på Aggersbøl blev indsat i sin begravelse formedelst 15 dl.²³ Kapellet var tydeligvis indrettet over ældre $\dagger$ gulvbegravelser, der ikke var stabile. For 1728 måtte man åbne og restaurere 'la Mares begravelse i korskirken med to store sten på, som var nedsunket, og tømmeret forrådnat'. Samme år fremgår, at skranken havde et vindue. Til erindring om istandsættelse af begravelsen 1744 satte datteren og svigersønnen den ovennævnte $\dagger$ indskrift. 1748–49 indsattes de to selv i kapellet (jf. $\dagger$ kisteplade nr. 4). 1759 synes kapellet at have rummet otte kister, hvis kisteplader kendes i referat fra 1759, nemlig nr. 1–3 samt de til $\dagger$ kistepladerne, nr. 1–5, hørende.¹⁹⁸

Fig. 99. De la Mares Kapel, tilstand 1923 (s. 180). Foto Poul Nørlund. – *The de la Mare Chapel, condition in 1923.*

1836 reparerede snedker M. Ottosen døren til 'frøken Lemares begravelse i kirken' og gjorde en ny ramme til den. 1843 nævnes der udtrykkelig otte ligkister, der 'afgav et ubehageligt syn', hvorfor man forespurgte inspektionen, om ikke kisterne kunne 'udføres' og begraves på assistenskirkegården. Det kunne de, lød svaret, hvis man sikrede sig, at ingen gjorde indsigelse, og at ingen ville sætte dem i stand.²³ Det påtog en efterkommer, kaptain P. N. Moldrup, sig 1844, og en ny restaurering skete i forbindelse med at kapellet 1862 blev flyttet til det nuværende sted i Nordre Kapel, hvor man skaffede plads ved at udrydde det Suhrske og Fevejske $\dagger$ Kapel (jf. ndf). I det nyindrettede kapel indsatte man måske også kister herfra, og i hvert fald kom det i løbet af de følgende årtier til også at rumme flere kister, der var uden forbindelse med de la Mares gamle begravelse.

Kapellet er vist på ombygningsplanen 1862 (fig. 27), der angiver indgangen i skrankens sydli-

ge del. At man 1862 reelt gav portalen plads midt i skranken ses af fotografier fra den første del af 1900-tallet (fig. 99). De viser, som i dag, skranken med de eksisterende sørgefigurer af Maria og Johannes, dog ombyttede; mellem dem savnedes allerede da $\dagger$ krucifikset. Yderst på skranken stod to sengotiske apostelfigurer, der må være rester af en ($\dagger$)altertavle (jf. ovf. og fig. 43). Fotografierne, der viser portal og andet træværk mørkmalet, antyder også kapellets noget blandede benyttelse, som kisteopbevaring, materialrum og *museum*. Det sidste lå naturligvis især i dronning Gunhilds tilstedeværelse. Andre 'historiske' mindelser var Borgervæbningens $\star$ fane fra 1736, der hang på bagvæggen (jf. ovf. med fig. 71), mens man på skrankens yderside havde ophængt et dåbsfad (nr. 1), skænket 1720 af Johanne Marie Møstings (i nord) og en kisteplade over Jens Feveje ($\dagger$ 1787), der er fundet under gulvet 1896 (jf. ndf. under det $\dagger$ Suhrske og Fevejske Kapel samt fig. 100).

Endelig har kapellet med istandsættelsen 1936 fået sin nuværende fremtræden, hvortil stadig hører en vis museumsfunktion. Her opbevares således på kapelvæggene det nævnte dåbsfad fra 1720 skænket af Johanne Marie Møsting, en ligeledes af hende skænket jordpåkastelsesspade, samt den nævnte træplade (jf. ovf. med fig. 75) med løse kisteplader og -beslag samt (på en hjørnehylde) et bæger af bøhmisk glas, skænket 1969 af Cathrine Christiansen (jf. alterklæde og lysekroner nr. 5).

†DET SUHRSKE OG FEVEJLSKE KAPEL var indrettet 1753 i Nordre Kapel, hvor det fandtes indtil 1862, da det blev ryddet til fordel for flere stolestader og en overflytning af de la Mares Kapel til kapellets vestlige del (jf. ovf.).

Bevaret fra begravelsen er kun en *kisteplade* (fig. 100) for »Kjøbmand og Weile Borger Jens Feveile«, *1. juli 1722, som indlod sig i ægteskab 22. april 1763 med jomfru Maren Ustrup, og som med hende fik fem sønner og tre døtre. Af disse gik 'én for ham ind i evigheden', mens de øvrige sammen med moderen begræd tabet af ham, †10. dec. 1787. Et afsluttende gravvers lyder: »I ham savnes nu Moder og Børn En god Fader og Ægtefælle, Staden en forstandig, vindskebelig og æret Borger. I sin Sygdom gav han et opbygeligt Eksempel paa christelig Haab og Taalmodighed. Som vi alle leve for at døe var det hans Trøst og Troe, Han skulle døe for at leve«. Pladen er af kobber, højoval og let hvælvet, med fliget rand og graveret kursivskrift, 39×31 cm. Den er fundet 1896 under 'det noget nedsunkne' gulv i det nuværende de la Mares Kapel (jf. ovf.), hvor den ophængtes på skrankemuren syd for portalen (jf. fig. 99). Nu opbevaret ved kirken.

Kapellets historie. Af regnskaberne ses, at slægten Suhr for kapellets stiftelse benyttede almindelige lukkede †begravelser.²⁵⁹ 1753 betalte Henrik Suhr og Annike, salig Søren Fevejles, for en åben begravelse i kirken, 33 rdl. og 2 mark Henrik Suhr, der selv var kirkeværge, anfører 1758: 'min lille søn var 1½ år gammel indsat i madam Feveils og min begravelse i kirken'. 1759 stod i kapellet Maren Sørensdatter Fevejle, †1752,¹⁹⁸ og 1770 måtte Jens Fevejle (jf. kisteplade) lade sin søn indsætte i 'sit eget begravelsessted i kirken'.

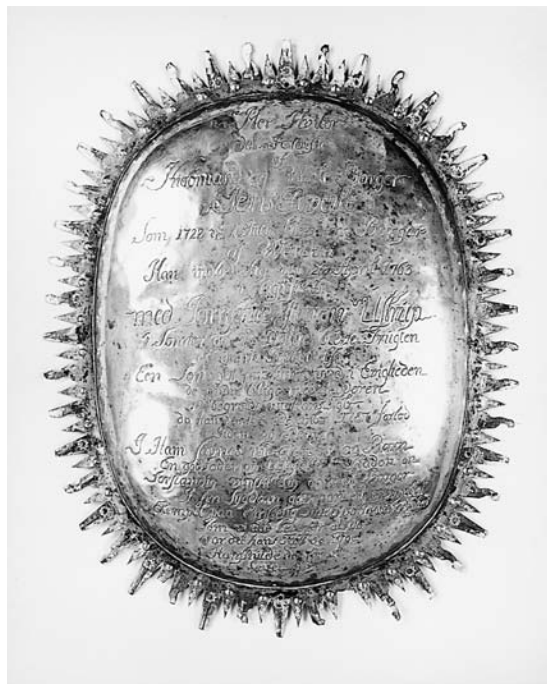

Fig. 100. Kisteplade for købmand Jens Fevejle, 1787 (s. 181). Foto AM 2004. – *Coffin plate for the merchant Jens Fevejle, 1787.*

1841 betales for at nedlægge nogle fjæle i gulvet 'i det nordlige kapel eller begravelse'.²³

†DEN FUURSMANSKE BEGRAVELSE må gå tilbage til o. 1720, men dens sted kendes ikke, og der er i det hele taget kun få vidnesbyrd om den. 1720 ønskede Ellen Marie Lange, enke efter den 1712 afdøde Christian Fuursman, at få lov at flytte ægtemandens kiste fra Vejle Kirke til hans fædrene gravsted i Skive. Hun mente, at kirkeværgen søgte at forhindre flytningen ved at kræve den urimelige sum af 53 rdl. 'med sin rente'. Yderligere hævdede hun, at kravet var ubilligt, fordi kisten ikke stod i en af kirkens begravelser, men i en grav tilhørende oberstløjtnant de la Mare, hvor den var 'nedsat med hans endnu levende enkes bevilling'.²³ Trods sin gode sag, fik Ellen Lange ikke manden flyttet, og i de følgende årtier er der spredte vidnesbyrd om familiens åbne begravelse. Efter midten af 1700-tallet oplyses, at der i kirken var ophængt to †*gravfaner*, givetvis militære, over generalmajor og oberst

over et kyrasser-regiment, Christian Fuursman, *1660 i Skive i Jylland, †1712 i »Ludie i Crempen Mark«. ¹⁶⁰ De anførte, detaljerede data vidner om, at hans kiste med kisteplade da har været til stede. Fanerne har formentlig været ældre end 1712. 1773 blev 'salig junker Krabbe indsat i den Fuursmanske åbne begravelse'. ²³ De manglende oplysninger fra 1800-tallet tyder på, at begravelsen er fjernet 1792.

†LUKKEDE BEGRAVELSER

I modsætning til kapeller og de åbne begravelser, hvor kisterne stod til skue oppe i kirkerummet, var de lukkede indrettet under gulvet og var kun tilgængelige, når man løftede en gravsten eller en gulvlem for at nedsætte en ny kiste. Gravrummene har været murede og dækket af et træloft eller af en eller flere gravsten; undtagelsesvis kan nogle rum have haft muret tøndehvælv.

1585 fastsatte lensmanden Caspar Markdanner en takst for begravelser i kirkerummet, nemlig 20 dl. i koret, og 10 dl. i det øvrige kirkerum (jf. de langt billigere kirkegårdsbegravelser s. 78). Kirkens ansatte havde fri begravelse, præsterne således i korgulvet.

Ved denne tid var et sammenhængene net af murede familiegravesteder i gulvet endnu under etablering. Betalinger for tilladelse til at indrette et gravkammer, for overtagelsen af et ældre og ledigt, samt for hvert nyt ligs nedsættelse, skulle med tiden komme til at udgøre kirkens bedste indtægtskilder.

Vor viden om disse begravelser stammer næsten alene fra kirkeregnskabernes oplysninger om nedsættelser i familiegrave, der hverken er lette at datere, at identificere eller at placere nærmere. Her skal derfor ikke forsøges på en nærmere udredning af deres historie, men alene gives nogle belysende eksempler.

Regnskabernes *ældst kendte begravelse* er øjensynligt senkatolsk, idet borgmester Clemen Sørensen den yngre (jf. †lysekronen og gravsten nr. 5) 1604 hævdede fra gammel tid at have ret til kirkens sydkapel, der som nævnt var stiftet af *borgmester Nis Jonsen* 1518. Der lå farfaderen Clemen Sørensens 'salig hustru' og hans slægt be-

gravet, og der måtte han selv og hans arvinger have 'frit lejersted.' Kravet førte til strid, der ikke blev mindre kompliceret af, at Clemen Sørensen selv var kirkeværge. At familien sikrede sig begravelsen ses af senere nedsættelser. 30. aug. 1616 begravedes Clemen Sørensens 'spæde barn, unge Clemen' i Søndre Kapel, og 1641 hans 2. hustru Katarina Stangnet sammesteds 'i en muret grav' (jf. gravsten nr. 5). ²⁶⁰ 1670 begravede man vederlagsfrit 'hr. Killian' i salig borgmester Clemen Sørensens begravelse. ²³

Et eksempel på, at en donation gav fri eller næsten fri ret til begravelse er borgmester *Mads Thorsens* og *Anne Findsdatters* (jf. †altertavle og dåbsfad nr. 1). 1604 bekræftede kirken en aftale fra 1587 om, at arvingerne efter givenerne af kirkens nye †altertavle, Mads Thorsen (†1601) og hans hustru, skulle have fri ret til en muret begravelse i koret ved altret, 'så stor som til fire lig'. Heraf opstod der dog uenighed, som først bilagdes 1609, da kirken og arvingerne erklærede sig 'kvit for de lig, der indtil denne dag er nedsat'. ²³

I koret var det ellers mest *præste- og skolefolk*, der fandt 'fri' begravelse, og dette i så stort tal, at korgulvet tenderede mod at blive overfyldt. Da således sognepræst Niels Frandsen (jf. †epitafium nr. 12) skulle begraves her 1642, var der så fyldt, at man samme år måtte lave en fyrretræskiste, 'til at lægge de døde ben i, som fandtes i sognepræsternes lejersteder'. ²³ 1655 fik kapellanen Oluf Andersen Bredal begravelse i koret 'fri efter fundatsen', og 1734 overtog rektor Jasper Andersen en begravelse i koret, som 'der ikke var begravet nogen i i halvandet hundrede år,' men hvor gravstenen over den var knækket.

Presset på gravene kunne således lettes ved at rykke ind i gamle grave, men man kunne også søge nye og dog agtværdige steder for sin begravelse. Således fik gejstligheden o. 1700 indrettet en *begravelse under †sakristiet*. Her nedsattes 1703 den 'ærværdige og høj lærde' sognepræst Hans Jeremiassen Wolff (jf. oblatæske, †klokke nr. 3 og †epitafium nr. 15), og året efter hans barn. 1746 ønskede provst Christian Henrik Winther sit seks måneder gamle barn nedsat 'i en begravelse i sakristiet, der efter formening skulle være fri. Men

han endte med i stedet at tage imod et tilbud om at få barnet nedsat i provst Mouritz Mouritzens Høyers (jf. †lukket stol nr. 7) begravelse, og det 'i stilhed'. Høyers begravelse var indrettet 1737 i koret og skulle nu tilhøre ham og hans arvinger som 'kirkens protokol nærmere udviser.'

Kirkens *midtskib* var især begravelsessted for det gode og mere jævne borgerskab. 1600 betalte således Niels Andersen 20 dl. for sin egen og hustruens begravelse 'i midtgangen ud for hans egen stol'. Fattigere borgere kunne tage til takke med *sideskibene*. Her begravede man 1746 møller Buchs kone og barn (jf. †lukket stol nr. 4), der blev 'lagt i én kiste' og nedsat i kirkens søndre gang for 6 rdl., 4 mark.²³

Også *adelige* blev, skønt udensogns, gravsat i kirken, givetvis på fremtrædende pladser, der dog sjældent kan bestemmes. 1648 begravedes således Johan Brockenhuus, hvis foged på Hanstedgård (Hansted Sogn, Århus Amt) i samme anledning betalte kirken 20 sletdaler. 1655 betalte Lisbeth Bryske som enke på Tirsbæk (Engum Sogn) 15 sletdaler for begravelsen af sin mand, Henrik Bille.²³ Og midt i 1700-tallet siges det, at der i en hvælvet begravelse i Nordre Kapel havde været begravet fru Ellen Arnfeld Hansdatter, »som havde to mænd af de Juler«. Stedet var da overtaget af familierne Suhr og Fevejle, idet der nu stod »et Liig af Maren Søren Datter Fæweyle« (★1719, †1752), som var gift med købmand Henrik Suhr (jf. †klokke nr. 4 og †gravsten nr. 25).¹⁶⁰

Andre *adelige kister*, der var under transport med den døde til hjemsognet, blev ofte *hensat midlertidigt* eller blot natten over i kirken, der lå bekvemt som rastested på en sådan sidste rejse. 1613 betalte Bertel Holck til Højgård (Grejs Sogn) således 6 dl. for, at hans salig frue blev indsat i sakristiet, og året efter betaltes det samme både for Knud Brahes og Maren Billes kister, der blev 'sat i kirken en nats tid'. 17. juli 1658²³ stod Christian IV's ægtefælle fru Kirsten Munks bære en nat i kirken på vej fra Boller til Odense Domkirke, hvortil den ankom den følgende dag (jf. *DK Odense* 742f.). 1662 gav Anne Munk på Haraldskær (Skibet Sogn) 15 sletdaler, fordi liget af hendes søster, jomfru Edel Munk, havde stået i kirken 'i denne forleden krigstid'. 1675 indsat-

Fig. 101. Begravelsesskjolde (lyseskjolde), 1901, tilhørende rentier Georg Knüttel (s. 183). I Vejle Museum. Foto AM 2004. – *Candle shields, 1901, belonging to the rentier Georg Knüttel.*

tes Elisabeth Bryskes lig i sakristiet i kort tid, og 1798 stod baronesse Gyldenkrones lig i kirken, indtil 'dets videre henførelse'. Herfor og for klokeringning betaltes 5 rdl.²⁶¹

En særlig situation forelå i *krigstid*, hvor man dårligt kunne nægte besættelsesstyrkens officerer fri begravelse. Det ses under anden svenskekrig, hvor de svenske krigsfolk ikke desto mindre måtte nøjes med gravsteder ved pengeblokken, dvs. vestligst i midtskibet ved indgangen. 1658 blev en svensk løjtnants barn begravet og lagt vederlagsfrit 'ved blokken'. Samme år begravede man en svensk løjtnants 'frue' ved blokken i kirken 'og begge hendes børn ovenpå'. De polske hjælpetropper i krigens slutfase har åbenbart insisteret på pladser i koret. Således lagde murermesteren 1660 sten på 'polakkernes begravelse i kirkens kor'.²³

†*Gravfaner*, se †den Fuursmanske begravelse s. 181.

To ★*begravelsesskjolde* (lyseskjolde)²⁶² af jernblik er fra 1901 og har tilhørt rentier Georg Knüttel, ★19. maj 1832, †3. feb. 1901 (fig. 101). De har skjoldform, 46×25 cm, med laurbærkrans og en øvre og nedre palmetafslutning. Randornamenterne er forgyldte, ligeledes indskriftens antikva, der står på sort bund. I Vejle Museum (inv.nr. 01644×16).

†KIRKEGÅRDSMONUMENTER

Mens de fleste standspersoner i 16-1700-tallet blev begravet inde i kirken, tjente †kirkegården uden om kirken, hvor begravelsestaksterne var lavere, hovedsagelig byens jævne lag. Uagtet Caspar Markdanners forordning (jf. s. 78) viser regnskaberne, at der også her blev sat gravminder – i form af ligsten og gravtræer. De følgende eksempler dækker perioden til hen imod 1805, da begravelserne inde i kirken ophørte.

†*Gravtræer*. Hans snedker forfærdigede 1638 et 'lidet træ, som sattes over de små lig'. 1684 betales 1 dl. og 2 mark for et 'ligtræ' på salig Niels Madsens grav, 1685 2 dl. for ét på høreren (latinskolelæreren) Anders »duergs« (dværgs) grav og 1692 1 dl. for 'et monument på graven' over Morten Pedersens kone.²³

Kirkedirektionen bestemte 1795, at ligsten på kirkegården skulle være hjemfaldne til kirken efter 20 år, såfremt der ikke blev betalt for en fornyelse af retten til at bibeholde sten eller træ-

ramme. For fremtiden var taksten 4 dl. for pålægning af sten. I disse år var der ofte tale om *genanvendte gravsten*, der var hentet ud af kirken efter dennes renovering 1791-92 (s. 116), og som nu blev afhændet af kirken, hvis slægten ikke meldte sig. 1795 solgte kirken således en sten til forvalter Schiøtt på Kølholt (Skibet Sogn), der blev lagt på madame Johan Buchs gravsted, og én til madame Bjerrings gravsted. Det følgende år, 1796, efterlystes ved bekendtgørelse i aviserne ejerne til ni udflyttede ældre ligsten, der nu henlå på kirkegården (jf. †gravsten nr. 6, 8, 12, 18, 19, 21, 22, 23, 27). En sten blev købt af sadelmager Carstensens enke til hendes mands grav, og én af madame Jensen til hendes eget gravsted, når hun var død.²³

På prospektet fra 1802 (fig. 2) ses på kirkegården kun to *rejste monumenter*. De var sat over provst Hans Henrik Christophersen Neuchs (†1785, jf. †lukket stol nr. 7) og beskrives af en rejsende 1806 som 'tvende veludarbejdede marmorpiller med sirater og inskription'.²⁶³

Fig. 102. Evangelistmedaljoner og kranium med knogler, udsnit af gravsten nr. 9, lagt o. 1680 over ukendte (jf. fig. 88 og s. 168). Foto AM 2004. – *Evangelist medallions and skull and bones, detail of tombstone no. 9, laid over unknown deceased c. 1680.*

KILDER OG HENVISNINGER

Vedr. arkivalier for Vejle Amt i almindelighed henvises til s. 56-58, vedr. litteratur og forkortelser til s. 59-62. Endvidere er benyttet:

ARKIVALIER

Ved embedet. Vejle kirkeprotokol 1762. Stolestadefortegnelse og takster for begravelse (deponeret i Vejle Byhistoriske Arkiv); synsprotokol 1941ff.

RA. *Kultusministeriet*. 1. kontor, journalsag F 706 (1853-54) og journalsag LL 1631 (1885-90).

LAVib. *Kirkeinspektionens arkiv*. Vejle Kirke. Regnskaber 1582-1908 (C622.1-11); regnskabsbilag 1851-94 (C622.12); regnskabsbog vedr. nyt tårn 1886-90 (C622.13); indtægtskassebog 1844-97 (C622.14A); dokumenter vedr. bygningen 1840-97 (C622.18); dokumenter vedr. nyt tårn 1884-88 (C622.19). – *Ribe bispearkiv*. Vejle Kirkes regnskaber 1682-1899 (C4.1371-86); Vejle Kirke 1627-1780 (C4.141-42). – *Vejle rådstuearkiv*. Brandtaksationsforretning 1761 (D32.105).

NM. *Notesbøger*. Søren Abildgaard IX, 79f.; N. L. Høyen VIII, 64-65 (1830); J. J. A. Worsaae III, 32 (1851-52) og 75-76 (1853). – *Indberetninger*. Niels Termansen 1914 (prædikestol), Kristian Due 1914-15 (prædikestol), Evald Tang Kristensen 1916 (gravsten), Poul Nørhøj 1923 (bygning; i korrespondancearkiv), Poul Jensen 1931-32 (præsterækkeavler), Chr. Axel Jensen 1935 (gravsten og begravelser), P. Linde 1936 (begravelser), Mogens Larsen 1966 (malerier), usigneret (formentlig C. E. Fritzche) 1966 (prismelysekroner), Ingegerd Marxen og Karin Tams 1972 (malerier), Karen Stemmann Petersen 1979 (alterstager).

TEGNINGER OG OPMÅLINGER

NM. Blyantstegninger af kirkens indre og af døbefont ved Heinrich Hansen 1855. Frihåndstegninger af kirkens indre og af Kirketorvet ved Ferdinand Richardt 1866. Grundplan af kirkens vestre del med det gamle tårn, opmålt af Ludvig Petersen (ca. 1887). Kirkens nord- og vestfacade med det gamle tårn, opmålt af Ludvig Petersen (ca. 1887). Kirkens gamle tvestgavl efter tårnets nedbrydning, opmålt af Ludvig Petersen 1887 (= *Tegninger af ældre nordisk Arkitektur*, II. Samling, 4. rk., 1893, pl. 13). Kalker af indskrifter på prædikestolen ved Kristian Due 1914-15. Tryk af tegning af præsterækkeavle ved E. Jensen 1932. Tegning af gravkælder ved P. Linde 1936. Kopier af måleblade ved A. Boe 1954-56 (plan, snit og opstalter af bygning). Kopi af

tegnesæt til restaureringsforslag ved V. Hardie-Fischer 1958 (plan, snit og opstalter samt isometri af kirken og forslag til orgel og varmemærk). Snit af prædikestol og opmåling af hjørnestolpe ved Rolf Graae 1973. Forslag til prædikestolsopgang og tryk af opmåling af prædikestol ved Rolf Graae 1974.

KglBibl. Tegninger af kirkens nordside og af døbefont med detaljer ved J. G. Burman Becker 1858.

LAVib. Grundplan med forslag til påtænkt ombygning af kirkens indre og projekt til tårnets forhøjelse (snit) samt tværsnit af skib set mod vest ved Carl Lendorff 1861 (C622.18).

Ved embedet (kirkegårdskontoret). Forslag til ombygning af kirken med nyt tårn ved Carl Lendorff 1861. Nord- og vestfacade.

LITTERATUR

Georg Friderich Gaarmann, *Efterretninger om Weile Kiøbstad*, Fredericia 1794 (om kirken s. 42-50, forkortet *Gaarmann 1794*). – C. V. Petersen (red.), *Vejle Bys Historie*, Vejle 1927 (forkortet *Petersen 1927*). – Johan Hvidtfeldt, »Kirkelige Forhold i Vejle og Vejleegnen paa Reformationstiden«, *Årb Vejle*, 1936, 129-72. – Johs. Wolthers, *Sct. Nicolai Kirke. En kortfattet Beskrivelse*, Vejle (1939) (forkortet *Wolthers 1939*). – Johs. Wolthers, »Organister og Stadsmusikanter i Vejle 1600-1941. En arkivalisk Studie«, *Årb Vejle* 1942, 129-75 (forkortet *Wolthers 1942*). – Johs. Wolthers, *Af Vejle Sct. Nicolai Kirkes Historie*. En artikelserie i *Vejle Amts Avis*, Vejle 1949. – Asbjørn Hellum (red.), *Vejles Historie 1, Fra vadedsted til by – indtil 1786*, Vejle 1997, og samme (red.), *Vejles Historie 2, Moderne tider 1786-1970*, Vejle 1998 (forkortet hhv. *Hellum 1997* og *Hellum 1998*). – Per Ingesman, »Administrationen af Vejle sognekirke og dens besiddelser ved middelalderens slutning«, *Årb Vejle*, 1999, 158-75.

Historisk indledning ved Aage Andersen og Niels Jørgen Poulsen, kirkegård, bygningsbeskrivelse og kalkmalerier ved Niels Jørgen Poulsen, inventar og gravminder ved Ebbe Nyborg og Ole Olesen (orgler). Engelsk oversættelse ved James Manley; oversættelse fra latin ved Peter Zeeberg. Redaktionssekretær Heidi Lykke Petersen; teknisk og grafisk tilrettelæggelse ved Mogens Vedso. Redaktionen afsluttet 2005.

NOTER

¹ Afskrift ved J. A. A. Worsaae af et nu tabt kongebrev på pergament 25. juli 1491. Worsaaes Samlinger til Weiles Historie II, 1839, 5-6. Manus i NM.

² Jf. Troels Dahlerup, *Det danske Sysselprovsti i Middelalderen*, 1968, 132-35.

³ *Oldemoder*, 109.

⁴ Øster Snede og Jelling gav hver 5 skilling, Gadbjerg og den nedlagte Tøstergård Kirke (tidligere en del af Sdr. Omme Sogn?) hver 6 skilling.

⁵ *DaMag* 4. rk. II, 44-45.

⁶ *Repert* II, nr. 4279, 6155 og 7071.

⁷ Johan Hvidtfeldt, »Kirkelige Forhold i Vejle og Vejleegnen paa Reformationstiden«, *ÅrbVejle*, 1936, 129-72, og Per Ingesman, »Administrationen af Vejle sognekirke og dens besiddelser ved middelalderens slutning«, smst. 1999, 158-75.

⁸ *Repert* II, nr. 8439. Frands Jørgensen fik 1624 2 dl. for at indføre nogle gamle adkomstbreve i bogen, jf. *LAVib. Kirkeinsp.ark* Vejle Kirkes regnskaber 1582-1635 (C622.1).

⁹ *Repert* II, nr. 11101. Det vides ikke, hvilken helgen højaltret var indviet til.

¹⁰ *Repert* II, nr. 2505. Ribekantoren Jens Pedersen testamenterede 1394 nogle jorder til kirken, jf. *DiplDan* 4. rk. V, nr. 209. Disse kan dog ikke umiddelbart identificeres i fortegnelsen 1468 og kan være afhændet eller mageskiftet.

¹¹ *HofmFund* IX, 42-43; *Repert* II, nr. 7382, 8983 samt Worsaaes samlinger (jf. note 1).

¹² RA. Vejle Kirke 7. juni 1513. Kirken blev i øvrigt betænkt testamentarisk af Ribekanniken Ebbe Jensen 1408 (*Repert* I, nr. 5007; Kr. Erslev, *Testamenter fra Danmarks Middelalder*, 1901, nr. 76), af ridderen Niels Pedersen (Gyldenstjerne) 1456 (*DaMag* 3. rk III, 299; *Repert* II, nr. 563) og 1459 af Ribebispens official i Jelling Syssel, Anders Skeel (*Repert* II, nr. 945).

¹³ *Repert* II, nr. 9224, 12852. Om patronatsret og kaldsret se indledningen s. 8-9.

¹⁴ Embedet som sysselprovst var i begyndelsen af 1600-tallet overladt til borgmesteren i Vejle, Clemen Sørensen (jf. hans gravsten, nr. 5). Jf. Niels Jørgen Poulsen, »Jyske kirker på Christian IV.s tid. Seks års kirkeregnskaber 1614-20 fra Jelling syssel«, *NMArb* 1980, 56-66.

¹⁵ *DK KbhBy*, II, 229-30. Afgifterne fra Jelling Syssel blev, indtil Universitetet afhændede dem 1740, brugt til vedligeholdelsen af Rundetårn.

¹⁶ I 1740'erne således sognepræst Jørgen Bang i Bredsten, i 1750'erne sognepræsten i Grejs, Peder Borch, jf. *LAVib. Ribe bispeark* Vejle Kirke 1627-1780 (C4.141-42).

¹⁷ Georg Friederich Gaarmann, *Efterretninger om Weile Kiøbstæd*, Fredericia 1794, 42-50.

¹⁸ *LAVib. Kirkeinsp.ark*. Vejle Kirkes rgsk. 1582-1635 (C622.1).

¹⁹ *DaKirkelove* II, 515f.

²⁰ *KancBrevb* 2. marts 1594.

²¹ *KancBrevb* 1. jan. 1604.

²² *KancBrevb* 13. sept. og 6. dec. 1630; 19. maj 1632.

²³ *LAVib. Kirkeinsp.ark*. Vejle kirkes rgsk. 1582-1908 (C622.1-11) og *Ribe bispeark*. Vejle kirkes rgsk. 1682-1899 (C4.1371-86). Der henvises generelt til disse to regnskabsrækker under det pågældende regnskabsår.

²⁴ Blandt de mange, der modtog almisser, var 1615 en fattig udlænding, som havde været fange hos tyrken, og 1624 en fordreven, adelig, bøhmisk frue og tre lutherske præster. 1626 samledes der ind i kirken til to fattige, fordrevne præster, og 1631-34 udbetaltes penge til adskillige flygtninge, heriblandt (1632) en Jürgen Westerwald fra Magdeburg og en gammel skolemester fra Glatz i Schlesien.

²⁵ Mont- og Medaljesamlingen F. P. 2939 og 3007. Mønterne er indsendt af arkitekt Helge Andreassen.

²⁶ Opbevares i NM (inv.nr. D 91/1965).

²⁷ Thiele, *Danske Folkesagn* I, 100; Tång Kristensen, *Danske Sagn* IV, 424, nr. 1279 og smst. III, 106, nr. 550.

²⁸ *LAVib. Samlinger* på pergament. Vejle rådstue 25. jan. 1566.

²⁹ *KglRetDom* I, 196 (1537).

³⁰ Blandt dem, der donerede gods til altret, var Jens Lavesen (Dyre), som levede endnu 1432. *Repert* II, nr. 2505.

³¹ *Repert* II, nr. 945; W. S. Skeel, *Optegnelser om Familien Skeel*, 1871, 365.

³² *Repert* II, nr. 2505, 8439 og 9536.

³³ *HofmFund* IX, 42-43; *Repert* II, nr. 7382 og 8983.

³⁴ RA Vejle Kirke 3. febr. 1529.

³⁵ *Repert* II, 4237, 4279, 7954, 8781, 8855 og 9111. Jf. også Ingesman (note 7), 166-69.

³⁶ *DaKancReg* 29. jan. 1547. Jf. også Hvidtfeldt (note 7), 147.

³⁷ *DaKancReg* 6. sept. 1547.

³⁸ *Repert* II, nr. 9804 og 11101.

³⁹ *Repert* II, nr. 9627; *KglRetDom* I, 452 (juni 1539).

⁴⁰ *KglRetDom* I, 670-71. En 'S. Annas humlegård' er nævnt 1543, jf. smst. II, 766.

⁴¹ *KglRetDom* I, 196; *Repert* II, nr. 11101.

⁴² *Hellum* 1997, 87 med henvisning til *LAVib. Kirkeinsp.ark*. Dok. vedr. kirke, skoler m.m. 1468-1825 (C 622.16); dokument 20. nov. 1589.

⁴³ RA Vejle by 7. maj 1542; *DaKancReg* 5. maj 1542.

⁴⁴ Mølleåen er rørlagt i 1930'erne og svarer nu til gaden Dæmningen.

⁴⁵ Dorhe Kaldal Mikkelsen, »Nyt om det ældste Vejle«, *Vejlebogen*, 1992, 44-48.

⁴⁶ Marius Hansen, »Et vidne fra Vejle Kirkegaard«, *Årb-Vejle* 1927, 257.

⁴⁷ Ved embedet. Vejle kirkeprotokol 1762. Stolestadefortegnelse og takster for begravelse samt opmåling af kirkegård 1757 (deponeret i Vejle Byhistoriske Arkiv).

⁴⁸ M. Basse, »Kirkegaarde i Vejle«, C.V. Petersen (red.), *Vejle Bys Historie*, Vejle 1927, 195–98.

⁴⁹ Petersen 1927 (note 48) 96.

⁵⁰ Petersen 1927 (note 48) 47–48 og kirkeregnskaber (note 23).

⁵¹ Petersen 1927 (note 48) 50–51 og kirkeregnskaber (note 23).

⁵² Skolen har muligvis været betjent af den Frands Skolemester, der nævnes 1637, og som ikke var lærer ved latinskolen, jf. Petersen 1927 (note 48) 265.

⁵³ Petersen 1927 (note 48) 31 og 51 og kirkeregnskaber (note 23).

⁵⁴ For skolens almindelige historie: J. Alsted, »Vejle Latinskole«, Petersen 1927 (note 48) 202–10 og Johan Hvidtfeldt (jf. note 7), 160–64.

⁵⁵ J. Alsted (note 54). De ældste disciple var tillige 'løbedegne' i de landsogne, der lå inden for en afstand af mindre end to mil fra købstaden. Denne kirkesangertjeneste omfattede 1652 i alt 14 sogne, og drenge nåede så langt som til Bredsten, Sindbjerg og Øster Snede samt til Smidstrup og Pjested. Herefter aftog denne praksis, og 1681 sendtes kun løbedegne til Hornstrup og Vinding. Rektor var fra 1607 tillige sognepræst i Vinding. I forbindelse med sammenlægningen af rektorembetet og sognekaldet i Vinding fandt biskoppen, at skolemesteren med en god hører (andenlærer) godt kunne forestå al sang i Vejle Kirke om søndagen og straks efter kl. 10 spadserer til Vinding på en halv time og fuldende al kirketjeneste dér inden kl. 12. Efter overtagelsen af præsteembedet i Vinding skulle rektoren være fritaget for aftenprædiken i Vejle.

⁵⁶ Evald Tang Kristensen, »Sct. Nicolaj Kirke«, Petersen 1927 (note 48) 166–85.

⁵⁷ Jakob Kieffer-Olsen og Per Kristian Madsen, »Middelalderens Vejle ca. 1100–1600«, Asbjørn Hellum (red.), *Vejles Historie 1*, Vejle 1997, 85–90.

⁵⁸ Johs. Wolthers, *Sct. Nicolai Kirke. En kortfattet Beskrivelse*, Vejle (1939).

⁵⁹ *DaAtlas V*, 1769, 942–46.

⁶⁰ *Tegninger af ældre nordisk Arkitektur*, II. Samling, 4. rk. 1893, pl. 13.

⁶¹ Uldalls brevveksling fra dec. 1901 til febr. 1902 befinder sig nu i Nationalmuseets korrespondancearkiv. Her findes også to breve fra den gamle, historisk interesserede apoteker Hans Emil Friis (født 1827), der huskede, at 'det gamle kor lå lige for den nordre oprindelige basilika, så man, når man gik op ad midtgangen, da først ved at gå skråt til venstre kom til altret' (brev af 20. febr. 1902).

⁶² Indberetning ved Poul Nørlund 1923. Nationalmuseets korrespondancearkiv.

⁶³ Trap: Danmark, 5. udg. 1964.

⁶⁴ Horskjær støtter sig her til Jan Steenberg, *Studier i dansk og nordtysk Teglstensarkitektur i 13. Aarhundrede*, 1935, s. 157, der dog ikke nævner blændingsgavlen i Vejle.

⁶⁵ I værket *De danske Kirker*, 1969, pegede Horskjær igen på forbindelsen til nederlandsk arkitektur og henviste foruden til Viborg Søndresogns Kirke også til Kolding Skt. Nikolaj.

⁶⁶ Harald Langberg (red.), *Hvem byggede Hvad*, bd. 3, 1971, 276.

⁶⁷ N. L. Høyen, Notesbog VIII, 1830, s. 64–65.

⁶⁸ Ved udnyttelsen af Høyens små skitser er det vigtigt at forstå, at der ikke er tale om egentlige opmålinger. Som arkitekturhistoriker har Høyen både iagttaget og rekonstrueret på én og samme tid. På sine små grundplaner har han således givet alle hvælpiller firpasform. Af de to små grundplaner må den ene (visende korets forhold til skibet) være tegnet inde fra og den anden lidt ubehjælpssomme være skitseret udefra.

⁶⁹ J. J. A. Worsaae, Notesbog III, 32 (1851–52) og 75–76 (1853). – Worsaae var født i Vejle 1821.

⁷⁰ RA. Kultusministeriet, 1. kontor. Journalsag F 706.

⁷¹ Arkitekt Helge Andreassen i brev til Nationalmuseet dec. 1965.

⁷² Langmurenes divergens lader sig eftervise i den bevarede, vestre del.

⁷³ LAVib. *Vejle rådstuearkiv* (D.32–105). Brandtaksationsforretninger 1736–91. Brandtaksationen 1761 opgiver de indvendige mål på den daværende kirke. †Koret, på otte (spær)fag, var 17½ alen langt og 13¾ alen bredt (11×8,6 m); da murene var 1 alen 3½ kvarter tykke (1,2 m), kan den udvendige bredde beregnes til 17½ alen (11 m). Højden 'under hvælvingen' angives som i skibet til 15 alen (9,5 m). †Sakristiet, på seks fag, målte 13×5 alen (ca. 8×3 m), og der var 6 alen (3,5 m) til hvælvingen; murtykkelsen var 1½ alen (knap 1 m). I skibet angives murenes tykkelse til 2 alen (1,25 m), vestgavlens dog til 2 alen og 4 tommer (1,35 m).

⁷⁴ Ifølge Høyen var munkestenene 10 tommer lange (ca. 26 cm).

⁷⁵ Jf. DK. Odense 1047.

⁷⁶ Nordsidens vinduer må være lukket senest i forbindelse med sakristiets opførelse.

⁷⁷ Worsaae (note 69) bruger udtrykket 'indsatte hvælvinger' og 'en gammel på to halvrunde piller hvilende korbue (gjordbue) i midten'.

⁷⁸ Når Høyen også tegner profilerede hvælvpiller i åbningen mellem kor og skib ('korbuen'), er der tale om en rekonstruktion.

⁷⁹ Nørlund målte 1923 munkestenenes gennemsnitlige formater i den nedre del af nordmuren til 26,5×9×11,2 cm. Han fandt, at 'de korte og temmelig høje sten' adskilte sig fra murpartiet højere oppe, som han opfattede som hørende til en yngre etape. 1954 viste en indvendig afbankning af nordvæggen 1,5 m over gulvet dog, at stenene her gennemgående måler 26,5–27×8,5×13 cm, hvorfor man næppe bør tillægge de varierende stenstørrelser særlig betydning.

⁸⁰ De to vestre er undersøgt 2004, og det konstateredes ved at udtage nogle af stenene i tilmuringen, at der var tale om hvidkalkede blændinger og ikke vinduer.

⁸¹ De to vestligste blændinger holder samme indbyrdes afstand, halvanden sten, ligesom blændingerne i vestgavlen, og blændingen i 2. fag er anbragt i en tilsvarende afstand fra vinduet.

⁸² De øvrige fag er ommuret 1855, det 5. fag i syd (over orglet) dog 1862, da det blev forhøjet af hensyn til det nye orgel.

⁸³ Fortandingerne er efter oprensning 2004 påvist og undersøgt i hvælvlommerne mellem hhv. 2. og 3. fag og 3. og 4. fag.

⁸⁴ Trappen var 1887 ude af brug, og der må da have været adgang til loftet via orgelpulpeturet og tårnet.

⁸⁵ Note 57 og Nørlund indberetning 1923.

⁸⁶ På tegningen 1887 (fig. 17a) er trappepartiet fra og med tagfodshøjde trukket tilbage til murplanet. I sin korrespondance med Uldall medgav Ludvig Petersen 1902, at trappen 'udmunder ... noget uheldigt med knap højde under taget', hvilket kunne tyde på, 'at ydermuren har været højere i sin tid' før det store tag kom på. Brev fra Ludvig Petersen til F. Uldall 4. febr. 1902. NM, korrespondancearkivet.

⁸⁷ *DK Sorø* 242-48.

⁸⁸ Et sjældent eksempel på en landsbykirke med udelt langhus er den lille, fladloftede teglstenskirke i Hodde. Den er i Danmarks Kirker (*DK Ribe* 1470ff.) dateret til o. 1300, men er muligvis lidt ældre, fra tiden o. 1275.

⁸⁹ Århus Vor Frue Kirke, *DK Århus* 1041ff.

⁹⁰ Erik Levin Nielsen, »Viborg Sortebrødrekloster«, *MIV, Museerne i Viborg amt*, 4, 1974, 44-55.

⁹¹ Horsens Klosterkirke, *DK Århus* 5697-5702 og 5719-20.

⁹² Jf. Gottfried Kiesow, *Wege zur Backsteingotik. Eine Einführung*, Deutsche Stiftung Denkmalschutz, Monumente-Publikationen, Bonn 2003, 124ff.; Edgar Lehmann, »Zum Problem der zweischiffigen Kirchen des 13. u. 14. Jahrhunderts im Ostseegebiet«, *Mittelalterliche Backsteinbaukunst*, Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Greifswald. Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe XXIX, 1980, 31-35. Vestre del i Vejle Kirke udmærker sig ved at være *planlagt* og fuldført som en toskibet hal – modsat f.eks. Skælskør og Ubby (Holbæk Amt), hvor halleformen skyldes senromanske ombygninger.

⁹³ *DK Præsto* 206. Fra dansk område kendes til gengæld flere eksempler på romanske kirker, der ved indbygningen af hvælv i 1200-tallet ændredes til toskibede haller: i Skåne Væ Kirke (*SvK* vol. 139, 69), på Sjælland foruden Skælskør (*DK Sorø* 247f.) også Ubby (*DK Holbæk* 1548f.). I 1300-tallets begyndelse blev også Søborg Kirke gjort toskibet (*DK Frborg* 1114).

⁹⁴ Lutz Wilde, *Die Entwicklung der Stützenformen in der mittelalterlichen Backsteinarchitektur des Ostseeraumes*, Dissertation der Universität zu Greifswald, 1959, 32-45.

⁹⁵ *Die Bau- und Kunstdenkmäler im Kreise Herzogtum Lauenburg*, 1890; Georg Dehio, *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler. Hamburg Schleswig-Holstein*, 1971.

⁹⁶ *Kunst- und Geschichts-Denkmäler des Freistates Mecklenburg-Strelitz*, II, Neubrandenburg 1934; Georg Dehio, *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler. Mecklenburg-Vorpommern*, 2000.

⁹⁷ Jf. kong Abels handelsprivilegier til Lübeck, Rostock og Wismar 1250-51; DiplDan. 2. rk., I, nr. 19-20, 38 og 47; Niels Skyum-Nielsen, *Fruer og Vildmænd I. Dansk Middelalderhistorie 1250-1340*, 1994, 24f. og 95f.; Keld Grønder-Hansen, *Kongemagtens krise – det danske møntvæsen 1241-1340*, Nationalmuseet 2000, 25-32.

⁹⁸ *Kiesow* (note 92) 8-15.

⁹⁹ Blændingsfrisen i korgavlen i Viborg Søndresogns Kirke er udført efter samme princip som i Vejle, men adskiller sig herfra på flere måder. Modsat denne synes frisen i Vejle ikke umiddelbart at pege mod Holland – som foreslået af Erik Horskjær 1964 (jf. note 63).

¹⁰⁰ Jf. noterne 95 og 96.

¹⁰¹ Monterne, fundet i de løse gulvlag 1965-66 (jf. s. 76), modsiger ikke den foreslåede datering til ca. 1240-80. Vigtige er her de to mønter slået under Erik Plovpenning (1241-50), idet disse kun havde en kort omløbstid og må være tabt på byggepladsen i kongens regeringstid. For de mange yngre mønter, slået under Erik Glipping (1259-86) og Erik Menved (1286-1319), er det selvsagt umuligt at afgøre, hvilke mønter der måtte være tabt, mens kirken endnu var under opførelse. Når de formodede udenlandske håndværkere ikke har efterladt deres hjemlige mønter, skyldes det den danske konges møntmonopol og kravet om omveksling til dansk mønt. Jf. Keld Grønder-Hansen (note 97) 91ff.

¹⁰² Vinduernes rundbuede form er usikker og skyldes måske blot tegnerens uformåenhed.

¹⁰³ I regnskabet 1611 således »sckriftes guollen« (skriftegulvet).

¹⁰⁴ J. J. Worsaae, »Bidrag til Veile Byes og Amts Historie i det syttende Aarhundrede«, *HistT* 1. rk., bd. 2, 1841, 191f.

¹⁰⁵ Af de sidstnævnte seks huller var de fire 2 alen og de to 7 kvarterer (ca. 1,1 m) brede indadtil.

¹⁰⁶ Kirkeregnskaber (note 23) og LAVib. *Kirkeinspektiørens arkiv*. Dok. vedr. bygningen 1840-97 (C622.18).

¹⁰⁷ Kapellerne i nord og syd er trods deres forskellighed ofte blevet betegnet som korsarme. Regnskaberne tæller således 1643 om 'nørre og søndre korskirke'.

¹⁰⁸ Jf. Kai Uldall, »Benhus og benkiste«, *NMArb* 1950, 169-74. To hovedskaller ses stadig indvendig i Åsted Kirkes våbenhus (Hjørring Amt), tre var tidligere indmuret i Stege Kirkes kor (*DK Præsto* 204); i Jørlunde sad indtil 1800-tallet to kranier i sakristiets gavlfod (*DK Frborg* 2281), i Klemenskers nedbrudte tårn kirke sad der et kranium i korets nordside (*DK Bornholm* 276), ligesom et var indmuret i det nedrevne tårn kapel på Livø i Limfjorden (Ranum Sogn, Ålborg Amt). Også i Skåne

er der eksempler på indmurede kranier, i Tommarp og i Malmø Skt. Petri Kirke; jf. Carl von Linné, *Skånska Resa*, Stockholm 1751 (1973), 156 og 190.

¹⁰⁹ Om borgmester Nis (Niels) Jonsen se *Petersen 1927* (note 48) 141–42.

¹¹⁰ Kirkegsk. (note 23) 1613, 1614 og 1675.

¹¹¹ 1630 i regnskaberne betegnet som vinduet ved prædikestolen.

¹¹² 1608 købtes 4.500 tagsten i Lübeck til 8 dl. pr. 1000 stk., hvortil kom udgifter for transport og 'prampenge'. Der var formodentlig tale om vingetegl, idet der samme år solgtes et parti 'gamle hule sten' (dvs. 'munke og nonner'). 1617 lå et tusind 'Lübecker tagsten' i forråd i Tåkalkhuset, og det følgende år købtes 2.000 »offuer tecke steene« hjem fra Lübeck, som 20 skoledrenge 1619 hjalp med at række op på Nordre Kapel. Ved fortsatte arbejder på tagene 1621 brugtes til kirken, præstegården, skolemesterens hus og kirkens boder i alt 4.400 nye »hele lubscker tagstien«.

¹¹³ 1585 og 1591 betaltes der for en begravelse 1000 mursten.

¹¹⁴ 1630 således 9 pund brunrød til skibets bindingsværksgavl.

¹¹⁵ Samtidig var der udgifter til tømmer til 'stillinger (skabeloner) under buerne'.

¹¹⁶ Jørgen Bang må have kendt N. H. Rieman fra den store ombygning, han i de samme år foretog på Bredsten Kirke.

¹¹⁷ LAVib. *Ribe bispeark*. Vejle Kirke 1627–1780 (C4.141–42). Regningen fra Rieman er dateret 12. okt. 1744.

¹¹⁸ Oplyst af sognepræsten til stiftsøvrigheden 1853; jf. RA. *Kultusministeriet*, 1. kontor. Journalsag F 706 (1853–54).

¹¹⁹ Kirkegsk. (note 23). Under kirkens reparation holdtes gudstjenesten fra juni til dec. 1790 i Thospitalskirken. Der undertegnedes en kontrakt med Anders Kruuse 17. marts 1790, og han modtog den sidste del af sin betaling 20. sept. 1792.

¹²⁰ Kirkegsk. (note 23) og LAVib. Kirkeinspektionens arkiv, Vejle Kirke. Dokumenter vedr. bygningen 1840–97 (C622.18).

¹²¹ Et referat i Berlinske Tidende 3. sept. 1862 roste den unge arkitekt for hans indsats: Kirkens gulv var blevet belagt med nye fliser og samtlige gamle stole erstattet med nye. Pillerne var omdannet 'efter nutidens smag og hvælvingerne smagfuldt dekorerede', hvad der havde gjort kirken 'langt hyggeligere end før'.

¹²² Murerarbejdet er udført af murermester Chr. Christoffersen, Vejle.

¹²³ Kapitælerne, der er af rød cement, blev 1888 leveret af Brødrene Thomsens Etablissement for Bygningsdekoration, Århus, der havde modelleret dem efter en tegning af Ludvig Petersen.

¹²⁴ Ludvig Petersen kan have kendt de forslag til et nyt spir til Odense Domkirke, som arkitekt Vilhelm Petersen få år tidligere havde fremlagt. Et af disse projekter

har store lighedstræk med spiret i Vejle, jf. *DK Odense* 290 og 292 med fig. 215, projekt nr. 3.

¹²⁵ Det særlige Kirkesyn udtalte i dec. 1885, at tårnet i det hele burde 'holdes simplere i sine former for bedre at stemme med kirkens stil'. Navnlig ville det være heldigt, hvis der blev færre etager med luger, hvorved der kunne opnås større murflader. Medlemmerne af synet var J. D. Herholdt, Ferdinand Meldahl og Heinrich Hansen.

¹²⁶ LAVib. *Vejle kirkeinspektionsarkiv*. Dokumenter vedr. opførelsen af et nyt tårn 1884–88 (C622.19) og regnskabsbog vedr. kirkens nye tårn 1886–90 (C622.13); redegørelse for byggeriet af Ludvig A. Petersen i *Ministerialtidende* 1890, s. 734–36.

¹²⁷ Helge Andreassens restaurering kom i stand, efter at flere omfattende og meget vidtgående forslag ved arkitekt V. Hardie-Fischer, 1956–64, ikke havde opnået myndighedernes godkendelse.

¹²⁸ I en **kobberplade* fra spiret, nu i Vejle Museum (inv. VKH 1644×18), har forskellige tækkere indridset deres navn i forbindelse med kobbretagets opsætning: »Christensen Veile 1888; H. Guus Meister Veile« og i forbindelse med en reparation 1965: »Rep. 1965 Leo Thomsen, Jørgen Holm Hansen; Børge Christensen 16/9 '65«.

¹²⁹ Synsprotokol 1941ff. Ved embedet.

¹³⁰ Nationalmuseet. NNU-rapport 11–2005.

¹³¹ Danske Atlas oplyser, at Mads Jacobsen var stifteren, Nis Jonsens søns sønnesøn og livlæge og prælat ved Århus Domkirke. Indskriften er ikke medtaget i *Marmora Danica*.

¹³² *Wolthers 1939*. De to kunstnere arbejdede i de samme år sammen i Vonsild Kirke.

¹³³ Jf. Johs. Wolthers, *Af Vejle Sct. Nicolai Kirkes Historie*, Vejle 1949, 20–23. Inden overkalkningen blev malerierne overstrøget med skummetmælk, så de igen ville kunne kaldes frem. En prøveafdækning 2000 viste sig dog umulig.

¹³⁴ *Wolthers 1939* (jf. note 58) mente 14–29 at kunne rekonstruere alterbordets mål ud fra tidligere **alterklæde* nr. 2, men beregningen synes for usikker.

¹³⁵ Kjolestoffets undersøgelse og henvisninger til mulige forbilleder skyldes Laura Bjerrum. Forståelsen af klædet som en oprindelig kjole nåede allerede *Wolthers 1939* (note 58), der konsulterede med Mouritz Mackeprang ved NM. Se også *Tang Kristensen* (note 56). En god danske parallel er et dameoverstykke, vistnok fra ca. 1695–1709, der er gengivet i Ellen Andersen, *Danske dragter. Moden i 1700-årene*, 1977, fig. 83. Se i øvrigt for broderiet *Four Hundred Years of Fashion*, udstillingskatalog, Victoria & Albert Museum, London 1984, 171, og, når det gælder dekorationens indiske udspring, samme museums udstillingskatalog *Art & the East India Trade*, 1970, samt Charlotte Paludan, *Alverdens broderier i Kunstindustrimuseet*, 1983, 94ff.

¹³⁶ Kirkegsk. (note 23). Han kaldes undertiden også Lauritz og Claus.

¹³⁷ Dette må også fremgå af, at *Gaarmann* (note 17) i 1794 anfører stykket først blandt paramenterne, efterfulgt af alterdugene.

¹³⁸ *Wölthers 1939* (note 58). Tilknytningen til $\dagger$ alterbordet før 1855 mente han at kunne han fastslå ud fra indsyninger til alterhjørnerne og ved at sammenligne målene med tidligere alterklæde nr. 2 fra 1796 (jf. ndf.).

¹³⁹ Refereret i kirkerghsk. 1582 (note 23).

¹⁴⁰ LAVib. Nørvang-Tørrild hrdr.s provsti 1833-1909. Synsprotokol 1854-90 (C38.3).

¹⁴¹ Dugen ses på et fotografi fra o. 1910 i NM.

¹⁴² Maleriet i Bayeux har Otto Norn noteret sig på en rejse til Frankrig i sin ungdom. Det findes i en altertavle fra 1700-tallet i domkirkens nordre korsarm. Se Otto Norn, »Billedhugger Jens Hiernøe og hans kirkelige Arbejder i Vejle Amt«, *ÅrbVejle* 1938, 192. Samme forlæg ses brugt (spejlvendt) i Skamstrup Kirke (*DK Holbæk* 831-32.)

¹⁴³ *DaAtlas* V, 942-46. *Tang Kristensen* (note 56). Kapitalens fundats udarbejdedes 14. marts 1758 af sønnen, sognepræst i Øster Nykirke og Give Lorents Stallknecht, og den fik kongelig konfirmation 26. maj samme år.

¹⁴⁴ *Norn* (note 142) 182ff., 189ff.

¹⁴⁵ Om Carsten Bræstrup vides kun lidt. Han er formentlig født 1756, fik 1787 borgerskab i Horsens og udførte 1794-97 malerierne på Hiernøes $\dagger$ alterudsmykning i denne bys Vor Frelser Kirke. Han levede endnu 1801. Se *Norn* (note 142) 190, *DK Århus* 5496f. og *Weilbach: KunstLeks.*

¹⁴⁶ *HofmFund* III, 723-28. Også *DaAtlas* V, 942-46 nævner tavlen som gammeldags.

¹⁴⁷ Krucifikset opfattes som sengotisk i *Hellum 1997* (note 57) 85.

¹⁴⁸ *Wölthers 1939* (note 58) antog, at det stammede fra 'den gamle altertavle'.

¹⁴⁹ Jf. *GuldsmedVejle* 27ff.

¹⁵⁰ Vel Hans Matzen, Vejle, der omtales i en retssag 1626. Han ses dog ikke i *GuldsmedVejle* 27ff.

¹⁵¹ Kirkerghsk. (note 23). Se også *Tang Kristensen* (note 56).

¹⁵² Vel Jørgen Hendrich guldsmed, jf. *GuldsmedVejle* 27ff.

¹⁵³ Jf. Alslev Kirke, der som oblatæske har en katolsk pyksis (*DK Ribe* 2016).

¹⁵⁴ Kirkerghsk. (note 23). Guldsmed Jens Nielsen Sørensen, Vejle, jf. *GuldsmedVejle* 27ff.

¹⁵⁵ *Vejle Amts Folkeblad* 22. april 1969.

¹⁵⁶ Lærredstof brugt til for og afstivning.

¹⁵⁷ Note 17 og 23.

¹⁵⁸ Kirkerghsk. (note 23). 1736 lå dydædle matrone Johanne Pedersdatters begravelse i den søndre karlegang under den tredje sten fra dåbsstedet. Enden af samme sten sluttede 'ved den anden pille fra dåben'.

¹⁵⁹ *Tang Kristensen* og *Wölthers 1939* (noterne 56 og 58).

¹⁶⁰ *DaAtlas* V, 942-46; *HofmFund* III, 723-28.

¹⁶¹ Kalker af indskrifterne ved Kristian Due 1915. I NM.

¹⁶² Om Kolding Kirkes prædikestol Tove Jørgensen, Vivi Jensen og Poul Dedenroth-Schou, *Skt. Nikolaj Kirke Kolding*, Kolding 1987, 135ff.

¹⁶³ Nøgenlunde denne placering har i dag prædikestolen i Skelskør Kirke (*DK Sorø* 254 med fig. 11).

¹⁶⁴ Dette arbejde må formentlig svare til prædikestolens 1915 konstaterede 1. overmaling. Stolen har været ådret mørk, rødbrun og gulbrun, og guldet var overalt lagt oven på det oprindelige. Himlen har snarest været præget af en lysegrå farve (samtidig?).

¹⁶⁵ Bemalningen må svare til 2. overmaling i Kristian Dues indb. 1915 i NM. Han var tilbøjelig til at opfatte den orange som en prøve, da farven ikke fandtes på prædikestolen i øvrigt.

¹⁶⁶ NM. Indb. 1915 ved Kristian Due.

¹⁶⁷ På fotografierne skimtes nok de overmalede ornamenter, men ikke indskrifterne.

¹⁶⁸ *Gaarmann* (note 17). Regnskaberne nævner allerede 1608 lys 'til prædikestolen', formentlig til en lysearm.

¹⁶⁹ *Wölthers 1939* (note 58). Han har rimeligvis forvekslet den med en remse tilhørende Søren Foghs samtidige $\star$ alterklæde. Disse to dele er så ens og har så sammenfaldende længdemål, at de må høre nøje sammen. Se tidligere $\star$ alterklæde nr. 2 med fig. 38.

¹⁷⁰ *DaKirkelove* II, 515ff. og (også for det følgende) *Tang Kristensen* (note 56). Forordningen findes indført i kirkens stolestadeprotokol fra 1762 (note 47).

¹⁷¹ *KancBrevb* 18. jan. 1636.

¹⁷² Kirkerghsk. (note 23). Den fandtes endnu 1799.

¹⁷³ Personoplysninger er søgt suppleret hovedsagelig i C. Petresch Christensen, »Vejle Købstad og dens Indbyggere ved Aar 1735«, *ÅrbVejle* 1921, 174-204, og Jørgen Swane, »Vejle i 1787«, *ÅrbVejle* 1946, 35-54.

¹⁷⁴ Jf. F. Elle Jensen, »Provst Hans Henrik Neuchs i Vejle. En Skikkelse fra Pietismens Tid«, *ÅrbVejle* 1945, 148-58.

¹⁷⁵ Aage Toft, kirkens organist 1957-59, nåede i sin korte embedsperiode at præge orgelprojektet. De forskellige dispositionsudkast, der foreligger fra hans hånd, vidner om en forkærlighed for simple, pladsekonomske løsninger, præget af det tidlige 1600-tals æstetik og særligt inspireret af Compenius-orglet i Frederiksborg Slotskirke (*DK FrbAmt* 1852-55).

¹⁷⁶ Th. Frobenius & Sønners arkiv. Ved samme lejlighed blev der foretaget mindre ændringer ved hovedværkets trakturmekanik.

¹⁷⁷ Orglets projektering bød på store vanskeligheder, idet der fra myndighedernes side udtryktes et stærkt ønske om bevaring af Lønborg-Jensens facade fra 1942. I begyndelsen var det hensigten at bibeholde alle snitværkerne, inklusive hovedværkets topstykker, hvilket indebar, at der ikke var plads i højden til at anbringe et brystværk under hovedværket, således som man øn-

skede det af hensyn til den klassiske opbygning. Det blev derfor foreslået at hæve hvælvingen over orglet, men forslaget afvistes, da man frygtede, det ville skabe akustiske problemer. For at imødekomme ønsket om bevaring af orgelfacaden overvejede man en overgang at lade det gamle orgel blive stående på vestpulpituret som en 'museumsgenstand' og bygge et nyt instrument andetsteds i kirken.

¹⁷⁸ Th. Frobenius & Sønners arkiv.

¹⁷⁹ *Vejle Amts Folkeblad* 15. april 1942.

¹⁸⁰ Positivet har tidligere været anvendt som interimsinstrument i Næstved Skt. Jørgens Kirke og i Brahetrolleborg Kirke.

¹⁸¹ *Vejle kærnerregnskabsbog 1569-70* citeret af *Tang Kristensen* (note 56).

¹⁸² Johan Heide kvitterede 11. aug. 1637 for den afsluttende betaling. Ifølge kontrakten var orglets pris 150 rdl. Johs. Wolthers: »Organister og Stadsmusikanter i Vejle 1600-1941. En arkivalisk Studie«. *Årb Vejle* 1942, 129-75.

¹⁸³ *Wolthers 1942* (note 182).

¹⁸⁴ »Principal Piben, som paa Tonen skal være fire Alen lang«. Heide angiver overalt tonehøjden i alen.

¹⁸⁵ Kirkeergsk. (note 23). Årsagen til de ændrede planer kan have været snævre pladsforhold på det gamle svaleredepulpitur. Muligvis har man også taget hensyn til pulpiturbjælkernes bæreevne. Intet tyder på, at orgeldispositionen ændredes i perioden 1637-1773.

¹⁸⁶ *Vejle Rådstueprotokol* 29. maj 1637. *Tang Kristensen* (note 56).

¹⁸⁷ Muligvis den Christopher orgelmester, der 1624 figurerer på lønningsregnskabet for Klosterkirken og Vor Frelsers Kirke i Horsens. *DK Århus* 6017, note 377.

¹⁸⁸ Orgelhistorikeren Niels Friis omtaler konsekvent arbejderne 1791 som en nybygning, måske i tillid til Gaarmann (note 17) 42-49. Men selvom udskiftningen af orgeldele var ganske omfattende, var der blot tale om en ombygning. Arbejdet synes at have været af god kvalitet; så sent som 1856 udtrykte domorganist Hans Matthison Hansen sin tilfredshed med instrumentet og foreslog, at man udvidede det med nogle pedalstemmer. *Wolthers 1942* (note 182).

¹⁸⁹ Kirkeergsk. (note 23). Amdi Worm havde den 12. maj 1773 givet overslag på en gennemgribende ombygning af det eksisterende otte stemmer store orgel samt en udvidelse med anhangspedal. Tilbudsprisen, 141 rdl., svarer nogenlunde til de 140 rdl., 5. mark og 4 sk., som arbejdet kom til at koste. Projektet blev senere ændret på enkelte punkter, men efter alt at dømme fastholdt man de grundlæggende principper og bevarede piberne, bælgene, facaden og orgelhuset, mens det tekniske anlæg blev fornyet. Da pibematerialet 1862 blev solgt til Marcussen & Søn, betegnes dette som bly, hvilket tyder på, at der var tale om stærkt blyholdige piber fra 1637. *Wolthers 1942* (note 182) anfører, at den samlede pris for arbejdet var 380 rdl. Denne oplysning

bekræftes ikke af det eksisterende regnskabsmateriale og skyldes antagelig en misforståelse.

¹⁹⁰ *Wolthers 1942* (note 182) anfører dispositionen uden kildeangivelse.

¹⁹¹ *Wolthers 1942* (note 182) anfører her »Quinte 2'«.

¹⁹² Registrernes navneformer følger Worms ombygningsforslag 1772. Stemmeantallet svarer til oplysningerne i en skrivelse 1856 fra sognepræsten, Lercke Jørgensen, til Orgelbygger Marcussen i Aabenraa (*Wolthers 1942*, note 182). If. Amdi Worms ombygningsoverslag 1773 skulle orglet beholde sin hidtidige størrelse på otte stemmer, men da der alligevel skulle bygges ny vindlade, har man åbenbart benyttet anledningen til at udvide stemmeantallet til ni. *Gaarmann* (note 17) beretter 1794 fejlagtigt, at orglet havde 12 stemmer; muligvis har spillebordet haft 12 udtræk, hvilket kan have givet anledning til misforståelsen.

¹⁹³ Kirkeergsk. (note 23). Ifølge Amdi Worms overslag af 12. maj 1773 skulle dispositionen ændres til: Manual: Gedact 8 Fod, Principal 4 Fod (facadestemme), Fløtte 4 Fod, Quintte 3 Fod, Octav 2 Fod, Sexquialter 2 Fag, Mixtur 4 Fag, Trommet 8 Fod. Anhangspedal.

¹⁹⁴ *Gaarmann* (note 17). Han betegner noget misvisende Worms arbejde som en nybygning. Det anføres, at orglet vil kunne forstærkes ved tilføjelse af et ekstra manualværk (et pedalværk var åbenbart ikke på tale).

¹⁹⁵ Dines Blauenfeldt, der var kirkens organist gennem et halvt århundrede (1829-78), efterlod sig en omfattende samling håndskrevne orgelkompositioner til brug ved kirkeårets højmesser og aftensangsgudstjenester. Mange af satserne har diverterende karakter. Blauenfeldt var endvidere kirkeværge 1851-78. *Wolthers 1942* (note 182).

¹⁹⁶ *Vejle Amts Avis* 3. feb. 1862.

¹⁹⁷ Den forholdsvis høje pris for et gammelt, pibeløst orgel må antagelig forklares med, at facaden har rummet billedskærerarbejder, der kunne have interesse for kunstsamlere.

Fig. 103. De la Mares Kapel, indhold af kiste nr. 4, o. 1775, et indsvøbt lig, formentlig af en kvinde (s. 177). Foto Preben Søby 1967. – *The de la Mare Chapel, contents of coffin no. 4, c. 1775, a shrouded body, probably of a woman.*

¹⁹⁸ *HofmFund* III, 723-28.

¹⁹⁹ Kirkegsk. (note 23). Facadepiberne havde åbenbart, i lighed med de indvendige metalpiber, et højt blyindhold. Amdi Worm havde givet overslag 12. maj 1773.

²⁰⁰ *Organist- og Kantorembederne*, 1. udg. 1906 (redaktion afsluttet 1905). Så vidt vides blev der ikke foretaget dispositionsændringer i perioden 1862-1905.

²⁰¹ Strygestemme (Marcussen & Søns arkiv).

²⁰² I en optegnelse i Marcussen & Søns arkiv præciseres det, at denne stemme havde påslående tunger.

²⁰³ Kirkegsk. (note 23), skrivelse fra I. Starup 3. sept. 1905. Det oplyses her, at der ikke som ønsket kan etableres svelleanordning for det ene manual, idet manualernes stemmer er anbragt på en fælles vindlade. Antagelig var denne vindlade i overensstemmelse med firmaets almindelige praksis opdelt i en C- og en Cs-afdeling.

²⁰⁴ Facadens udformning er beslægtet med det samtidige Marcussen-orgel i Bogense Kirke (Odense Amt).

²⁰⁵ I. Starup: *Værkfortegnelse*. Den Danske Orgelregistrant.

²⁰⁶ *Wolthers 1942* (note 182). De tilbyggede stemmer aktiveredes med registervipper, anbragt over manual III (foto o. 1924 i Th. Frobenius & Sønners arkiv).

²⁰⁷ *Organist- og Kantorembederne*, 2. udg., 1916.

²⁰⁸ Dispositionen er forsøgt rekonstrueret efter oplysninger i Th. Frobenius & Co., *Kirkeorgler* (1937) og *Wolthers 1942* (note 182); disse to kilder stemmer dog ikke overens på alle punkter, og tilsyneladende forekommer der mindre fejl begge steder. Nogle af registrene kan have haft afvigende navneformer.

²⁰⁹ Th. Frobenius & Co., *Kirkeorgler* (1937). Registernavne if. foto i Th. Frobenius & Sønners arkiv.

²¹⁰ If. *Wolthers 1942* (note 182) var denne stemme fornyet 1921.

²¹¹ I *Organist- og Kantorembederne*, 4. udg. 1944, benævnes denne stemme Nachthorn 4'.

²¹² Også i svelleværkets disposition satte Orgelbevægelsen sine spor: Et antal udpræget romantiske stemmer blev udskiftet med det formål at gøre klangen lysere og mere glansfuld og således øge anvendeligheden i et barokt repertoire; bl.a. indsattes en ny, stor mixturstemme.

²¹³ Ulrich Teuber, »Hans Henny Jahnn – *1894, †1959 – en af orgelbevægelsens pionerer«. *Dansk Orgelaarborg 1987-1988-1989* (1991) 116-138.

²¹⁴ Johs. Wolthers, kirkens organist 1917-57, var drivkraften bag de to ombygninger og udvidelser 1925 og 1942, der resulterede i et stort og rigt udrustet koncertorgel. Samtidig med projektets fuldførelse publicerede han både som årbogsartikel og som selvstændig bog sine grundige undersøgelser vedr. byens organist-, stadsmusikant- og orgelhistorie; et værdifuldt arbejde, der bl.a. baserer sig på et antal senere forsvundne originaldokumenter. *Wolthers 1942* (note 182). Hans efterfølger i embedet, Aage Toft, var ikke tilfreds med orglet, og allerede i 1957 forelå et forslag til et nyt

instrument, bygget i overensstemmelse med Orgelbevægelsens principper.

²¹⁵ Th. Frobenius & Sønners arkiv. Til erstatning for rygpositivets orgelhus og facade byggedes et nyt, enkelt hus med åben pibeopstilling. Dette skete muligvis først efter, at orglet 1969 var overtaget af orgelbyggeriet.

²¹⁶ I 1500-tallet anbragtes orglerne hyppigst i eller i nærheden af koret, men de bygningsmæssige forhold i Skt. Nikolaj Kirke kan have medført, at man foretrak placeringen i vest, bl.a. fordi bælgene meget belejligt lod sig anbringe i tårnet.

²¹⁷ RA *Kultusmin.* 1. dept. Journalsager LL 1631.

²¹⁸ Se Max J. Friedländer og Jacob Rosenberg, *The Paintings of Lucas Cranach*, New York 1978, nr. 312-15.

²¹⁹ Se nærmere om ham *Petersen 1927* (note 48) 186.

²²⁰ Fil. 1,23, »de solvi« er fejlskrivning for »dissolvi«.

²²¹ Dette går igen tilbage til et samtidigt stik af Melchior Lorch.

²²² 'Bomærket' består af en ligesidet trekant indskrevet i en cirkel. Trekanten er igen delt i tre ligebenede trekanten. I den venstre ses et rogelsesalter (Gudfrygtighed), th. en lægeurt (sundhed), i bunden en slange, der bider sig selv i halen (tiden). Ud for felterne angives »DST« (Gud, helbredet og tiden), mens der omkring cirklen står at læse: »coelum undiqve et undiqve coelum« (Himlen overalt og overalt himlen). Jf. Flemming Lundgren-Nielsen, »Anders Sørensen Vedel og Peder Syv«, i *Svøbt i Mår, Dansk Folkevisekultur 1550-1700*, Bind 4, 2002, 247.

²²³ Indeholdende Danmarks tre løver, den norske løve og de tre unionskroner kombineret. Kabinetetsvåbnet skabtes under Frederik III og er tidligst kendt 1662. Se Erling Svane, *I Skjoldet springer Løver*, Odense 2002, 85ff.

²²⁴ Kirkegsk. (note 23). Testamente af 19. jan. 1844.

²²⁵ Beskrivelse og datering bygger i væsentlig grad på en indb. 1966 i NM, muligvis forfattet af kgl. hofglashandler C. E. Fritsche.

²²⁶ *Tang Kristensen* (note 56). Testamentet krævede også, at hun stedse beholdt sin familiebegrovelse på den nye kirkegård.

²²⁷ Heinrich Bergner, *Handbuch der kirchlichen Kunstaltertümer in Deutschland*, Leipzig 1905, 309-19, og Ernest L. Edwardes, *Weight-driven Chamber Clocks of the Middle Ages and Renaissance*, Altrincham 1965.

²²⁸ Urskiverne er renoveret og nyforgyldt 2002.

²²⁹ Urets lodder har åbenbart dels været af bly, dels haft karakter af enkle 'lodkasser' med sten, som f.eks. i Ringkøbing Kirke indtil 1774 (*DK Ringkøbing* 131).

²³⁰ *DaAtlas* V, 942-46, *Tang Kristensen* (note 56). Navnet Tolvklokken ses tidligst i kirkeregnskaberne (jf. note 23) 1693.

²³¹ *Nyrop, Kirkeklokker* 49.

²³² NM, tilføjelse i Fritz Uldalls eksemplar af *Nyrop, Kirkeklokker*, overfor 47. *Tang Kristensen* (jf. note 56).

²³³ *DaAtlas* V, 942-46, *Tang Kristensen* (jf. note 56).

²³⁴ *DaAtlas* V, 942-46. *Nyrop*, *Kirkeklokker* 282.

²³⁵ Peder Borch var sognepræst i Grejs.

²³⁶ Kirkerghsk. (note 23); *Gaarman* (note 17).

²³⁷ *MarmDan* II, 77-79.

²³⁸ *DaAtlas* V, 942-45. *HofmFund* III, 723-28 skriver om Vedel, at det var ham, der havde »oversat Saxo paa Dansk«.

²³⁹ I *KglBibl.*, håndskriftet addit. 121 4to. Her findes både den egenhændige kladde og en renskrift (hhv. fol. 34 og 68).

²⁴⁰ *KglBibl.*, addit. 121 4to har »interitum«.

²⁴¹ *KglBibl.*, addit. 121 4to har i renskriften »comparam (sic)«, sammesteds i kladden: »bono«.

²⁴² Vedels kladde, *KglBibl.*, addit. 121 4to, har her en mere sandsynlig læsemåde: »begge dele går let til grunde« (interitum i stedet for infernum).

²⁴³ *HofmFund* III, 723-28. *DaAtlas* V, 942-46. Se også *Petersen* 1927 (note 48) 143.

²⁴⁴ Evald Tang Kristensen, »Borgmestre fra 1423 til 1682«, *Petersen* 1927, 141-46.

²⁴⁵ Ingrid Telhammer, *Svenskt eller danskt. Kyrklig inredningskonst i Jämtland 1520-1720*, Jämtlands Läns Museum 1992, 167. Endnu mere 'talende' malerier fandtes eksempelvis på rådmand Anders Sørensen Klynæs Tæpetafium fra 1606 i Ribe Skt. Katrine Kirke (*DK Ribe* 787f.).

²⁴⁶ Bibelhenvisningen er indhugget og måske sekundær.

²⁴⁷ *HofmFund* III, 723-28 anfører Clemen Sørensen som provstiskriver. Ifølge *DaAtlas* V 942-45 blev Clemen Sørensen siden »Laugmand i Tønsberg« (Sydnorge). Hans anden hustru Catharina Stangnet nævnes her som velbyrdig. Borgmesteren omtales i litteraturen som Clemen Sørensen den yngre. Jf. også note 14 og 244.

²⁴⁸ Indskriften suppleret efter *Tang Kristensen* (note 56).

²⁴⁹ *Tang Kristensen* (note 56) læste 1927 (jf. s. 183) det sidste ord som »naade«; denne læsning kan næppe ganske afvises.

²⁵⁰ Kirkeregnskaber 1603. *HofmFund* III, 723-728. Heri er også aftrykt kongens dom, ligesom det oplyses, at kirken 1634 anvendte de 30 rdl. til at købe seks boder i 'fisker staden' af borgmester Clemen Sørensen.

²⁵¹ LAVib. *Ribe bispearkiv*. Indberetninger til biskop Bloch (C 4.772 og 774, 1766-69).

²⁵² *HofmFund* III, 723-28. I *DaAtlas* V, 942-46 gengives navnene: »Sören Thomsen Furland« og »Anne Jensdotter«.

²⁵³ Jf. J. Alsted, »Vejle Latinskole«, *Petersen* 1927 (note 48), 206, 208.

²⁵⁴ *HofmFund* III, 723-28. Om personerne se *Petersen* 1927 (note 48) især 117.

²⁵⁵ Når pladerne mangler, kan det skyldes, at de efter udbedt skik er hjemtaget af familierne.

²⁵⁶ Identifikationen, der skyldtes professor N. M. Petersen, blev straks mødt med sund skepsis og 1842 tilbagevist af den unge J. J. A. Worsaae, der viste, at liget måtte være langt ældre. Se Lone Hvass, *Dronning Gunhild – et moselig fra Jernalderen*, 1998.

²⁵⁷ Hvass (note 256) 10ff. samt *Wolthers* 1939 (note 58).

²⁵⁸ Indberetningen (i NM) er en kladde dateret 29. nov. 1935. Den omfatter en enkelt side med små tegnede profiler af begravelsesernes kister samt enkelte vedføjede kommentarer.

²⁵⁹ Kirkerghsk. (note 23). 1739 betalte Johan Suhr således 30 rdl. for en begravelse, herunder også for Fridrich Saxens lig, 'som derudi blev nedsat'. 1746 blev 'gamle Johan Suhr' selv nedsat i sin begravelse; arvingerne betalte 4 rdl.

²⁶⁰ Kirkerghsk. (note 23). Begravelsen var da ubetalt, men værgerne anførte, at den skulle 'blive betalt – med Guds hjælp – med det første'.

²⁶¹ Kirkerghsk. (note 23). Se også *Tang Kristensen* (note 56).

²⁶² Jf. *OfferlysMindeskj.*

²⁶³ L. M. Wedel, *Indenlandske Rejse*, Odense 1806, bd. 2, 337.

THE ST. NIKOLAJ CHURCH · ENGLISH SUMMARY

BUILDING (cf. fig. 8a–c). This red brick church took on its present appearance as a result of substantial rebuilding in the latter half of the nineteenth century. Today it mainly takes the form of a Late Gothic monument with three equally large and equally tall aisles. But at its core is an interesting *Early Gothic nave* (fig. 13), a hall church, whose two aisles correspond to the present central aisle and north side aisle. The †chancel, demolished in 1855, was still Late Romanesque and should be dated *c.* 1240, while the nave would have been erected *c.* 1250–80 (cf. below).

The †chancel, known from the art historian N.L. Høyen's description from 1830, was covered by two vaults spanning the space from wall to wall. The original nave, planned and designed as a *two-aisled hall*, was covered by the partly preserved 2×5 groined vaults with one-stone-thick severies, resting on a number of pillars in the middle of the interior. The vaulting pillars, which were changed beyond recognition in 1862, originally had a quatrefoil form consisting of 'clustered columns' (cf. fig. 14), suggesting that the architectural influence came from the Lübeck and Ratzeburg area. The facades (fig. 15 and 17b) were once richly decorated with friezes of ogival ornamental recesses connecting the windows.

As the first stage of a series of *changes and additions* in the period *c.* 1400–1520 (fig. 21), a †tower was erected in the west (demolished in 1887) straight in front of the gable in the two-aisled church. After expansion with a south side aisle the nave became three-aisled and gathered under one large roof, but now with the †chancel and the †tower off-centre from the new central axis of the nave. It was undoubtedly also the intention to expand the †chancel, but the plans were never realized. The existing north chapel was probably added in the fifteenth century, and in 1518 a chapel consecrated to the Holy Trinity was built opposite the south side aisle. A †sacristy with a pent roof north of the †chancel was demolished along with this in 1855. The church suffered greatly during the War of 1627–29, when among other things parts of the vaulting collapsed and had to be rebuilt (by the

master-builder Peter de Castella). In a rebuilding of 1791 the eastern vaulting pillar in the nave was removed – to give a better view of the altar – and a proper chancel arch was built.

The present appearance of the church (fig. 12). In 1855 the Late Romanesque †chancel section was removed and a new chancel was built 3 metres to the south by the architect Ferdinand Thielemann. In 1887–88 the †tower was replaced by the existing Neo-Gothic tower (with Ludvig A. Petersen as architect). These elements were placed on the central axis of the church, giving the building a renewed symmetry. A refurnishing of the interior in 1862 (with Carl Lendorf as architect) included a 'uniformization' of all vaulting pillars, which thus lost their historical architectural distinctiveness.

Architectural background. The †chancel, which once had an articulated base and round-arched windows with billets inlaid in the corner rebates, does not seem to have differed substantially from other Late Romanesque brick constructions in Denmark and can for example be compared to the chancel in Vor Frue Kirke in Odense. Another, more recent tradition does however come to expression in the nave, which was planned and built as a two-aisled hall with slender, lanceolate windows which formed part of an extensive recessed frieze. The models for this must have been the Westphalian hall churches which, with the advent of the Early Gothic, became the preferred church type in the many towns that were founded, with Lübeck as their model, on the German Baltic coast. In Vejle both the plan solution and the vaulting (free-standing vaulting pillars in quatrefoil form) bear striking resemblances to a number of churches in Lauenburg and western Mecklenburg: the churches in Krummesse, Breitenfelde, Büchen and Schlagsdorf. The vaults and pillars in Büchen are particularly similar to those in Vejle, and in this case the similarity seems to be more than just a general inspiration, so one is tempted to think that the work was done under the supervision of some north German master-builder.

Dating. The †chancel section must, like Vor Frue Kirke in Odense, have been begun in the

years towards 1250. It is more difficult to date the nave, the two-aisled hall, and thus the completion of the construction. The vaults in the above-mentioned north German churches are generally dated to c. 1250–75, and depending on how long an ‘afterlife’ we are willing to grant the quatrefoil pillar, the church in Vejle must have been finished at some point in the latter half of the thirteenth century, most likely before c. 1280.

In the north chapel, during the construction in the fifteenth century, 23 skulls were embedded in a ‘belt’ in the wall 3–4 metres above ground level (fig. 25). The human skulls have given rise to several legends, which fail however to offer any reasonable explanation of their placing. The embedding of skulls is known from other churches, but nowhere in Denmark in as large a number as in Vejle. However – besides the symbolism that can be assigned to them (mortality, *vanitas*) – one must emphasize their decorative effect along with the horizontal masonry bands that earlier graced the wall.

FURNISHINGS. Although the furnishings of the church have been subjected to extensive clearances, they still manage to reflect almost all the centuries the church has existed. They include a couple of isolated medieval pieces – the interesting font from c. 1200, which however only came to the church in 1747, and two apostle figures from c. 1500, which must be from a Late Gothic winged altarpiece. From the Renaissance period comes the rigorously structured pulpit, donated in 1576 by the mayor Clemens Sørensen the Elder and his wife Maren Clemens, which has a close parallel in the St. Nikolaj Church in Kolding. Almost contemporary are two paintings of the reformers Martin Luther and Philip Melanchthon, donated by the incumbent Niels Buch’s wife Karen, while a similar portrait of the incumbent Peder Christensen Riber was done in 1609.

The oldest altar and baptismal accessories also go back to the 1500s. A fine chalice and paten for the sick were ordered in 1578 by the churchwarden Laurids Petersen, and the altar candlesticks bear the date 1592 and the donors’ initials of the mayor Henrik Ditmer and his wife Maren Hansdatter.

Also from the Baroque period is the chalice, the work of the goldsmith Clemens Sørensen in Århus, donated in 1681 by the heirs of the alderman Peder Jensen Hover. Its paten was renovated in 1791 by Mathias Winge, Vejle, while a wafer box was a gift from the incumbent Hans Jeremiassen Wolf in 1677. Two baptismal dishes, which must originally have been for secular use, were donated in 1704 by Drude Rantzau and in 1720 by Maria Johanne Møstings, who at the same time donated a rare funereal earth-sprinkling spade of brass.

The altarpiece, from 1791, was made in the classicist style by Jens Hiernøe, Horsens, and was partly funded by the then long since deceased hospital superintendent Kai Stallknecht. The altarcloths and the other old textiles of the church or vestments are of a rare richness. A finely embroidered (*)altarcloth, donated in 1692 by the customs official Lorentz Steilmacher and his wife Drude Rantzau was originally the skirt of what was decidedly a ‘Sunday dress’. A piece of it is preserved in the National Museum. Other museum pieces are an *altarcloth donated in 1796 by Counsellor Søren Fogh, who at the same time gave the church a *covering for the pulpit. Both are now in Vejle Museum, as is a *font curtain which was donated in 1840 by Kirstine Birgitte Havemann. A matching altarcloth that she donated in the same year is still in the church.

Two iron-bound money-boxes were made in 1705 as ‘poor-boxes’ by Eske tømmermand (i.e. Eske the Carpenter) and Anders klejnsmed (i.e. Anders the Locksmith). The oldest bell, called the “Twelve Bell” was founded in 1633 by Anton Wise in Lübeck; a slightly smaller one was founded in 1642 by Hans Pichman, originally for the town hall tower, while the small “Skriftklokke” (“confession Bell”) of the church in its present form was founded in 1844 by Gamst & Lund in Copenhagen.

The oldest chandelier was donated in 1707 by the lieutenant-colonel Kai de la Mare and his second wife Hedevig Dorteia, née von Buchwald, who had three years earlier furnished their sepulchral chapel in the south chapel. Of two beautiful crystal chandeliers the oldest, from c. 1780, was

donated in 1840 by the above-mentioned Kirstine Birgitte Havemann, while a second, from c. 1800, was a gift from Marie Magdalene Marenza Friis on the occasion of the quatercentenary of the birth of Martin Luther in 1883.

From the nineteenth century we must also mention a board listing the succession of incumbents from c. 1834, a memorial portrait of the Renaissance scholar Anders Sørensen Vedel, painted by Jørgen Roed in 1860, and a tower clock, delivered by the clock manufacturer Bertram Larsen in 1889. The organ was supplied in 1969 by Th. Frobenius & Sønner.

Colour scheme and refurbishings. The furnishing of the church interior acquired its present appearance in the *restoration of 1967*, when the fixed pews of the church were replaced by movable pews in the nave and the south chapel, the organ gallery was reduced in size, and the old furnishings were repaired; the work on the last of these processes extended over several years. The altarpiece now had its original painting, *The Resurrection* by Carsten Bræstrup, Horsens, reinstalled, while the pulpit steps were renovated in the minimalist style of the period.

Besides the Renaissance paintings, older colouring mainly appears on the pulpit, which since 1915 has had partial painting from 1600, consisting of gilded inscriptions and ornaments as well as the arms of the donors with initials and marks. The rest of the colour scheme is mainly the work of Ingolf Røjbak in 1967. It is dominated by mauve, grey and green, while the ornaments are emphasized more traditionally by gilding.

The Renaissance (c. 1600) brought a major refurbishing to which the pulpit in particular now bears witness. We cannot rule out the possibility that in its early years, from 1576 until 1600, it had a place as a kind of lectorium pulpit on the vaulting pillar in front of the entrance to the chancel. Very shortly after the acquisition of the pulpit a new *†altarpiece* was acquired, donated in 1586 by the mayor Mads Thorsen and his wife Anne Findsdatter. By this time there was already an *†organ*, located at the western end of the nave, as well as a tower clock, and in 1585 the heirs of the mayor Clemen Sørensen donated a rare me-

chanical clock with a bell and a dial inside the church. In the years after 1589 the *†pews* were regularized. Their arrangement in four rows was strictly hierarchical, with 'the Royal Pew' at the front, followed by pews for the mayor, the aldermen and the town recorder as well as the other burghers 'by office and age, likewise their wives and honest maidens'. And for all to see, there were the portraits of Luther and Melancthon on each side of the chancel entrance, donated in 1585.

The invasions and occupations of the 1600s were also hard on ornaments and furnishings. Not surprisingly, the altar vessels suffered. The *†clock* from 1585 is said to have disappeared during the occupation 1627-29; the seating was much damaged, and the pews were found after the 'time of the Poles' (1659-60) to be 'spoiled and broken up'. However, thefts etc. were not unique to the periods of occupation and invasion; in 1676 the *†altarcloth*, *†chalice* and *†paten* were all stolen.

From the time around 1700 on, *†closed pews* began to appear among the seating, with walls, ceilings, doors and windows, built by the more prosperous citizens and a number of nobles and military men. As early as 1730 the church had acquired almost all of the twelve that existed in 1791.

Refurbishings and *repaintings* of furnishings took place on several occasions, for example in connection with the restoration of 1744, when the interior too was given a major refurbishing, perhaps with allegorical paintings like those done in the same year on the doors of the de la Mare Chapel (fig. 93). A radical *restoration in 1791-92* was a thorough clear-out. Not only were all fifteen old *†sepulchral tablets* and many *†tombstones* removed; so were five closed pews on the north side of the nave and in the northern chapel. The altarpiece from 1586 was replaced by the present one, while the *†vicar's seat* and *†parish clerk's seat* north and south of the altar were replaced. On the other hand two new *†gallery pews* were installed, each with four cabinets, as upper floors in the two chapels.

In connection with the Coronation of King Christian VIII and his visit to Vejle in 1840 the *†closed pews* were decorated with curtains and reserved for the King and his retainers. It must have been at the same time that the church's spe-

cial attraction was set up in the old turret room: the coffin with the bog body known as Queen Gunhild, which has stood since 1887 in the de la Mare Chapel.

In 1862 a *restoration* was carried out to a plan drawn up by Carl Lendorf in 1861 (fig. 27); all closed pews and galleries were removed and more room was created for a set of new †pews. After this the interior is known from Ferdinand Richardt's drawing of 1866 (fig. 34) and a photograph from before 1888 (fig. 35). *Work in the twentieth century* was more concerned with conservation. The pulpit, as we have seen, was repaired in 1915, and in 1918 a number of fine old altar and font textiles were found in the loft. Some of them went to the National Museum (1939), some were set up c. 1940 in glass cases on the walls of the two chapels, while other *textiles went to the Vejle Museum in 1967. At the same time the furnishings were given their most recent restoration, including repairs of paintings and chandeliers.

SEPULCHRAL MONUMENTS. Of the once unusually abundant sepulchral monuments of the church, little more is left today than a few tombstones, a total of ten. Practically all of them are in the Renaissance style, several rather interesting, the oldest from c. 1574 and c. 1582 as early examples of sepulchral monuments to commoners. Mads Laugesen Riber's tombstone from c. 1595 is a fine work with a cartouche that must have been carved in his native Ribe. Niels Knudsen's stone from c. 1615 and Mads Thomsen's from c. 1640 both stand out with their sculptural details. No true figural stones have been preserved, but they did once exist, for example Magdalena Pogwisch's stone from c. 1600, on which she could be seen as a "carved maiden with a ruff around her neck." The first placing of the stone in front of the chancel wall was deemed too extravagant, and for this she was fined 300 Rigsdaler.

The great age of the sepulchral monuments was before the refurbishment of 1791-92, when the church interior was about as exuberantly decorated with sepulchral monuments as we can see in the urban churches of Tønder, Køge and Nykøbing Falster today.

From the time before 1791-92 we know of a whole fifteen †sepulchral tablets, which until the mid-1600s were wooden boards with paintings (often called *tavler* = 'panels'); after this they were usually carved in stone. The greatest loss is Søren Sørensen's sepulchral tablet from c. 1582 (†no. 3), set up and beautifully composed by his famous son, the historian Anders Sørensen Vedel. Several sepulchral tablets were furnished with valuable family portraits. On Mayor Peder Juel's sepulchral tablet from c. 1592 he was depicted lying dead on a bier, probably as a reminder of a dramatic death.

Like the tombstones, the sepulchral tablets referred to floor burials, so-called †enclosed burials, which consisted of a shallow tomb chamber whose roof would often consist of the tombstone of the deceased. In the 16-1700s the whole floor was covered with tombstone slabs, of which we know or can identify 38 today. The most costly tombs were in the chancel, and the most attractive location of all was to have one's own chapel or a so-called *open burial*, where prestigiously ornamented coffins stood in the church, screened behind railings. There were at least three of these in the church, but only one, the *Kai de la Mare Chapel*, is still more or less intact. Originally it was in the south chapel of the church, but since 1862 it has been in the north chapel. In the de la Mare Chapel too is the most peculiar 'sepulchral monument' and attraction in the church, a display coffin with a bog body found in 1835, known by the name *Queen Gunhild*.

The *restoration of 1791-92* cleared up the sepulchral monuments thoroughly. All fifteen sepulchral tablets appear to have been taken down, many tombs were emptied, and most of the tombstones were taken out of the church and sold to private purchasers. The *restoration of 1862* also cleared things out, for example in the sepulchral chapels, and many of the coffins under the floor were taken up and buried in the churchyard. The eight tombstones that were considered most interesting were given their present place by the walls of the newly-built chancel. A further two were preserved in 1862 and in 1967 they were moved to a place by the walls in the turret.